

KNAUSZ IMRE
A közoktatás Magyarországon
1945–1956

Kandidátusi disszertáció
1994

A kézirat egyik másolata alapján (mely *Knausz Imre* tulajdonában van) a digitalizálást végezte: *Pénzes Dávid*.

A digitális változat a *LibreOffice 3.6* szövegszerkesztő segítségével készült. Felhasznált betűtípusok: Linux Libertine G (kenyérszöveg) és Linux Biolinum G (címsorok).

Ez a mű Creative Commons „Nevezd meg! Ne add el! Ne változtasd!” licenc alatt van. A licenc szövegének megtekintéséhez látogasd meg a <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/> webcímet.

Tartalomjegyzék

Előszó a digitális kiadáshoz.....	5
I. Népi demokrácia és közoktatási reform (1945–1948).....	6
1. Az iskolarendszer szerkezete és állapota a felszabaduláskor.....	6
2. A tanügy demokratizálásának első lépései.....	9
3. Tervek a közoktatás reformjára 1945-ben.....	11
4. Az általános iskola.....	14
Közvetlen előzmények.....	14
Szervezeti fejlődés.....	16
A pedagógusképzés.....	20
A tananyag.....	22
Támadások az általános iskola ellen.....	24
5. A középiskolák és a dolgozók iskolái.....	25
Demokratizálás és egységesítés.....	25
Új formák.....	25
Gimnáziumi reformtervek.....	26
A dolgozók iskolái.....	27
6. Az alapfokú szakoktatás.....	29
7. A pedagógusok a koalíciós időszakban.....	30
8. Az oktatás irányítása.....	33
Minisztériumi szint.....	33
Tanügyigazgatás szint.....	35
Gondnokságok és iskolaszékek.....	35
A szülők szervezése.....	36
9. Az egyházpolitikai harc kiéleződése és az iskolák államosítása.....	37
II. Radikális átszervezések az erőltetett növekedés jegyében (1948–1953).....	40
1. Az államosítás végrehajtása.....	40
Az iskolák birtokbavétele.....	40
Megállapodás az egyházakkal és a kivételezett iskolák.....	42
2. A tananyag átépítése.....	44
A tananyagkészítés átalakulása és a marxista fordulat.....	44
A vallás kérdése.....	49
A nyelvoktatás fordulata.....	52
3. Az általános iskola.....	52
Szervezeti fejlődés.....	52
A pedagógusok.....	55
Lemorzsolódás.....	57
Tantervi kérdések.....	62
4. A középiskolák és a felnőttoktatás.....	63
Két reform.....	64
Expanzió.....	66
Specializáció.....	71
Tanulmányi és tantervi kérdések.....	72
A felnőttoktatás.....	73
5. Az alapfokú szakoktatás.....	76
6. Az oktatás irányítása.....	79
Országos szint.....	79
Tanügyigazgatás és tanfelügyelet.....	81
III. Politikai fordulatok, régi és új ellentmondások (1953–1956).....	84
1. A korábbi közoktatás-politika felülvizsgálata 1953–54-ben.....	84
A KV júniusi ülésétől a februári határozatig.....	84
Tartalmi kérdések.....	85

A pedagógusok.....	88
2. Az általános iskola.....	90
Szervezeti fejlődés.....	90
Lemorzsolódás.....	95
Tantervi munkálatok.....	96
3. A középiskolák és a felnőttoktatás.....	97
Fékezés.....	97
A gimnázium.....	98
A szakképzés.....	103
A felnőttoktatás.....	104
4. A pedagógusképzés.....	106
Tanárfölösleg.....	106
Tanítófölösleg.....	109
5. Az alapfokú szakképzés.....	111
6. Az oktatás irányítása.....	112
Országos szint.....	112
Tanügyigazgatás és felügyelet.....	113
7. Politikai és tartalmi változások 1955–56-ban.....	114
A dogmatikus restauráció kísérlete.....	114
„Olvasás” és szakmai önvizsgálat.....	116
IV. Jegyzetek.....	120
V. Felhasznált irodalom és rövidítések.....	121
VI. A szövegben előforduló betűszók feloldása.....	125

Előszó a digitális kiadáshoz

Az itt közreadott tanulmány eredetileg a valaha tízkötetesre tervezett Magyarország története 9. kötetének előtanulmányaként készült 1988-ban. (Mint ismeretes, a sorozat 9. és 10. kötete soha nem készült el.) Ugyanakkor a kézirat lezárása volt egy hatéves intenzív, elsősorban levéltári anyagokra alapozott kutatómunkának, amelynek bázisa az MSZMP KB Párttörténeti Intézete volt. A lezárás itt szó szerint értendő: 1988 óta egyáltalán nem foglalkoztam történeti kutatásokkal. Bár az volt a tervem, hogy a számos jogos bírálat nyomán átdolgozom és továbbfejlesztsem a tanulmányt, úgy alakult az életem, hogy erre nem volt módom, és végül változtatás nélkül nyújtottam be és védtem meg (neveléstudományi) kandidátusi disszertációként. A kilencvenes években egy darabig még próbálkoztam a munka kiadásával, de kiadói érdeklődés híján végül lemondtam róla, és mivel a kézirat még hagyományos írógéppel készült, sokáig az internetes publikáció sem látszott közeli lehetőségnek. Pénzes Dávid odaadó digitalizáló és szerkesztő munkájának köszönhető, hogy most az eredeti szöveget az érdeklődő szakmai közönség rendelkezésére tudom bocsátani.

Az eredeti anyagon sehol sem változtattam. Ez nyilván levon az értekezés tudományos értékéből, hiszen keletkezése óta jó néhányan foglalkoztak a téma kutatásával, és az elbeszélést sok fontos adalékkal lehetne kiegészíteni. Az is biztos, hogy az én szemléletem is változott azóta, nem gondolom, hogy minden megfogalmazásom ma is vállalható. Céлом csak az volt, hogy ezt a több mint húsz éve keletkezett összefoglalót hozzáférhetővé tegyem abban a reményben, hogy a kutatók és az érdeklődők ma is hasznát veszik. Ennek megfelelően változatlanul hagytam a levéltári jelzeteket is. Azok az anyagok, amelyek egykor a Párttörténeti Intézet Archivumában, illetve az Új Magyar Központi Levéltárban voltak elhelyezve, ma az Országos Levéltár állományába tartoznak, maguk a jelzetek azonban – ismereteim szerint – továbbra is értelmezhetők.

Végül szeretnék utalni arra, hogy az összefoglaló munkában feldolgozott kérdések közül sok külön tanulmányként megjelent különböző folyóiratokban, összegyűjtve pedig a Történelem és oktatás c. kötetben (Budapest, 1998, Fővárosi Pedagógiai Intézet). Az itt közölt cikkek szinte mindegyikében van valami, ami meghaladja a disszertáció tartalmát, miközben összességükben sem fedik le az utóbbiban tárgyalt témák mindegyikét.

Budapest, 2010. március

Knausz Imre

I. Népi demokrácia és közoktatási reform (1945–1948)

1. Az iskolarendszer szerkezete és állapota a felszabaduláskor

Az 1945-ben kezdődő iskolareform-sorozat közvetlen előzményének az 1934–1941 között zajló – a kormányzat totalitáriánus törekvéseit tükröző – oktatásügyi törvényhozás tekinthető, amely jelentős mértékben meghatározta a közoktatás szerkezetének és irányítási mechanizmusának 1945-ös képét.¹ A közoktatás gerincét az ideológiai szempontból is elsősorban preferált *középiskola* alkotta, amely az 1934. évi XI. törvénycikk (a középiskoláról), valamint az 1938. évi XIII., törvénycikk (a gyakorlati irányú középiskolákról) következtében tekinthető egységes iskolatípusnak. Az egységes középiskola továbbra is 8 évfolyamos volt és a népiskola első négy évfolyamára épült, de 1934-ben megszűnt a gimnázium-reálgimnázium-reáliskola hármasság,² amely elsősorban a latin, a görög és a német melletti második modern nyelv eltérő súlyán, illetve teljes mellőzésén alapult és csak másodsorban a természettudományos óraszámok különbségén. A tanuló most a negyedik gimnáziumi (az új iskolatípus neve egységesen gimnázium lett) osztály után dönthette el, hogy görögöt, modern nyelvet, esetleg más tárgyat kíván tanulni a továbbiakban (22. §). A korábbi középiskolai típusok mögött meghúzódó kétféle műveltségismény (klasszikus irányú, illetve nyugati orientációjú-természettudományos) helyébe a hangsúlyozott nemzeti jelleg lépett, amelyet az ún. „nemzetismereti tárgyak” megnövelt súlya mutatott. (A törvény miniszteri indoklása idesorolta a magyar nyelvet és irodalmat, a művészeteket, a történelmet, a nemzeti művelődéstörténet szempontjából is fontos latint, továbbá természetesen a vallást.)³

Újabb lépés volt a középfokú oktatás egységesítése felé 1938-ban a négy gimnáziumi (vagy polgári iskolai) osztályra épülő négy osztályos líceum, illetve gazdasági (kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági) középiskola létrehozása. Ezek érettségit adó, tehát továbbtanulásra jogosító intézmények voltak, ugyanakkor hangsúlyozott feladatuk volt a gyakorlati életre való felkészítés – a líceum esetében általános, a gazdasági középiskola esetében szakképző jelleggel. A gyakorlati irányú középiskolában szerzett érettségi bizonyítvány természetesen csak az iskola célkitűzéseinek megfelelő továbbtanulásra jogosított. A líceum egyben (és elsősorban) a tanítóképzés szolgálatában is állt: alapvető nevelési ismereteket nyújtott, és a középiskolák közül egyedül jogosított a tanítóképző akadémiákon való továbbtanulásra. Ez utóbbi két éves iskola volt, így a korábbi öt éves tanítóképző intézet helyét egy hat évfolyamos képlet, a líceumra épülő akadémia foglalta el. A középiskolák tanárainak képzése a tudományegyetemek bölcsészettudományi karain és a mellettük működő tanárképző intézetekben folyt.

Magyarország korabeli középiskolai hálózatáról az 1942/43. és az 1940/47. tanévből rendelkezünk statisztikai adatokkal.⁴

Mivel azonban az előbbi adatsor magába foglalja az 1938 óta Magyarországhoz csatolt területek adatait is, célszerűbbnek tűnik a későbbi adatok használata. Eszerint az országban 173 gimnázium és leánygimnázium, 135 gazdasági középiskola (közülük 73 a nagyobb múltra visszatekintő kereskedelmi középiskola), valamint 58 líceum és tanítóképző intézet volt (itt is beleértve a leányiskolákat). A gimnáziumok közül 87 volt egyházi (48 katolikus) és 80 állami vagy községi kézen. A gazdasági középiskolák közül ezzel szemben mindössze 30 volt az egyházak kezén (22 katolikus) és 101 volt állami, illetve községi kezelésben, ismét az egyházak nagy (egyszerre közép- és népiskolai) befolyására utal a 44 egyházi (32 katolikus) tanítóképző és líceum, szemben 14 állami intézettel. A középiskolák egyenlőtlen regionális eloszlását mutatja, hogy Budapesten koncentráldott a

1. Részletesen lásd Jőboru 1972, továbbá Nagy P. 1985.

2. A három iskolatípus összefonódásai miatt voltaképpen ötféle típusú képzés volt. Vö. MTörv. 1934. 83. o.

3. Uo.

4. MStat. 1943–1946. 253–266. o.

középiskolák közel negyede (24%, gimnáziumok esetében több mint 25%), míg egyáltalán nem volt középiskola Abaúj és Szatmár-Bereg vármegyékben, Bács-Bodrog vármegye pedig mindössze 2 mezőgazdasági középiskolával dicsekedhetett.⁵

Az 1945-ös iskolarendszer másik alappillére a tömegek oktatását szolgáló népiskolai hálózat volt. A magyar népiskola hagyományosan hat osztályos volt, az 1940. évi XX. törvénycikk azonban megteremtette a nyolc osztályos népiskolát, újabb lépést téve az egységes közoktatás irányába. (Hóman Bálint miniszteri indoklásában 5 év alatt remélte teljesen kiépíteni az új iskolatípust,⁶ a háborús viszonyok azonban nyilván nem kedveztek a reformnak.) A népiskola zsákutca jellegét enyhítette a törvénynek az az intézkedése, hogy a 8. osztályt kiváló eredménnyel végző tanuló felvételi vizsgát tehet a gazdasági középiskola 5. évfolyamába (11. §). Ez azonban igen csekély változás volt és alapjaiban nem módosította a magyar közoktatás 10 éves kori hármas elágazását (népiskola-polgári iskola-középiskola). Nem volt szó természetesen a szakosított rendszerű népiskolai oktatás tömeges kiépítéséről sem. Ugyanez a törvény intézkedett a 6 éves kortól 9 éven át folyamatosan tartó iskolázási kötelezettségről is, amelyet a népiskola 8. osztályára épülő egy éves gazdasági oktatással kívánt teljessé tenni.

Statisztikai adatokkal a népiskolák vonatkozásában is csak az 1940/47. tanévtől rendelkezünk. A helyzetet bonyolítja, hogy addigra elindult a nagyszabású általános iskolai reform, amely egyrészt iskola összevonásokkal járt, másrészt középiskolákhoz kapcsolódóan új általános iskolákat is hoztak létre. Nagyságrendi változásokhoz persze mindez nem vezetett. Az említett tanévben az országban 7016 általános és népiskola volt. Ebből 4328 volt egyházi (2880 katolikus) és 2590 állami vagy községi iskola.⁷ Érdekes lenne képet szerezni az iskolák átlagos nagyságáról, osztottságáról, erre vonatkozóan azonban részletes kimutatások csak az iskolák államosítása körüli időktől készültek, és addigra a helyzet feltehetően némileg változott. Bizonyos információt azonban az iskolák és nevelők számának globális összevetése is ad. A vizsgált tanévben népiskolának minősítettek 2908 nyilván rosszabb feltételek között működő intézményt, míg az általános iskola címet 4108 intézmény kapta meg (41,5%:58,5%). Az előbbi csoportban – ha a törvényhatósági jogú városok népiskoláit nem számítjuk – 1,47 nevelő jut egy iskolára, a kihagyod: iskolákat is beleértve ez az arányszám 1,56-ra emelkedik. Ezek tehát zömmel 1-2 tanítóval működő törpeiskolák. Az általános iskolákban az arány magasabb, de mai fogalmainkat alapul véve még mindig meglepően kicsi. A törvényhatósági jogú városokat ismét kihagyva 5,26 nevelő jut egy iskolára, e városokat is beleértve az arányszám 6,02 (Budapesten 15,33).⁸ Ezek a számok mutatják, hogy az osztatlan és részben osztott iskolák száma az utóbbi kategóriában is igen magas volt. A képet kiegészíti az az adat, amely szerint az 1937/38. tanévben a népiskolák 9,3%-a volt teljesen osztott és 43,7%-a osztatlan.⁹

A hagyományos magyar iskolarendszer köztes – és az általános iskolai reform során fokozatosan elhaló – iskolatípusa volt a polgári iskola. A polgári a középiskolához hasonlóan a népiskola 4. osztályára épült, de csak négy évfolyamos volt és gyakorlati jellegű általános képzést adott. Az itt végzett főleg kispolgári, de részben munkás- és parasztszármazású tanulók¹⁰ nagyobbik része alkalmazottként vagy önálló pályán közvetlenül a gyakorlati életbe lépett, egy további részük a gyakorlati irányú középiskolákban folytatta tanulmányait, de voltak olyanok is, akik különbözeti vizsgát téve gimnáziumban tanultak tovább.¹¹ A polgári iskolák tanárait a Szegeden működő négy év-

5. Az 1948/49-es helyzet részletes elemzését lásd *Székely Béla*: Középiskoláink térbeli eloszlása. Köznevelés, 1949. február 15. Ifj. *Tettamanti Béla*: Kollégiumok és tanulóotthonok. ONI értesítője, 1949. 2.

6. *MTörv.* 1940. 142. o.

7. *MStat.* 1943–1946. 256–258. o.

8. Uo.

9. *Horváth* 1975. 125. o.

10. *Simon* 1979. 107. o.

11. *Jóboru* 1972. 191. o.

folyamos polgári iskolai tanárképző főiskolán képezték. Az 1946/47. tanévben az országban 364, Budapesten 59 polgári iskola működött, többségük (238 intézmény) állami vagy községi iskola volt. Az egyházak 107, a katolikusok 86 iskolával rendelkeztek.¹²

Az *alapfokú szakképzés* részben az iparos- és kereskedőtanonc-iskolákban (333 intézmény), részben a mezőgazdasági szakiskolákban (121 intézmény – ezek jelentős része már 1945 után alakult), részben nem tanoncokat képző különféle ipari, kereskedelmi, bányászati stb. szakiskolákban (144 intézmény) folyt. A tanonciskolák a munka melletti szakmatanulást kiegészítő oktatást nyújtottak, döntő többségüket (292 iskolát) – az 1884. évi XVII. törvénycikk alapján – a községek tartották fenn, 25 iskola volt vállalati kézben. Az alapfokú szakképzés nem illeszkedett szervesen a közoktatás folyamatosan egységesülő szervezetéhez. Az 1936. évi VII. törvénycikk kimondta ugyan, hogy tanonc csak az lehet, aki a népiskola VI. osztályát sikerrel elvégezte, ténylegesen azonban szerződtek alacsonyabb előképzettségű fiatalokat is. Másrészt az 1946/47. tanévben a tanonciskolái tanulók 37%-a végzett részben vagy egészben polgári vagy középiskolát.¹³

A közoktatási rendszer fentiekben adott áttekintése a főbb iskolatípusokra terjed ki és távolról sem teljes. Nem esett szó az óvodákról, az óvónőképző intézetekről, nevelőintézetekről, ismétlő iskolákról, mezőgazdasági népiskolákról, a különféle tanfolyamokról stb.

Az 1935. évi VI. törvénycikk gondoskodott a *közoktatásügyi igazgatás* egységesítéséről. A törvény megszüntette a felügyeleti hálózat iskolatípusonkénti megosztottságát. Az országot nyolc tankerületre osztotta, amelyek élén az államfő által kinevezett, és a vallás- és közoktatásügyi miniszternek alárendelt tankerületi királyi főigazgató állt. Hatásköre valamennyi iskolatípusra kiterjedt. Egyfelől közvetlen felettese volt a középfokú iskolák igazgatóinak, másfelől fellebbviteli hatósága volt a vármegyékkel lényegében egybeeső népoktatási kerületek élén álló királyi tanfelügyelőknek. Ez utóbbiak mindenekelőtt a népiskolák felügyeletet látták el. Az 1941. évi XI. törvénycikkben a VKM újabb hatásköröket adott át a főigazgatóknak, csökkentve egyben a minisztériumnak mint fellebbviteli hatóságnak a szerepét is.

Az oktatásirányítás fontos sajátossága volt, hogy – mint az előzőekben láttuk – a közoktatás jelentős részével az egyház rendelkezett. Az illetékes egyházi hatóságok önállóan alakították ki iskoláik tanterveit (az állam csak a célkitűzéseket és a terjedelmet szabta meg), tankönyveit, segédkönyveit stb. Az állami főfelügyeletet a miniszter a főigazgató útján gyakorolta, nézeteltérések esetén különböző szintű konzultációk zajlottak, és csak végső esetben és csak a miniszter alkalmazhatott szankciókat a jogszabályokat megsértő egyházi iskolákkal szemben.

XXX

Fő vonásokban ezek voltak a fiatal magyar demokrácia által örökölt tanügy intézményi keretei. Már sokkal kevésbé megragadható az e kereteket kitöltő tartalom: a közoktatás tárgyi és személyi feltételeinek tényleges helyzete a háborús pusztítások után. Nincs országos statisztika az *iskola-épületek* háború utáni műszaki állapotáról. Tény, hogy különösen a falusi, tanyai iskolák a harcok hatásától függetlenül is igen elhanyagolt állapotban voltak, és amikor a károk rekonstrukciójának elsődleges forrását jelentő 1945-ös tanfelügyelői, főigazgatói jelentések¹⁴ az épületek „80-100%-os” pusztulásáról írnak, akkor ebbe az elmúlt évtizedek mulasztásait is bele kell számolni éppúgy, mint a felügyelők versengését a szűkös anyagi forrásokért. Tény azonban az is, hogy ahol súlyos harcok folytak, ott különösen nagyok voltak a károk (Budapest, Debrecen, Szolnok, Székesfehérvár stb.).¹⁵ Balogh József kitűnő összefoglalása a fővárosi iskolák 1946-os állapotáról közli, hogy részben vagy egészben használhatatlanná vált az iskolák 73,1%-a. A különösen télen nagy gondot okozó és az adott viszonyok között nehezen kijavítható üvegkár és tetősérülés csak az iskolák

12. *MStat.* 1943–1946. 254. és 262. o.

13. *Uo.* 260. o.

14. Vö. *Simon* 1965. 12. o. *Dokumentumok* 65–71. o. másutt.

15. Vö. *Simon* 1965. uo.

11,9, illetve 16,2%-át kerülte el. Teljesen használhatatlanná vált az ostrom előtt működő tantermek közel fele (beleértve a teljesen lerombolt iskolák tantermeit is).¹⁶

A *pedagógustársadalom* vérvesztése ugyancsak nehezen felmérhető. A korabeli sajtó és a VKM által közölt adatok a pedagógushiányról az iskolareform célkitűzéseivel viszonyítanak, ezért többé-kevésbé szubjektív becslésnek tekinthetők. Differenciáltabb adatokat közöl – igaz, csak a népoktatás vonatkozásában – Tesléry Károly, a VKM népiskolai ügyosztályának vezetője az 1945/46. tanév végén. Eszerint ekkor 167 iskola szünetelt tanítóhiány miatt. Ezzel szemben 442 tanító működött nem iskolai jellegű intézményekben, 1994 tanító még nem tért vissza a hadifogságból, 204-en nyugatra mentek és még nem tértek vissza, és 786 volt azon tanítók száma, akiket még nem igazoltak és nem működtek a pályán. Tesléry kimutatása nem tartalmazza az elhunytak számát: mindenesetre az iskolai munkából kiesett legalább 3336 tanító, akik a működő tanítók 25 986-os számát közel 13%-kal növelhették volna.¹⁷

Külön feladatot jelentett az adott helyzetben a *tanulók* összegyűjtése. A háború alatt a gyerekek jelentős része maradt árván vagy szakadt el szüleitől. A gyerekek egy másik csoportját a létfenntartási gondok, a munka tartotta vissza az iskolától. Végül néha leküzdhetetlen akadályt jelentett a megfelelő ruházat, lábbeli hiánya, a fűtetlen tanterem. Mindezek következtében nem volt ritka eset az iskolák elnéptelenedése.¹⁸

Az iskolaügy rendbe hozása akkor is nagy terhet rótt volna a magyar társadalomra, ha csak a régi keretek változatlan újjáépítéséről lett volna szó. A felszabadulás után azonban nagyralátó iskolareform vette kezdetét.

2. A tanügy demokratizálásának első lépései

Mielőtt azonban rátérnénk az általános iskola problémakörére, röviden szólni kell a demokratikus pártok által legsürgősebbnek ítélt oktatásügyi intézkedések végrehajtásáról. Ismeretes, hogy az MKP 1944. november 30-án nyilvánosságra hozott, és később a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front által elfogadott programjavaslata nem tartalmazott részletes oktatásügyi reformkonceptiót, viszont határozottan követelte a „fasiszta mótely”, a „népellenes szellem”, a „faji és nemzeti gyűlölet” kiküszöbölését „a sajtóból, az oktatásból, a kultúrából, a közéletből”.¹⁹ Az ezzel kapcsolatos konkrét feladatokat foglalta össze Kállai Gyula 1945. április 11-én a Budapesti Nemzeti Bizottság ülésén. A „fasiszta mótely” egyik tárgyi formája az oktatásban a régi tankönyv volt, Kállai elsősorban szovjetellenességüket emelte ki. A határozat követelte, hogy az új tankönyvek kiadásáig a VKM lássa el az iskolákat nyomtatott vezérfonalakkal. Változatlan maradt továbbá – húzta alá az előadó – a közoktatás személyi állománya, különös tekintettel a „100%-ig reakciós, nyilas” testnevelő tanárookra és a régi rendszerben politikai szempontok alapján kinevezett tanügy-igazgatási apparátusra. A határozat az igazoltatások haladéktalan megkezdését, a „reakciós elemek” eltávolítását követelte a minisztertől, továbbá a tanárok átképzését a pedagógus-szakszervezettel karöltve. A vitában nagy hangsúlyt kapott a közoktatási tanács felállításának kérdése, amelynek keretében „közéleti személyek és arra illetékes politikusok, tudósok dolgozzák ki a közoktatás reformját”, és amely az új tankönyvekre is pályázatot írta ki. Ries István – az egyetemi reform radikális kivitele érdekében – egyenesen diktatórikus hatáskörrel kívánta felruházni a tanácsot. Az ülés végül nyomtatékosan aláírta Teleki Géza miniszter felelősségét: a mulasztásokért.²⁰ Teleki két nappal később levélben kapta kézhez az ülés jegyzőkönyvet és határozatát.²¹

16. Balogh József: A fővárosi iskolák állapota 1946-ban. Bp. Székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet. é. n. 14–15. o.

17. Dr. Tesléry Károly: Régi örökség – új felelősség. Köznevelés, 1946. június 15. 2–3. o. A tanulóhiány miatt szünetelő iskolákról lásd Simon 1965. uo.

18. Horváth 1975. 17–19. o.

19. Balogh-Izsák 1979. 162. o.

20. BNB 85–87. o.

21. Dokumentumok 106. o.

Az ülésről a sajtó részletesen beszámolt, majd április 15-én a Szabad Nép újra visszatért a kérdésre. A cikk tételiesen átismételte a BNB ülésén felmerült követeléseket, de különös nyomatékkal hangsúlyozta, hogy még mindig „közismert fasiszta tanárok” tanítanak a budapesti iskolákban.²² Mindez jól mutatja a pedagógusokkal szemben megnyilvánuló általános bizalmatlanságot, a kérdés megoldásának fő útját azonban a későbbiekben nem annyira a tisztogatásban, mint inkább az átnevezésben látták a koalíciós pártok.

A VKM III. főosztálya 1945. július 2-án intézkedett a budapesti központi *átképző tanfolyam* megszervezéséről,²³ a koalíciós pártok július 21-i pártközi értekezlete azonban ezt részben megkésettnek, részben tartalmában is kifogásolhatónak tartotta, és a négy párt közös javaslata egy részletesen kidolgozott és előadói listával összekapcsolt tematika megvalósítására szólította fel a minisztériumot.²⁴ Az első budapesti, központi átképző tanfolyamot a főváros közoktatási ügyosztálya szervezte a pedagógus-szakszervezet érélyes sürgetésére és azzal szorosan együttműködve. A tanfolyamot Vas Zoltán polgármester nyitotta meg a Sportcsarnokban június 23-án.²⁵ Ezzel egyidejűleg a baloldali sajtó egyöntetűen támadta Telekit az átképzés problémáján túlmenően, az egész közoktatás sürgető feladatainak elhanyagolásaért.²⁶ Még 1945 nyarán azután a minisztérium is megkezdte – ismét a szakszervezettel összehangoltan – a fővárosi pedagógusok világnézeti oktatását. Az előadássorozaton a vidéki tankerületek képviselői is részt vettek azzal a feladattal, hogy a tanultakat továbbítsák, és így végső soron minden iskolába eljussanak a demokratikus világnézet alapelvei.²⁷ Az előadásokat a demokratikus pártok közismert vezetői és szakemberei tartották, a legfontosabbak kötetbe gyűjtve is megjelentek.²⁸ „Mindez azonban nagyon kevés – írta augusztusban a Szabad Nép –, és távolról sem biztosítja a tanerők többségének demokratikus átképzését.”²⁹

Időközben – nyilván ismét nem függetlenül a BNB sürgetésétől – az 1945. április 19-én kelt 1140/1945. M. E. sz. kormányrendelet nyomán július 19-én az Országos Köznevelési Tanács is megtartotta ünnepélyes alakuló és vezetőségválasztó ülését. Az OKT a korábbi Országos Közoktatási Tanács és az Országos Felsőoktatási Tanács feladatkörét vette át, és a VKM tanácsadó szerveként működött. Tagjainak túlnyomó többségét a vallás- és közoktatásügyi miniszter nevezte ki, a többit a szakoktatási intézményeket fenntartó tárcák, az iskolafenntartó egyházak és a pedagógus-szakszervezet delegálták. Mind a tanácsban, mind az elnökségben több ismert és kiváló szakember és politikus vett részt, az OKT elnöke Szent-Györgyi Albert, alelnöke Kemény Gábor, ügyvezető igazgatója Kiss Árpád lett. Jellegzetes másfelől, hogy az elnöki tanácsban egyetlen pedagógus sem foglalt helyet.³⁰ A VKM rendszeresen kért véleményt a tanácstól elvi jelentőségű ügyekben, az OKT legfontosabb feladata talán mégis a tananyag revízió és az új tankönyvek, tantervek kialakítása lett.

A baloldal a *tankönyvek felülvizsgálata* terén is gyors eredményeket követelt, a nehézségek azonban szinte leküzdhetetlenek voltak. Április 19-én kelt az 1883/1945. V. K. M. sz. rendelet, amely szerint az egyes iskolákban helyi bizottságoknak kell dönteniük arról, hogy melyik tankönyv, illetve milyen kihagyásokkal, módosításokkal használható. A rendelet útmutatása szerint

22. Nyilas tanárok a budapesti iskolákban. Szabad Nép, 1945. április 15. Itt mondok köszönetet *Erős Ilonának*, amiért készülő munkája dokumentációját átengedte. Anyagára dolgozatomban több pontján támaszkodtam.

23. *Dokumentumok* 275–276. o.

24. Uo. 116–119. o.

25. A polgármester megnyitotta a világnézeti átképző tanfolyamot. Szabad Nép, 1945. július 24. Vö. *Lukács* 1982. 38–39. o.

26. Vö. A közoktatás átszervezése. Szabad Nép, 1945. július 25. *Kelemen János*: A legsürgősebb közoktatási feladatok. Szabad Szó, 1945. július 25. Újra a tízéves gyermekek képességvizsgájáról (V. W. E.) Népszava, 1945. július 24.

27. Tanári átképző tanfolyamok 1945 nyarán. Köznevelés, 1945. július 15. 15. o.

28. Demokrácia és nevelés. OKT, Bp. 1945

29. A nevelés. Szabad Nép, 1945. augusztus 2.

30. *Horváth* 1975. 29–40. o. Az OKT összetételét, szerepét elemzi *Nagy P.* 1987.

itt döntően, az utóbbi negyedszázad történelmének értékeléséről volt különös tekintettel a Szovjetunió, a marxista szocializmus, az irredentizmus megítélésére, valamint a fasiszta törekvések értékelésére, jóllehet a fasiszmus szó nem, csak annak bonyolult körülírása szerepel a szövegben.³¹

A tankönyvekkel való helyi barkácsolás, úgy tűnik, elsősorban a munkáspártokat hagyta kielégületlenül, és júniusban újra megsürgettek a kérdést.³² A június 22-én kelt 20 793/1945. V. K. M. sz. rendelet a tankönyvek központi felülvizsgálatát rendelte el. A revízió végrehajtása az OKT tankönyvi bizottságának tett a feladata. Egy 1946-ban született jelentés szerint a bizottság 1208 tankönyvet vizsgált felül. Teljesen kivonták a forgalomból az összes magyar irodalmi, történelmi, földrajzi, valamint közgazdasági és társadalmi ismereti tankönyvet. Változatlan formában 194, átdolgozva 344 könyv használatát engedélyezték.³³ Ez persze még nem jelentette az új tankönyvek megjelenését, és a munkáspártok júliusban és augusztusban ismételtlen követelték a VKM-től a probléma megoldását, egyben felvetve a tankönyvkiadás egységesítésének később előtérbe kerülő kérdését is.³⁴

Végül megemlítendő, hogy a VKM és a kormány a középiskolai vizsga rendszert már az 1944/45. tanév végén két ponton is megkísérelte az új követelményekhez igazítani. A június 15-én kelt 10 100/1945. V. K. M. sz. rendelet lehetővé tette, hogy a gimnáziumi érettségi vizsgákon a német helyett a tanulók más élő idegen nyelvet válasszanak, ha azt legalább két évig az iskolában tanulták. (A 10 400/1945. V. K. M. sz. rendelet ezt a lehetőséget megadta a kereskedelmi középiskolák tanulóinak is.) Az Intézkedések második csoportja a továbbtanulást kívánta megkönnyíteni azoknak, akik nem rendelkeztek gimnáziumi érettségivel. Az ideiglenes Nemzeti Kormány június 27-én kelt 4290/1945. M. E. sz. rendelete lehetővé tette gimnáziumi különbözeti érettségi vizsga letételét azoknak, akik más közép- vagy középfokú iskolában tettek érettségi vagy képesítő vizsgát, megemlítve ezzel az általuk választható felsőoktatási intézmények számát. A szintén június 27-én kelt 20 200/1945. V. K. M. sz. rendelet alapján rendkívüli Líceumi érettségi vizsgát tehettek azok, akik a régi típusú tanítóképző IV. osztályát sikeresen elvégezték, de nem kívántak tanítói pályára lépni. Ez a jogszabály ugyancsak a továbbtanulási esélyeket volt hivatva növelni.

3. Tervek a közoktatás reformjára 1945-ben

Mint úgyszólván minden téren, a közoktatás területén is a koncepciók és tervezetek éve volt 1945. Az iskolareformra vonatkozó elgondolások legfőbb forrásai a következőképpen csoportosíthatók:

1. *Az egyes pártok programszerű dokumentumainak közoktatási fejezetei.* Itt persze nagy különbségek vannak a tekintetben, hogy a pártok hogyan nyúlnak a kérdéshez. Míg az MKP nem hozott nyilvánosságra távlati programnyilatkozatot, és külön sem foglalta össze oktatásügyi elképzeléseit, addig a többi koalíciós párt ezt több-kevesebb részletességgel megtette. Különösen kidolgozottak voltak a szociáldemokraták idevonatkozó alapelvei.³⁵

2. *Külön füzetben kiadott részletesebb koncepciók.* Ezek közül a legfontosabbak az Ortutay Gyula, Kéthly Anna, Gárdos Dezső és Németh László nevéhez kapcsolódó írások.³⁶ Míg Kéthly írása az SZDP által vállalt dokumentumnak tekinthető, és Gárdos füzetei legalábbis nem mondtak ellent az SZDP nevelői csoportja álláspontjának, addig az Ortutay-féle tervezet már távolról sem tekinthető

31. *Dokumentumok* 186–187. o. Vö. Póth 1985.a. 502. o.

32. „Átragasztás” vagy új tankönyv? Szabad Nép, 1945. június 7. Sándor Pál: Mi lesz a fasiszta tankönyvekkel? Szabad Nép, 1945. június 10. Zúzdába a tankönyvekkel. Népszava, 1945. június 14.

33. *Dokumentumok* 208. o.

34. Így Rákosi Máttyás július 24-én a tanárok és tanítók átképző tanfolyamán. Szabad Nép, 1945. július 25. A közoktatás átszervezése. Uo. A nevelés. Szabad Nép, 1945. augusztus 2. A tankönyvek. Népszava, 1945. július 24.

35. A programokat lásd Balogh–Izsák 1979. 161–162. o.

36. Új magyar köznevelés. A Független Kisgazda-, Földműves és Polgári Párt közoktatásügyi irányelvei. Bp. 1945. Kéthly Anna: Demokratikus közoktatás. Népszava, Bp. 1945. Gárdos Dezső: Miért sorozható a magyar iskola a háborús bűnösök közé? Forrás, 1945. Uő.: Hogyan vehet részt az új iskola az új világ felépítésében? Somogyi Béla Pedagógiai Társaság, 1945. Németh László: A tanügy rendezése. Sarló, Bp. 1945.

hivatalos kisgazdapárti véleménynek. Még lazább a kapcsolat Németh László írása és a Parasztpárt között: a szerző Illyés kérésére foglalta össze elgondolásait, de azokat az NPP már csak azért sem vállalhatta, mert Németh az általános iskola kérdésében a koalíciótól eltérő álláspontot képviselt.

3. *Különféle – általában nem publikus – helyi kezdeményezések.* Ezen a téren különösen a pedagógus-szakszervezet helyi csoportjai voltak aktívak, de megfogalmazták elképzeléseiket más neve-
lői közösségek, pártok helyi szervezeti stb.³⁷

4. *A VKM III. (nevelési) ügyosztályán kidolgozott hivatalos reformtervezet.* A munka Kovács Máté nevéhez fűződik és a tényleges iskolareform alapját képezi.³⁸

Az anyagok részletes elemzése itt nem volna helyénvaló, ehelyett néhány különösen fontos kérdéskörben próbálok rámutatni a meghatározó azonosságokra és különbségekre.

1. Első pillantásra feltűnő az egység a 8 osztályos egységes alapiskola kérdésében, úgy tűnik, a politikailag színre lépő csoportok (köztük szakmai erők is) egyöntetűen a „hosszú ideig mindenkit egységesen tanító iskolában”³⁹ látták a demokratikus oktatásügy biztosítékát. Formai különbségnek tekinthető, hogy egységes 8 osztályos népoktatást követelnek a dokumentumok (NPP, SZDP), vagy 4 osztályos népiskolára épülő egységes középiskolát (Ortutay, Kovács M.). Az utóbbi megoldás azt jelenti, hogy a 10-14 évesek iskolája csak a nagyobb községekben, városokban lesz megtalálható, míg a népiskola mindenütt. Ezt azonban az első megoldás sem zárja ki, nem is teheti a realitások figyelembevételével. Más kérdés, hogy 1945 után átmenetileg az általános iskola egységét hangsúlyozták inkább. Kéthly Anna brosrája nem foglalt állást az iskolatípusok kérdésében (az SZDP programja igen!), Németh László pedig – szinte egyedül – ellenezte a fenti koncepciót, és a 6 osztályos egységes képzés mellett voksolt. Mindez nem jelenti azt, hogy a megvalósítás idején az általános iskolának ne lett volna erős és fontos ellenzéke, ez azonban már más lapra tartozik.

2. Míg a szervezeti reform elsősorban társadalompolitikai célokat (kiegyenlítődség) követett, addig az *oktatás szellemének átalakítására* való törekvés az új viszonyok ideológiai megalapozását volt hivatva szolgálni. Feltűnő, hogy szinte mindenki a jellemnevelésre, az új ember kialakítására helyezi a hangsúlyt, amikor az új iskola feladatairól beszél. Ehhez képest teljesen háttérbe szorul az iskola ismeretátadó, képességfejlesztő funkciója, és egyáltalán: a termelési szféra igényei gyakorlatilag semmiféle szerepet nem kapnak a koncepciókban. (Németh László írása – üdítő kivételként – részletesen ír az oktatás problémáiról, ez azonban kimondottan pedagógiai program, egy nagyon naiv politikai keretbe – osztály talán, értelmiségi társadalom – illetve.) „A *jellemképzést* általában fontosabbnak tartjuk, mint az ismerettömeg megszerzését” – írja Kéthly Anna,⁴⁰ Kovács Máté pedig szinte méltatlankodva szögezi le, hogy az önismeret, emberismeret, társadalomismeret tantárgyai „mégiscsak összehasonlíthatatlanul fontosabbak”, mint az ókori történet és a mennyiségtan.⁴¹ Ebben, úgy tűnik, egy nézetem van az Ortutay-féle tervezettel, amely az egységes középiskola természettudományi tantárgyait csak annyit tart fontosnak megjegyezni, hogy ott a matematizálásnak kisebb jelentősége van.⁴²

Ennek a jellemképző funkciónak egyik szembevetendő tartalmi jegye a kíváncsú műveltség hangsúlyozott *nemzeti jellege*. Ez nyilván összefüggött a háború utáni általános németellenes hangulattal és a népies ideológiák ezzel párhuzamos felértékelődésével, amelynek következtében a magyar kultúra korábbi tartós német orientációja is – nem teljesen jogtalanul – a vádlottak padjára került.

37. Lásd pl. *Erdei János*: Az új magyar közoktatás tervezete. Csanád-megyei Nevelők Szakszervezete, Makó, 1945. *Ilku Pál*: az MKP tervezet az új magyar népműveléshez. In: Korszerű műveltség – szocialista ember. (Válogatott beszédek és cikkek) Válogatta és szerkesztette: *Dr. Horváth Márton*. Bp. 1977. *Dokumentumok*. 100–103. o., 111–116. o., *PI Arch.* 274. f. 21. cs. 72. ö. E. *Vaskó* 1980. 79–75. o.

38. *Kovács Máté*: A magyar köznevelés korszerű kifejtése. OKT. Bp. 1945. (sokszorosított kézirat az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeumban)

39. *Kiss Árpád*: Az általános iskola mint kultúrpolitikai probléma. Köznevelés, 1945. december 15. 8. o.

40. *Kéthly Anna*: I. m. 4. o.

41. *Kovács Máté*: I. m. 65. o.

42. Új magyar köznevelés... 17. o.

Valóban, mind Ortutaynál, mind Kovácsnál elsősorban németellenes élű a nemzeti érvelés. Másrészt a „magyar lelkület” megismeréséről van szó, arról, hogy ehhez kell szabni a nevelést, amelyben vezető szerepet a magyar, elsősorban a magyar népi kultúrának kell játszania.⁴³ Ez a megközelítés nem teljesen általános, a szociáldemokrata anyagok jórészt mentesek tőle, teljesen általános viszont a *demokratikus meggyőződés*, a demokrata jellem kialakításának követelése. Mind Ortutay, mind Kéthly rámutat arra, hogy a magyar demokrácia külső segítséggel jött létre, és a nevelés feladata éppen abban áll, hogy a demokratizálás folyamatát az emberek átalakításával tegye visszafordíthatatlanná.

3. Mindez már átvezet a tervezetek következő alapvonásához: *a centralizált oktatás-irányítás érintetlenül hagyásához*. Ennek egyik oldala az, hogy senki sem veti fel az oktatásügyi igazgatás decentralizálásának és demokratizálásának kérdését. (Jellemző, hogy Kovács Máté 86 oldalas elaborátumából 1 oldalt szentel a kérdésnek, és pedig a legutolsót. Igaz, ebben röviden felveti helyi közművelődési bizottságok megalakítását is – a tanügy-igazgatási apparátus érintetlenül hagyásával.) Eltérések persze vannak. A központi állami kontroll kizárólagosságát és ennek megfelelően a tantervek, óratervek, sőt módszerek teljes egységét Ortutay füzeté hangsúlyozza a legszélsőségebbi formában,⁴⁴ míg Kovács Máté tervezete jóval toleránsabb a helyi eltérésekkel szemben, sőt nála kifejezett alapelv a helyi sajátosságok figyelembevétele. Ortutay magyarázattal is szolgál: az egész nemzetet rá kell nevelnünk a demokráciára, „ezért szükséges elengedhetetlenül a nevelés állami, központi irányítása”.⁴⁵

A dolog másik oldala magának a reformnak, a reform kidolgozásának és lebonyolításának a kérdése a dokumentumokban. Szembeötlő, hogy mind a pártprogramok, mind a tervezetek kész alapelveket kínálnak: vagy a nevelés alapelveit (Kéthly, Németh), vagy a közoktatási reform tartalmi alapelveit. És egyetlen programszerű anyagban nem merül fel, hogy egy demokratikus reform előkészítéséhez legalábbis két dolog kell: idő és demokratikus intézmények, amelyek megvitatják, átgondolják és kidolgozzák a reform alapelveit. Ennek megfelelően nincs szó a tulajdonképpeni szakemberek, a pedagógusok bevonásáról a reform előkészítésébe és lebonyolításába. Ennek a jelenségnek az okai mindamellett nem nagyon rejtélyesek. Mindannak, amit az új demokrácia a Horthy-rendszerben tagadott, mindannak a konzervatív, nacionalista, tekintélyelvű, antiszemita stb. ideológiának, amelyet gyűlölt a magyar progresszió, az iskola volt egyik legfőbb közvetítője és terjesztője. Aligha gondolhatjuk, hogy a tanári kar tetemes része kivonhatta magát ezen eszmék hatása alól. Innen a politikusok mélységes bizalmatlansága a pedagógusokkal szemben (másképp persze általában a közalkalmazottakkal szemben), innen a vehemens törekvés a pedagógusok közötti tisztogatásra (a Népszava 1946 tavaszán a B-listákkal kapcsolatban újra elővette a kérdést, mondván, hogy aki nem jó demokrata, annak „még matematikát vagy zeneelméletet sem” szabad tanítania),⁴⁶ majd a nevelők demokratikus átképzésre.⁴⁷ És innen Kéthly és mások szépszege ennek az átképzésnek a hatásfokával kapcsolatban.⁴⁸ Innen a tankönyvek szerepének mérhetetlen

43. V. ö. uo. 5. o., továbbá Kovács Máté: I. m. 12–15. o., Dokumentumok. 100. o., Erdei János: I. m. 2. o.

44. „De a jövőben sem az elemi fokon, sem a középfokon nem különülhet el, még a legjelentéktelenebb órarendi eltéréssel, autonóm igénnyel egy magán- vagy felekezeti iskolatípus sem.” (Új magyar köznevelés... 10. o.) „Az iskolai oktatás, a köznevelés mindkét nemre egységesen... a 14. életévig szerkezetében, és tartalmában teljesen egyforma falkun, vagy városon egyaránt, s bármilyen foglalkozást is válasszon vagy kapjon később a tanuló, eddig a korig a tananyag, tanmenet és a tanítás módszertana egységes.” (Uo. 11–12. o.)

45. Uo. 10. o.

46. Bóka László: Az oktatószemélyzet kérdése. Népszava, 1946. március 3. A tárca érdekeit az ugyancsak szociáldemokrata Simon László VKM-államtitkár védte meg. (A „B”-lista és az oktatószemélyzet. Köznevelés, 1946. március 15. 2–3. o.)

47. „Senki sem ismeri be szívesen, hogy a tanári katedráról nem a tudományt, hanem az imperialista reakciós politikát szolgálta – mondta Molnár Erik az átképző tanfolyamokkal kapcsolatban. – Az előadásokon részt vett tanárok nagy része azonban hajlamosnak mutatkozott a demokratikus átnevelődésre. Mindamellett akadtak felszólalások, melyekben leplezetlenül megmutatkozott a letűnt korszak reakciós érdekű történethamisításának szelleme.” (Szabadság, 1945. augusztus 23. A miniszter a magyar őskor és Árpád-kor problémáiról adott elő a tanfolyamon.)

48. Kéthly Anna: I. m. 6. o.

túlbecsülése a koalíciós időszakban mindvégig és azután is, és végül innen a nevelés feletti erős állami (és párt-) kontroll követelése a demokratikus szellem biztosítása végett. A BNB ebben a szellemen fordult felhívással a helyi nemzeti bizottságokhoz 1945 júniusában, hogy „az ország egész területén figyeljék az alsó és középiskolák működését. Kísérjék figyelemmel, az ott alkalmazott tanerők munkája megfelel-e az új idők szellemének... mert egyáltalán nem közömbös, hogy a tanítást kik, hogyan és milyen tankönyvek alapján végzik.”⁴⁹

4. Végül érdemes kitérni arra, hogyan jelenik meg a programokban a magyar közoktatás egyik alapproblémája: *egyház és állam viszonya*. Ez szorosan kapcsolódik az előző kérdéshez, hiszen az erős állami kontroll következetes végigvitele – egyéb, nyomósabb okuktól most eltekintve – önmagában is szükségszerűen vezetne az egyházak korlátozásához, illetve az oktatási szférából való teljes vagy részleges kiszorításukhoz. Ennek ellenére egyetlen pártprogram sem veti fel 1945-ben az iskolák államosításának Kérdését. A különbségek persze jellegzetesek. Míg sem az agrárpártok, sem a Polgári Demokrata Párt programja nem érinti az egyházi iskolák és az állam viszonyát (jóllehet az utóbbi külön pontban, foglalja össze vallásügyi elveit), addig az SZDP állásfoglalása már az államosítás határát súrolja. Eszerint az iskola fenntartás költségeit az állam viseli, anyagát és szellemét az állam határozza meg – a felekezeti iskolák vonatkozásában is.⁵⁰ Ennél nyíltabb antiklerikális fellépést egyetlen, párt sem vállalt 1945-ben hivatalosan. Ami a részletesebb tervezeteket illeti, itt Ortutay füzete egészen az SZDP-programhoz hasonlóan foglal állást.⁵¹ Kéthly Anna viszont expressis verbis követeli az iskolaügy államosítását.⁵² Hasonló, radikalizmus mutatkozik meg egyes helyi tervezetekben is.⁵³

4. Az általános iskola

Közvetlen előzmények

Az általános iskola végleges koncepciójának ki alakulásában 1945 júliusa látszik a döntő időszaknak. Egyfelől – a Köznevelés híradása szerint⁵⁴ – ekkor készül el Kovács Máté részletes tervezete, másfelől, július 2-án tartotta első országos aktívaértekezletét a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezete, amelynek nyomán – Lukács Sándor visszaemlékezése szerint – a koalíciós pártok elfogadták: a 8 osztályos általános iskola tervét.⁵⁵ A szakszervezet július 26-án a fővárosi átképző tanfolyamon tárgyalta konkrét elképzelését a szélesebb nyilvánosság elé.⁵⁶ A terv egy ponton karakterisztikusan eltért a minisztériumi koncepciótól: egységes általános iskolát akart, szemben a VKM 4+4-es elképzelésével. A szakszervezet korabeli álláspontja szerint a minisztériumi tervezet „elfogadása egyet jelent azzal, hogy a nyolc osztályos kötelező oktatás a falu és tanya számára hosszú ideig csak jelképes maradna”.⁵⁷ A későbbi fejleményeket ismerve a vita nem látszik igazán lényegbevágónak, hiszen a személyi és tárgyi feltételek megteremtése aligha az iskolatípus elnevezésétől függött. Mint ahogy nem ettől függött volna az sem, hogy a 6-8 évfolyamos falusi elemi 4 osztályossá fejlődnek vissza (amitől a baloldal félt; vagy az egységes középiskola (pro-gimnázium) alapját vetik meg (amit a minisztériumi tervezet ígért).

49. Idézi Jakab 1979. 47–48. o.

50. Balogh–Izsák 1979. 212. o.

51. Új magyar köznevelés... 10. o.

52. Kéthly Anna: I. m. 9. o.

53. Eredei János: I. M. 6. o. Az államosítást követeli a pedagógus-szakszervezet orosházi csoportja is. Dokumentumok. 100. o. A népiskolák államosítását követelte a pécsi csoport. Uo. 115. o.

54. Az új iskola reformtervezete (blp). Köznevelés, 1945. augusztus 1. 3–5. o.

55. Lukács 1982. 38. o.

56. Uo. 39. o.

57. Rácz 1962. 76–77. o.

Júliusban tehát erős nyomás nehezedett a minisztériumra az általános iskola megvalósítása érdekében, és ezt csak fokozta a VKM konzervatív előadói kara egyik legaktívabb tagjának, Szombatfalvy Györgynek a kezdeményezése. Eszerint az 1945/46. tanévtől *képességvizsgálatoknak* kellett volna eldöntenie, hogy a népiskola 4. osztályának elvégzése után a tanulók melyik iskolatípusban folytathatják tanulmányaikat. Teleki július 12-én jóváhagyta a javaslatot, és meglepő módon egyetértett a pedagógus-szakszervezet is, azzal a fenntartással, hogy ez átmeneti intézkedés az általános iskola teljes megvalósításáig.⁵⁸ Szombatfalvy úgy értékelte a rendelete, mint amely „hatalmas lépést jelent társadalmunk demokratikus megalapozása irányában” amennyiben ledönti „a társadalmi válaszfalakat az iskola társadalmában...” a tehetséget téve meg a szelekció egyedüli elvén.⁵⁹ Túl azon, hogy ez a gondolatmenet maga is nyilván támadható, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a vizsgálatokat szükségszerűen pszichológiailag képzetlen pedagógusok végezték volna, ennél alighanem fontosabb volt, hogy a pártok már a következő tanévtől teljesen fel akarták számolni a tanulók 10 éves kori szelekcióját. A már említett július 23-i pártközi értekezlet a rendeletet sérelmesnek minősítette, és a pártok egyhangúlag kérték az egységes 5. osztályok megnyitását. 28-án a szakszervezet is közölte a miniszterrel, hogy egyetért a pártok állásfoglalásával.⁶⁰

Ugyanezen a napon Teleki sajtóértekezleten jelentette be, hogy visszavonja a képességvizsgálatokról szóló rendelkezést. Kovács Máté ekkor ismertette a sajtó képviselőivel a minisztérium reformtervezetét. A közleményből nem derül ki, hogy ez már a 8 éves, vagy még a 4+4-es konstrukció, sem az, hogy mikor szándékozna bevezetni.⁶¹ Lukács Sándor a pedagógus-szakszervezet akkori főtitkár-helyettese úgy emlékszik, hogy augusztus első felében még nem volt egyértelmű, megnyílik-e szeptemberben az általános iskola.⁶² A kormány rövid rendelete (6650/1945. M. E. sz.) augusztus 16-án kelt, és kimondta, hogy „a népiskola I–VIII. és a gimnázium, illetőleg a polgári iskola I–IV. osztályai helyett „általános iskola” elnevezéssel új iskolát kell szervezni.” Az ugyanakkor kelt 37 000/1945. V. K. M. sz. rendelet ezt már az 1945/46. tanévre konkretizálta, és kötelezően előírta az általános iskola 5. osztályának megnyitását minden gimnázium és polgári iskola 1. osztálya helyett, valamint a népiskolákban ott, ahol az érintett tanulók száma a 40-et meghaladja.⁶³

A reform joggal számíthatott a baloldali közvélemény, így a szakma jelentős részének támogatására is. Eredménye jórészt egybeesett az 1945 folyamán országszerte kibontakozó iskolareformmozgalom törekvéseivel. Július-augusztusban azonban az események annyira felgyorsultak, és a végső döntés annyira nélkülözte az alapos társadalmi vitát, hogy ez elkerülhetetlenül feszültségekhez vezetett. Találókak Kiss Árpád 1945 végén papírra vetett szavai: „Amikor az általános iskola terve felmerült, látszólag csak hívei voltak: a hagyományos iskolarendszer szétfeszítésére irányuló nyomás akkora volt, hogy a reakciós színben való feltűnés lehetősége még azokat is visszariasztotta a nyilvános állásfoglalástól, akiknek valóban becsületes mondanivalójuk lett volna. Így az elmentések nem robbantak ki, ami az ügy szempontjából nincs veszteség nélkül. Így zárt ajtók mögött, sokszor egyenesen az irányító személyek lelkében ment végbe az általános iskola vitája.”⁶⁴ Az a bizonyos vita – mint arra Horváth Márton rámutatott⁶⁵ – valójában csak ezután kezdődött. Jellemző, hogy az OKT sem értett egyet az általános iskola gyors bevezetésével, a rendelet ennek ellenére megszületett, és a tanács – noha aktívan részt vett az általános iskola megvalósításában – a későbbiek során is elhatárolta magát az eredeti döntéstől.⁶⁶ A pedagógusok, igazgatók is kész helyzet elé kerültek, és fel is panaszták – pl. a Köznevelés hasábjain –, hogy az általános iskola „elő-

58. Uo. 81. o.

59. Dr. Szombatfalvy György: A demokrácia megalapozása. Köznevelés, 1945. július 15. 4–5. o.

60. Dokumentumok. 118–119. o.

61. Nem lesz képességvizsgálat. Szabad nép, 1945. július 29.

62. Lukács 1982. 40. o.

63. Dokumentumok. 220–221. o.

64. Kiss Árpád: Az általános iskola mint kultúrpolitikai probléma. Köznevelés, 1945. december 15. 8. o.

65. Horváth 1975. 85. o.

66. Uo.

készítését, tervezetét homály fedte, úgyhogy...” az érdekelt iskolák nem tudtak felkészülni sem lel-
kileg, sem szervezetileg a változáshoz. „Mi pontosan augusztus 31-én kaptuk meg a Köznevelést,
akkor olvastuk a rendeletet. Ott álltunk tájékozatlanul: Mit tegyünk?”⁶⁷

Szervezeti fejlődés

Az általános iskolát tehát a népiskolákból, a polgári iskolákból és a gimnáziumok alsó tagozatá-
ból kellett létrehozni. Ennek üteme és módszerei korántsem voltak egyértelműek, a továbbiakban
erről a kérdésről lesz szó. Az említett alaprendelet a népiskolai 5. osztályok átalakulását egyetlen
feltételhez, legalább 40 tanuló meglétéhez kötötte. A kis létszámú osztatlan és részben osztott is-
kolák nagy száma miatt azonban még így is csak a népiskolák kisebb részét érintette a változás.
Kézenfekvő áthidaló megoldásként kínálkozott az egy községben lévő különböző jellegű népisko-
lák együttműködése, illetve egyesülése. Ez a gondolat – az általános iskola eszméjétől teljesen füg-
getlenül – ekkor már évszázados múltra tekintett vissza, és megvalósításának legfőbb akadály a
különböző vallásfelekezetek hagyományos szembeállítására, a kooperációs készség hiánya volt.
Hogy ez ismét meg fogja torpedózni az iskolafejlesztést, az rögtön a tanév elején megmutatkozott.

A minisztérium népiskolai ügyosztálya még júliusban egészen radikális hangvételű rendeleter-
vezetet készített, amely bizonyos osztatlan és részben osztott népiskolák számára kötelező együtt-
működést írt elő.⁶⁸ Az anyagot a tanév megkezdéséig – nyilván a reform bizonytalanságai miatt –
fektették, szeptemberben azonban osztályközi értekezlet foglalt állást kiadása mellett, és 15-én (7-i
keltezéssel) valóban szét is küldték.⁶⁹ Mindszenty József hercegprímás – aki bérmakörúton lévén
szeptember 28-án értesült a rendeletről – október 2-án tiltakozott a miniszternél a szülők termé-
szetjogának, az egyház nevelési szabadságának és törvényben biztosított jogainak megsértése mi-
att. (Mindszenty átiratában egyébként is lehetetlennek tartotta a 13-14 évesek mindennapi iskolá-
ba fogását, hiszen „kenyér kell és hozzá munkás, mert éhen hal az ország”).⁷⁰ A minisztériumban
október 13-án tartott értekezlet nyomán a rendelet kötelező előírásait „kíváncsós”-ra enyhítették.
Az értekezlet egyben állást foglalt abban is, hogy elvi jelentőségű rendeleteket kiadás előtt meg
kell küldeni az illetékes egyházi főhatóságoknak.⁷¹

Az esetet paradigmikus jellege miatt volt érdemes részletesen idézni: annak bizonyítására,
hogy a nevelők készületlenségén és a tárgyi feltételek hiányán túlmenően az oktatás felekezeti
széttagoltsága (és a katolikus egyházi vezetés különösen rugalmatlan magatartása) is gátat szabott
az általános iskolai hálózat gyors kiépülésének. A katolikus egyház a folyamatot az egyes konkrét
esetekben is akadályozta, illetve csak azzal a feltétellel támogatta, hogy a közös iskola katolikus
jellegű lesz.⁷²

Az első tanév végén a Köznevelés közölte, hogy „a tervezet 1476 általános iskola közül nevelő-
és helyiséghiány miatt csak 816 nyílt meg. Ezek közül állami 286, községi 111, felekezeti 419 isko-
la.” Az általános iskolai 5. osztályokba az érdekelt tanulók 50,4%-a járt. Minthogy a polgári isko-
láknak és a gimnáziumoknak mindenütt megnyílt az általános iskola (ezeknek száma a közlemény
szerint – az általam fentebb közölt adatoktól némileg eltérően – 367, illetve 169), mindössze 280
népiskola indult el a reform útján.⁷³ Ellentmond azonban ennek a képnek a tiszántúli tankerületre
vonatkozó ugyancsak minisztériumi kimutatás. Eszerint a tankerület 672 népiskolája közül 204-
ben épült ki az általános iskola 5. osztálya (30,36%). Figyelemreméltó, hogy ebből 100-ban (18,88%)

67. Idézi Andor 1987. 32. o.

68. Dokumentumok. 195–197. o.

69. Uo. 197. o.

70. Uo. 198–200. o.

71. Uo. 200–201. o.

72. Vaskó 1980. 106–107. o.

73. Köznevelés, 1946. május 1. 11. o.

a 6-7. osztályt is megszervezték. A fennmaradó 468 iskola közül 112-ről ítélték úgy a tanfelügyelők, hogy kooperáció útján meg lehetett volna szervezni az 5. osztályt.⁷⁴

1946 nyarán zajlott a VKM-ben az általános iskola továbbfejlesztését (a 6. osztály kiépítését) előíró rendelet vitája.⁷⁵ A vita továbbra is a reform alapellentmondását: az ideális célok és a realitás közötti feszültséget tükrözte. A kérdés ugyanis az volt, hogy milyen feltételekhez kell kötni az általános iskolai osztályok megnyitását. (A problémát ekkor különösen aktuálissá tette az is, hogy – mint arról alább még szó lesz – 1946-ban jelent meg az új iskolatípus első teljes tanterve.) A rendelet első változata a népiskolák 1-6. osztályát minden feltétel nélkül általános iskolává kívánta átszervezni. Arról nem volt vita, hogy az alsó tagozat – ahol a tanterv szerint továbbra is osztálytanítás folyt – különösebb nehézség nélkül átszervezhető, a 6. osztály megnyitását azonban a június 21-én tartott ügyosztályközi értekezlet legalább 7 tanító meglétéhez kötötte.⁷⁶ A rendeletért felelős Angyal János ügyosztály-vezető – aki a VKM-ben (Kemény Gáborral együtt) az MKP-t képviselte – a döntést politikai érveléssel kifogásolta mondván, hogy „ez a határozat ugyanazt a súlyos mulasztást követne el, mint az utóbbi évtizedek magyar iskolapolitikája”.⁷⁷ Eszerint az általános iskolának csak akkor van értelme, ha valóban *általános*, és nem egy speciális iskolafaj a népiskola mellett. A reform fő koordinátorának számító Kovács Máté ezzel szemben úgy érvelt, hogy a nevelés *egységének* megteremtése mellett a *színvonal emelését* is szem előtt kell tartanunk, ezért megengedhetetlen, hogy elmaradott falusi népiskolák minden feltétel teljesítése nélkül felvehessék „az általános iskola címet és jogállását”.⁷⁸

A július 1-jén kelt végleges rendelet (70 000/1946. V. K. M. sz.) tekintettel volt a Kovács által exponált szakmai szempontokra, és általánosságban hivatkozott „a szakrendszer szerint való tanítás személyi és tárgyi feltételeire”, amelyeket a rendelethez készített terjedelmes útmutatás részletezett. Ez a dokumentum több szempontból is lényeges állomást jelent az általános iskola szervezeti kiépülésében. Egyrészt kimondta, hogy az általános iskolákat szervezetileg el kell különíteni az eddigi kereteket adó népiskoláktól, polgári iskoláktól és gimnáziumoktól, illetve szükség esetén egyesíteni kell a különböző iskolatípusokban kialakult általános iskolákat.⁷⁹ Másrészt kidolgozta azokat a szervezeti formákat, amelyek a kevésbé fejlett népiskolák számára is lehetővé tették az előrelépést. Ezek a következők voltak:

- a) *Együttműködés.* Erről már volt szó, itt csak annyit kell megjegyezni, hogy a rendelet és melléklete ezt nem tette kötelezővé. (A katolikus ügyosztály vezetője még azokat a példákat is kifogásolta, amelyek különböző felekezeti iskolák esetleges összevonását illusztrálták.)⁸⁰
- b) *Körzeti iskolák.* Nem az egész iskola, hanem csak a felső tagozat körzetesítéséről van szó szétszórt közösségek, tanyák számára.
- c) *Fiókiskolák.* A korszak legérdekesebb konstrukciója. Ezek olyan osztatlan vagy részben osztott iskolák, amelyek vállalkoznak az általános iskolai tanterv tanítására, miközben a tanítók állandó kapcsolatot tartanak fenn egy teljesen kiépült közeli általános iskolával (az anyaiskolával), amelynek tanárai szakmai tanácsokkal látják el őket. Az év végén a tanulók egy közös bizottság előtt vizsgát tesznek. Ezek az elvek azonban végül nem érvényesültek, mivel a kölcsönös látogatások anyagi fedezetét a költségvetés nem biztosította, az év végi vizsgákat pedig a VKM 1947 júniusában eltörölte.⁸¹

74. Vaskó 1980. 103. o.

75. A vita politikai elemzését lásd Nagy P. 1987.

76. Dokumentumok. 339–340. o.

77. Uo. 340. o.

78. Uo. 342. o.

79. Uo. 352–357. o.

80. Uo. 344. o.

81. Uo. 357–361. o. A fiókiskolák sorsáról lásd Horváth 1978. 39. o.

A rendelet nyomán kialakult helyzetet szemlélteti a következő táblázat (1946/47. tanév):⁸²

	Iskolák száma:	Nevelők száma:	Tanulók száma:
<i>Általános iskolák</i>			
önálló	1 674	10 695	427 235
együttműködő	606	1 871	68 215
körzeti	490	2 165	128 345
fiókiskolák	1 865	2 785	136 945
<i>Népiskolák</i>	2 577	3 593	195 586
(amelyek keretében nem alakult általános iskola)			

A feltételek szegényességét mutatják azok az adatok, amelyek szerint 1947 nyarán 1321 népis-
kolában volt 60 fölött az egy tanulócsoportra jutó gyerekek száma, éspedig 998 iskolában 60-80 fő
között, 238 iskolában 80-100 fő között, 85 iskolában pedig 100 fő fölött!⁸³

Nem meglepő ezek után, hogy az általános iskola szervezeti formáiról folyó viták továbbra sem
csitultak el. 1947 májusában – talán nem függetlenül attól, hogy a kultusztárcát márciusban Ortu-
tay Gyula vette át – a VKM-ben és az Országos Köznevelési Tanácsban újra feltámadt az 1945. jú-
lius-augusztusában vereséget szenvedett 4+4-es elképzelés. Alexits György, a minisztérium kom-
muništa államtitkára már május 7-én figyelmeztette a pártközpontot, hogy egyesek alsó és felső
tagozatra akarják szétszakítani az általános iskolát, ahol a felső tagozaton csak közép- vagy polgá-
ri Iskolai tanárok taníthatnának. Ezzel együtt járt volna egyrészt 12 osztályos iskolák létrehozása
(általános iskola és gimnázium egy szervezetben), másrészt 4 osztályos elemi önálló működtetése
kisebb helységekből. Ezt Alexits egyrészt a tanítói érdekek védelmében utasította el, másrészt a
falvak és tanyák védelmében, amelyek így a jövőben is csak alsós tanítókat kaptak volna.⁸⁴

A másik oldal álláspontját Baróti Dezső fejtette ki, aki Ortutay kinevezése után lett a nevelési
főosztály vezetője. Ő két iskolatípusról beszélt: a 6-10 évesek „általános elemi iskolájáról” és a 10-
14 évesek „általános vagy népi gimnáziumáról”. Érvelésének lényege, hogy „az általános iskola fel-
ső tagozatát sok olyan helyen is megvalósították, ahol ennek semmilyen feltétele sem volt meg, s
az általános iskolai felső tagozatok jó része lényegében nem más, mint elemi iskola: ugyanakkor
azonban a lakosság elégedetlen ezzel a megoldással. Másrészt, mivel ez a rossz iskola is teljes jogú
általános iskola, a közületek nem kényszeríthetők a jobbra. Ma tehát újra kell kezdeni az egész is-
kolareformot.” Baróti javaslata arra számított, hogy a község, a „nép” majd kiköveteli magának a
jobb iskola feltételeit, addig pedig marad a szükségmegoldás, a népiskola. Egyébként a népi gim-
názium szervezésének általa elképzelt feltételei nem voltak túl rigorózusak: az igazgatón kívül
legalább öt nevelő, melyből kettő gimnáziumi vagy polgári iskolai tanár, négy tanterem és mellék-
helyiségek, legalább heti 26 óra.⁸⁵ A vitát Alexits a Szabad Népből nyilvánosságra is hozta, termé-
szetesen állást is foglalva: „Minden olyan változás, amely az általános iskola kettéválását eredmé-
nyezné, akár szándékosan, akár akaratlanul, a dolgozó tömegek ellen irányul, mert mindenképp
arra vezetne, hogy a szegény néprétegeket sújtaná”.⁸⁶

82. Angyal János: Az általános iskola problémái. Pedagógus Értesítő, 1947. január 15. 7–8. o.

83. Horváth 1975. 126. o.

84. PI Arch. 274. f. 21. cs. 73. ő. E. Pro memoria. Az általános iskola kérdéséhez.

85. Dokumentumok. 541–542. o.

86. Alexits György: Általános iskola és népi demokrácia. Szabad Nép, 1947. június 1.

Az általános iskola formai egysége természetesen sértetlen maradt, és 1947. július 9-i keltezésel – menetrend szerint – megjelent az általános iskola 7. osztályának megnyitására intézkedő 90 000/1947. V. K. M. sz. rendelet. A jogszabály Alexits György aláírásával jelent meg Ortutay külföldi tartózkodása alatt, és két olyan vonatkozása is volt, amelyek nézeteltérésekre engednek következtetni. A rendelet 2. §-a – az 1945-ös alaprendelet kísérletét felújítva – ismét kötelezően előírta az egy helységben lévő különböző jellegű kis iskolák együttműködését.⁸⁷ Mint az várható volt, július 23-án Mindszenty már tiltakozott, mire a miniszter távollétére hivatkozott, és sietett megnyugtani a hercegprímást, hogy a sérelmes részek helyesbítve lesznek.⁸⁸ Valóban, a Magyar Közlöny augusztus 3-i száma leírási hibára hivatkozva újra közölte a rendelet szöveget, és az egyházi iskolákat is érintő kötelező előírásokat a „lehetőleg” szó közbeiktatásával enyhítette.⁸⁹

A „leírási hiba” azonban ennél súlyosabb volt, mert a végleges szövegből kimaradt az eredeti rendelet teljes 4. §-a. Ez a tanulólétszámok aránytalanságainak kiküszöbölésére tett kísérletet egyrészt azzal, hogy az iskolaköteleseket *a lakóhelyen működő* általános iskolák látogatására kötelezte, másrészt azzal, hogy párhuzamos osztályok nyitását a tankerületi főigazgató engedélyéhez kötötte. Ez az engedély azonban csak akkor volt adható, *ha a helység többi iskolájában már nincs hely*, vagyis ha az osztálylétszámok mindenütt elérik a 40-et. Az intézkedés hátterében kétféle folyamat húzódnak meg. Egyrészt a polgári iskolai és gimnáziumi keretben működő általános iskolák vonzereje érthetően nagyobb volt, mint a volt népiskoláké, és ez az egyik helyen zsúfoltságot, a másik helyen érdektelenséget alakított ki. Ez szembeötlően cáfolni látszott az általános iskola egy-ségéről vallott felfogást, és az alsó fokú oktatás megosztottságát húzta alá, amit az általános iskolai ellenfelei nem is mulasztottak el szövé tenni.⁹⁰ Másrészt több helyen, különösen városokban az egyházi iskolák számottevő vonzerővel rendelkeztek az állami iskolákkal szemben, ami a katolikus egyház politikai szereplése miatt volt tűrhetetlen a baloldal számára. Ezt csak fokozta a fakultatív hitoktatás vitája 1947 tavaszán, amikor az egyház mindent megtett azért, hogy a közhangulatot az állami oktatáspolitikára ellen hangolja.⁹¹ Az inkriminált paragrafus kihagyása a végleges szövegből közvetlenül is az egyháznak tett engedmény volt, hiszen a rendelet így nem kötötte állami engedélyhez párhuzamos osztályok megnyitását. Alexitsnak egy Révai Józsefhez írt feljegyzéséből az derül ki, hogy a kérdéses intézkedést előzőleg egyeztetették, és azzal a miniszter is egyetértett. Az államtitkár az egyház felé való közeledéssel vádolta Ortutayt, aki szerinte így igyekezett pozícióját megerősíteni.⁹²

Időközben megkezdődött a *három éves terv* végrehajtása. Az MKP javaslata 5000 új általános iskolai tanterem építését írta elő azzal, hogy így lehetővé válik az egy tantermes iskolák két tantermessé való fejlesztése.⁹³ Nincsenek megbízható adataink a tervidőszak iskolaépítkezéseiről. A statisztika szerint az 1945/46. tanévtől (az ezt követő két tanévről nincsenek adatok) az 1949/50. tanévig 5009-cel nőtt a tantermek száma.⁹⁴ Kétségtelen azonban – eltekintve attól, hogy a tervidőszagnál nagyobb intervallumról van szó –, hogy az a növekedés csak kisebb részben származik új építkezésekből, nagyobb részben a következő forrásokra vezethető vissza:

- a) az általános iskola továbbfejlesztésével *átminősülő* volt polgári iskolai és gimnáziumi tantermek;
- b) a tanteremhiány miatt *igénybe vett*, korábban más célokat szolgáló termek;
- c) a háborúban megrongálódott, de *helyreállított* tantermek.

87. Magyar Közlöny Rendeletek Tára, 1947. július 12. 1767. o.

88. *Dokumentumok*. 551. o.

89. Magyar Közlöny Rendeletek Tára, 1947. augusztus 3. 2128. o.

90. V. ö. Császár László interpellációjával. *NemzN* 1945. III. köt. 133. o.

91. A győri példára lásd *Dokumentumok*. 537. o.

92. *PI Arch.* 274. f. 21. cs. 75. ó. E. Pro memoria Révai elvtársnak

93. 3 éves terv. A magyar Kommunista Párt javaslata. Szikra, Bp. 1947. 116. o.

94. *MűvStat.* 29. o.

Tény, hogy az 1948/49. tanévben – amikor formailag befejeződött az általános iskola kiépítése – az iskolák 59,45%-a 1-3 tanerős, és 58,74%-uk 1-2 tantermes volt.⁹⁵ Ilyen iskolákba járt az összes tanuló 23,07%-a.⁹⁶

A pedagógusképzés

Az új iskolatípus kiépítése természetesen rögtön felvetette a nevelőképzés reformjának kérdését is. Ez azonban 1947-ig váratott magára, így – eltérően az általános iskola létrehozásától – „az előkészítő periódus mozgalmi jelleget nyert, nagyszámú pedagógus vett részt a vitákban, ezek és ezek fejtették ki álláspontjukat, s számos idevágó – cikk jelent meg a sajtóban”.⁹⁷ Arról nem volt vita, hogy a tanítóképzést a felsőoktatás körébe kell utalni, ez a tanítóság régi követelése volt, és most – akkor úgy tűnt – eljött az idő a megvalósítására. „Szinte példa nélkül való az az egyöntetűség, amellyel a tanítóság a nevelők óriási többségét hivatására előkészítő intézményt megtagadja” – foglalta össze az OKT-hoz beérkező tanítói javaslatokat 1946 őszén Kiss Árpád.⁹⁸ A vita arról folyt, hogy 1. az egyetemeken kialakított egységes szervezetben folyjék minden pedagógusképzés; vagy külön intézményekben; 2. az általános iskolai nevelőképzés egységes legyen, vagy külön törvények az alsó és felső tagozatra. Az Országos Köznevelési Tanács 1946 októberében alternatív tervet tett közzé. A maximális változat egységes egyetemi nevelőképzést javasolt az általános iskolák számára 3-4, középiskolák számára 5 éves tanulmányi idővel. A minimális változat fenntartotta volna – nemcsak gazdasági, hanem lélektani érvekre is hivatkozva – a középfokú tanítóképzést az alsó tagozat számára.⁹⁹

A pedagógus-szakszervezet mindkét változatot élesen támadta: a másodikat (amelyet közben az OKT is elvetett) visszalépésnek, a tanítói követelésekkel ellentétesnek tekintette, az elsőt pedig olyan ideális tervnek, amely átmeneti szükségmegoldásokat követelt volna. A szakszervezet olyan nevelőképző főiskolák felállítását javasolta, amelyek hosszú távon új bölcsészkarokká fejlődhetnek, így végül megvalósítva az egységes egyetemi nevelőképzés eszméjét.¹⁰⁰

A javaslat megkülönböztetés nélkül beszelt az általános iskolai nevelőkről, úgy tűnik, kezdettől ez volt az MKP, illetőleg a szakszervezet álláspontja,¹⁰¹ és 1947 tavaszán, amikor Barótiék a „népi gimnázium” gondolatát megfogalmazták, Alexits többek között azzal is érvelt ellene, hogy a kétféle iskolában kétféle képesítésű nevelő tanítana, és a falvak ebből a szempontból is hátrányos helyzetbe kerülnének.¹⁰² Az egységes általános iskolai nevelőképzés gondolata egyben a tanítóság progresszív részének érdekeit és elképzeléseit is kifejezte.

Az Országos Köznevelési Tanács 1947. január 27-én egy szakszervezeti javaslatához erősen hasonló elképzelést terjesztett a miniszter elé, amelyben országosan 15-20 3 éves nevelőképző akadémia felállítását vetette fel a bölcsészkarokkal kapcsolatosan, azok partikuláiként az általános iskolai tanítók képzése számára.¹⁰³ Március elejére elkészül egy törvénytervezet nevelőképző főiskolák felállításáról. Ezek 4 éves állami intézmények lettek volna, az egyetemekkel való szervezeti kapcsolatról itt már – a pedagógus-szakszervezet javaslatára¹⁰⁴ – nem volt szó. A tervezet ezzel párhuzamosan átmeneti megoldásként 1 éves nevelőképző akadémiák felállítását is elrendelte a peda-

95. *PI Arch.* 276. f. 89. cs. 49. ő. e.

96. *Berencz János*: Adatok a népoktatás helyzetének meghatározásához. ONI értesítője, 1949. 2. 8. o.

97. *Bizó* 1965. 421. o.

98. *Kiss Árpád*: A nevelőképzés reformja. Köznevelés, 1946. október 15. 4. o.

99. Uo. 5–6. o.

100. *Lukács Sándor*: A nevelőképzés reformjához. Köznevelés 1946. december 1. 1–3. o.

101. *Angyal János*: Nevelők képzése az általános iskola számára. Köznevelés 1945. november 1. 2–4. o.

102. *PI Arch.* 247. f. 21. cs. 73. ő. e. Pro memoria. Az általános iskola kérdéséhez.

103. *Dokumentumok.* 673–687. o.

104. *Horváth* 1975. 138. o.

gógushíány enyhítésére, egyben meg kívánta szüntetni a korábbi líceumokat és tanítóképző intézeteket.¹⁰⁵ Ismeretes azonban, hogy sem ez a törvénytervezet, sem ennek módosított változata nem került a parlament elé, a kérdés jogszabályi rendezése csak 1950-ben történt meg.

Az elképzelések – bárhogyan alakuljon is a végső döntés – közelről érintették az egyházak érdekeit, hiszen minden variáns megkérdőjelezte a szilárd egyházi pozíciókat jelentő tanítóképzők létjogosultságát. (Egyébként nyilvánvalóan ez volt az egyik oka annak, hogy a baloldal olyan ki-tartóan szorgalmazta a középfokú tanítóképzés felszámolását.)¹⁰⁶ Mindszenty 1947 folyamán többször tiltakozott a miniszternél az egyházi főhatóságok bevonása nélkül folyó előkészületek miatt, és bejelentette a katolikus egyház igényét a létesítendő nevelőképző főiskolák egy részére. Ortutay mindannyiszor megnyugtatta a főpásztort, hogy ha itt lesz az ideje, gondoskodni fognak az egyházak érdekeiről is, de még nincs végleges döntés.¹⁰⁷

Valóban, a *pedagógiai főiskola* két első évfolyama (Budapesten és Szegeden) jogszabályi háttér nélkül, a miniszter említett – november 6-án kelt – levele szerint „kísérleti jelleggel”, szinte fű alatt nyílt meg november elején.¹⁰⁸ Az 1948–49. tanévben azután már szabályosan működtek a főiskolák, sőt Pécsen és Debrecenben új intézmények alakultak.¹⁰⁹ A négy főiskolának összesen 1015 hallgatója volt ekkor.¹¹⁰ A pedagógiai főiskola 3 évfolyamos volt, a hallgatókat egyszerre akarta felkészíteni az alsó tagozatos osztálytanításra és a felső tagozatos szaktanításra. Ennek megfelelően kevésbé szakosodott, mint az egyetemi szintű tanárképzés: a hallgatók 2-3-4 szak tanítására kaptak képesítést.¹¹¹

Míg az oktatásirányítás intézményeiben a hosszú távú reform kidolgozása folyt, az időközben megszervezett általános iskolai osztályokban megkezdődött a tanítás. Tényleges problémát csak a felső tagozat nevelőellátása okozott. Noha kívánatos lett volna, hogy a felső tagozaton mindenütt szaktanárok tanítsanak, a népiskolai, polgári iskolai és gimnáziumi keretben szerveződő általános iskolák éppen az ott tanító pedagógusok képesítésében különböztek az egymástól karakterisztikusan. Az 1946-ban kiadott, már ismertetett 70 000-es rendelet konstátálta ezt a helyzetet és kiegyenlítődést szorgalmazta, ehhez azonban a szándékon túl szaktanártöbbletre lett volna szükség.¹¹² Elvileg lehetséges lett volna az egy helységben működő magasabb képesítésű nevelők arányos elosztása az egyes iskolák között, a jobb helyzetben lévő iskolák azonban érthetően védték tanáraikat, nem beszélve az iskolák jelleg szerinti különbségeiről, különös tekintettel az egyházi autonómiára. Nyilván az utóbbira vezethető vissza, hogy 1947-ben a 90 000-es rendelet körüli affér során ebben a kérdésben is megtörtént a „kötelező” szó „lehetőség”-re való enyhítése.

Jellegzetes átmeneti megoldásként nyíltak meg 1947. július 21-én az első *szaktanítói tanfolyamok* Szegeden, Debrecenben, Keszthelyen és Budapesten mintegy 1100 hallgatóval. Céljuk az volt, hogy tanítókat képezzenek át szakrendszerű tanításra is képes „szaktanítóvá”. Egy kétszer 6 hetes nyári tanfolyamot kétszer 10 hónapos egyéni tanulás követett a szorgalmi időszakban, a második év végén záróvizsgával.¹¹³

105. *Dokumentumok.* 684–687. o.

106. *PI Arch.* 274. f. 21. cs. 73. ő. e. Pro memoria. A nevelőképzés kérdéséhez. 1947. május 8.

107. *Dokumentumok.* 689–690. o.,

108. Uo. 705. o. A szegedi pedagógiai főiskoláról lásd *Simon 1979.* 286–288. o.

109. *Bizó 1965.* 426. o.

110. *MűvStat.* 164. o.

111. *Faragó László:* A pedagógiai főiskola feladata és tervezete. Köznevelés, 1948. április 15. 149–150. o.

112. *Dokumentumok.* 355. o.

113. Köznevelés, 1947. augusztus 1. 332. o. A tanfolyamok felállításáról a 8930/1947. korm. sz. rendelet intézkedett

A tananyag¹¹⁴

Az általános iskola első tanéve *ideiglenes* és értelemszerűen csak az 5. osztály számára kidolgozott tanterv alapján folyt le. (Az ugyanakkor megnyíló 1. osztályok esetében a reform inkább csak névcserét jelentett, a népiskolai tanterv egyelőre érvényben maradt.) Ezt a már ismertetett 37 000/1945-ös rendelet melléklete közölte. Az óraterv heti 30 órát tartalmazott, ebből 5 volt szabadon választható, ún. szabad foglalkozás. A választható tárgyak két teljesen különálló csoportra voltak oszthatók – ezzel mindjárt alapot teremtve az általános iskolák elit- vagy tömegoktatás szerinti differenciálódásához –: különféle gyakorlati ismeretekre egyfelől latin nyelvre, élő nyelvekre és zenére másfelől. A természettudományok közül csak a természetrajz szerepelt az óratervben, a történelem pedig teljesen hiányzott. Mint fontos újítás minden iskolatípusban, így az általános iskolában is bevezetésre került a mindennapi kérdések c. tárgy a gyerekek életével összefüggő társadalmi problémák szabad és demokratikus szellemű megbeszélése céljából. Az általános iskolát is érintette, hogy az 1945–46. tanévre az Országos Köznevelési Tanács ún. Kiegészítő utasításokat adott ki, elsősorban a világnézeti szempontból fontos tárgyak (magyar irodalom, történelem, társadalmi ismeretek, föld- és néprajz) nemzeti és demokratikus szempontból történő átalakítására.¹¹⁵ Ez tartalmazta az újdonságnak számító orosz nyelvi tantárgy nyelvét és a hozzáfűzött részletes utasításokat is, valamint több más részletkérdést.

Az általános iskola *teljes tantervét* az 1946. július 6-án kelt 7500/1946. V. K. M. sz. rendelet tette közzé.¹¹⁶ Az egységes alapiskola eszméje óhatatlanul már korán idegenkedést váltott ki sokakból, köztük a szakma progresszív részéből is, akik a pedagógiai korszerűség útját éppen a differenciálásban, a gyermeki személyiséghez való alkalmazkodásban látták.¹¹⁷ (Ez persze nem feltétlenül volt apológiája a régi iskolarendszernek, amely távolról sem jelentett valódi pedagógiai differenciálást.) Ezen kívánt segíteni a reformba már a kezdeti elképzelések időszakában beépített *fakultativitás*.¹¹⁸ A felső tagozat heti 31, illetve 32 órájából 6-ot biztosított az óraterv a szabadon választható tárgyak számára. A tanulók elvileg 8 (különféle gyakorlatok, latin, modern nyelvek, ének-zene, mértani rajz) tárgy közül választhattak, ez azonban jórészt a tantervkészítők elgondolása maradt, hiszen részint a képesített tanárok, részint a tárgyi feltételek (főleg a gazdasági gyakorlatok számára) hiánya a megvalósítást sok helyen megakadályozta.

Mai szemmel nézve figyelemreméltó a természettudományok viszonylag csekély súlya (amely azonban a népiskolai óratervhez képest még így is előrelépést jelentett). Egyedül a biológiai stúdiumok voltak jelen végig a felső tagozatban (az 5-6. osztályban természetrajz formájában, amelyet a 7-8. osztályban az újszerű, komplex, de döntően biológiai jellegű Az ember élete c. tárgy követett), és természetesen a számtan. Fizikát csak a 7.-ben, kémiát csak a 8.-ban tanítottak. A természettudományos órák aránya (számtannal együtt) az 5-6. osztályban 16%, a 7-8. osztályban 25% volt.¹¹⁹

A tanterv és tananyag körüli viták közül először kiemelendő a *gazdasági-termelési gyakorlatok* kérdése. Ilyen jellegű tárgy szükségességét több korai tervezet is felvetette, jellemző módon elsősorban agrárius oldalról merült fel a kérdés, összefüggésben azzal a koncepcióval, amely az ország leendő vezető ágazatának a kisparaszti gazdaságokon nyugvó mezőgazdaságot tekintette, és a parasztság művelődését elsőrendű gazdasági feladatnak is tartotta. De nem hiányoztak az érvelésből a demokratikus jellemnevelés szempontjai sem.¹²⁰ A gyakorlati megvalósítás időszakában némileg

114. A kérdést átfogóan ismerteti Horváth 1975. 111–124. o.

115. Kiegészítő utasítások az 1945/46. iskolai évre. OKT, Bp. 1945.

116. Tanterv az általános iskola számára. OKT, Bp. 1946. A részletek külön füzetekben jelentek meg „Részletes útmutatások az általános iskolai tantervhez” címen.

117. V. ö. Kiss Árpád: Az általános iskola mint kultúrpolitikai probléma. Köznevelés, 1945. december 15. 8. o.

118. V. ö. Kovács Máté: I. m. 40. o.

119. Tanterv... 15. o.

120. Új magyar köznevelés... 18–20. o. Németh László: I. m. 12–14. o.

megváltozott a helyzet. A tanterv tervezetének 1946. áprilisi vitáján Angyal János, az általános iskolai ügyosztály kommunista vezetője az életre való nevelés szempontjára hivatkozva követelte a fizikai munka kötelezővé tételét, és elgondolásához Simon László szociáldemokrata államtitkár is csatlakozott.¹²¹ A végleges tanterv mégis Kovács Máté eredeti elgondolásait realizálta, és a gazdasági gyakorlatokat a szabadon választható tárgyak körébe utalta. A vita azonban ezzel még nem ült el, és az OKT – a pedagógusok észrevételeit továbbítva – még 1948 áprilisában is így foglalt állást: „A gazdasági gyakorlatokat ki kell venni a szabadon választható tantárgyak közül és kötelezővé kell tenni! Ha külön gazdasági alapismereteket nem adunk a falusi földmívelő népnek, akkor az általános iskola csak előkészítő iskola lesz, de nem az, aminek demokratikus iskolapolitikánk elgondolta.”¹²² A vita értékeléséhez a probléma több rétegét kell megkülönböztetni. Egyrészt nyilvánvalóan egy egyenlősítő tömegnevelési ideológia és az elitképzés szempontjaira is figyelemmel levő felfogás összeecsapásáról van szó. Másrészt nem tekinthetünk el – és nyilván ez döntötte el a vitát – a tárgyi feltételek hiányától. Mai szemmel nézve azonban fontosabb egy harmadik megfontolás: a természettudományos és gyakorlati-technikai tárgyak háttérbe szorulása gazdasági-modernizációs szempontból bizonyulhatott hátrányosnak.

Nem független ettől a problémakörtől a *latin nyelv* tanítása körül kialakult vita, a „latin-háború” sem. Azt a körülményt, hogy a választható tárgyak között szerepelt a latin, már a tervezés időszakában többen mint az általános iskola egységét veszélyeztető körülményt fogták fel. A már említett 1946. áprilisi vitában Kemény Gábor – aki nemcsak a nevelési ügyosztály vezetője, hanem a pedagógus-szakszervezet kommunista elnöke is volt – a szakszervezet álláspontjára is kifejezetten hivatkozva fejtette ki ezt a véleményt, követelve egyben, hogy ne lehessen latint választani az általános iskolában. Kavics Máté szintén efelé hajlott olyan formában, hogy legyen ugyan a latin választható, de csak azokban az iskolákban, amelyek ennek szükségességét külön meg tudják indokolni.¹²³ Valóban, a választható latin csak aláhúzta azt a tényt, hogy óriási különbség van a népiskolából és a gimnáziumból alakult általános iskola között. A tanterv végül külön megkötés nélkül lehetővé tette a latin választását. A szülők érthetően úgy érezték, hogy tisztességesen csak az az iskola készít fel a középiskolai tanulmányokra, ahol latint is tanítanak, és egyáltalán az a jobb iskola: így megindult a gyerekek áramlása a latinos általános iskolák felé. Másrészt ennek ellensúlyozására számos olyan iskolában is bevezeték a latint, ahol ennek se hagyományai, se feltételei nem voltak.¹²⁴ Az 1947. augusztus 21-én kelt 6300/1947. V. K. M. sz. rendelet a latin nyelvet törölte az általános iskolában választható tárgyak köréből. Az egyházi gimnáziumok alá kiépített általános iskolák egy részében azonban a miniszteri tilalom ellenére tovább tanították,¹²⁵ ami egyrészt növelte ezen iskolák vonzerejét, másrészt fokozta az egyház és az állam között ekkorra amúgy is kielezett szembenállást.

A tantervet életbe léptető rendelet 2. §-a egyébként kimondta, hogy az 1946/47. tanévtől az osztatlan és részben osztott *népiskolák* 1–5. osztályában is e tanterv alapján készített tanmenet alapján kell tanítani, a jövőben pedig – évente egyet lépve – ki kell terjeszteni ezt a rendszert a felsőbb osztályokra is. Ez ekkor még nem jelentette az összes népiskola átminősítését általános iskolává, hiszen a tanmeneteket a helyi adottságok figyelembevételével, a tananyag értelemszerű csökkentésével kellett kialakítani, A lényeg a régi népiskolai tanterv használatának fokozatos megszűntetése volt, A tanítók munkáját megkönnyítendő a VKM 1947. július 10-i keltezéssel kötelezően alkalmazandó óraterveket állított össze az osztatlan és részben osztott népiskolák és fiókiskolák számára.¹²⁶

121. Dokumentumok. 311., 316. o.

122. Uo. 727. o.

123. Uo. 307–309. o., 315. o.

124. Horváth 1975. 95–96. o.

125. *PI Arch.* 274. f. 21. cs. 75. ő. e. Pro memoria Révai József elvtársnak (Alexits György feljegyzése, 1947. október 29.)

126. Az általános iskola tantervének alkalmazása az osztatlan és részben osztott népiskolában, valamint az általános

Támadások az általános iskola ellen

Túl az általános iskola megvalósítása körül zajló – fentebb részletesen felidézett – részvitákon, 1946–47-ben olyan álláspontok is artikulálódtak, amelyek alapelveiben támadták a reformot, és többé-kevésbé nyíltan a régi iskolarendszer mellett törtek lándzsát. Csősz László kisgazdapárti képviselő 1940. augusztus 14-én interpellált a kultuszminiszterhez az általános iskola ügyében. A minisztertanács alaprendeletének évfordulójára időzített beszéd mindenekelőtt a reform jogi alapjait kérdőjelezte meg, amennyiben az egész közoktatási rendszert rendelet és nem törvény helyettesít új alapokra. „A laza és hézagos rendelettel útjára indított általános iskola – fejtegette a képviselő – soha nem látott mérvű zavarokat keltett közoktatásunk egész területén és mérhetetlen színvonalsüllyedés csiráit hordja magában.”¹²⁷ A színvonalsüllyedést Csősz László abban látta, hogy az egységes iskolában szükségszerűen a legrosszabbakhoz szabják a követelményeket, nincs húzóerő, és a jó képességűek ellúdulnak. Az oktatásügy demokratizálását szerinte sokkal inkább az szolgált volna, ha az oktatást mindenütt ingyenessé teszik és a községeket polgári iskolákkal látják el.¹²⁸ A miniszter október 22-én, Csősz távollétében írásban válaszolt. A válasz megköszönte a képviselőnek, hogy rámutatott az átalakulással együtt járó visszasságokra, egyébként pedig az általános iskola feladatát ismertette a 70 000/1940. V. K. M. sz. rendelet melléklete alapján. Az iskolareformmal kapcsolatos elvi vitát tehát burkoltan elhárította. A miniszteri választ a nemzetgyűlés vita nélkül tudomásul vette.¹²⁹

1947 februárjában azután sor került az elvi vitára is. Szombatfalvy György kisebb vihart kavarázó cikke már címében „elhibázott kísérletnek” minősítette az általános iskolát. Az írás szerint „nemzetnevelésünk mélyreható reformja” még mindig nem következett be, noha az 1945 nyarán kezdeményezett képességvizsgálatok ebbe az irányba mutattak volna. Hogy mégis az általános iskola megvalósítására került sor, azt Szombatfalvy részben a tájékozottság „kulturpolitikai hozzáértés” hiányával, részben a reformerek falanszter-szerű gondolkodásával, a korlátot nem ismerő egyenlősítési vágygal magyarázta. Az általános iskolát egyrészt megvalósíthatatlannak tartotta, mondván, hogy hiányoznak a tárgyi feltételek, és a különböző felekezetű iskolák kooperációja sem lendítene annyit az ügyön, amennyit az egyházakkal való összetűzés ártana. Másrészt szerinte elvileg is hibás gondolat az egységes iskola, mert a gyengéket túlterheli, az erőseket pedig visszafogja.¹³⁰

A baloldali sajtó helyesen ismerte fel a Szombatfalvy írásában rejlő tendencia politikai veszélyeit: azt a törekvést, hogy a VKM-ben kialakult bizonytalanságot, interregnumot kulturpolitikai restaurációra használják fel. Először Kovács Mátéra hivatkozva a Szabad Szó szerkesztőségi cikke, majd a Szabad Nép hasábjain Kemény Gábor, végül a Népszavában Kéthly Anna védte meg a reform alapelveit.¹³¹ Rámutattak, hogy az általános iskola igenis több mint 2000 helyen megvalósult, hogy a népiskolák számára színvonal emelkedést jelent a több tanár, a jobb könyv, és hogy az egységes iskola képes alkalmazkodni az egyéniséghez és a helyi viszonyokhoz. Tény, hogy Szombatfalvy és társai nagyon sok megfontolandó érvet hoztak fel az általános iskola ellen, kételyeiket ma sem helyezhetjük a történelem lomtárába. Érvelésük belső gyengesége onnan adódik, hogy receptként csak a régi helyreállítását tudták javasolni. Márpedig az – mint arra Kéthly Anna a vitában különös nyomatékallyal utalt – valóban osztályiskola volt, és szerves egységet alkotott a Horthy-rendszernek mind társadalmi struktúrájával, mind tekintélyelvű politikai berendezkedésével, ezért tartós fenntartása összeegyeztethetetlen lett volna a demokrácia politikai viszonyaival és

iskolai fiókiskolában. Köznevelés, 1947. augusztus 15. 128–130. o.

127. *NemzN* 1945. III. köt. 133. o.

128. Uo. 133–134. o.

129. Uo. IV. köt. 8–9. o.

130. *Szombatfalvy György*: Egy elhibázott kísérlet – az általános iskola. Magyar Nemzet, 1947. február 22.

131. Az általános iskola rágalmozói. Szabad Szó, 1947. február 7. *Kemény Gábor*: A reakció támadásra indul az általános iskola ellen. Szabad Nép, 1947. február 9. *Kéthly Anna*: Támadások az általános iskola ellen. Népszava, 1947. február 13.

társadalmi átalakulásaival. Nem kétséges, hogy ezen a helyzeten nem változtatott volna a Szombatfalvy által váltig idealizált képességmegállapító vizsgálat sem. Az általános iskolai reform nagy kérdése az volt, hogy miután felszámolt egy hagyományosan merev oktatási struktúrát, ki tud-e alakítani egy rugalmas, a valósághoz alkalmazkodni képes eleven szervezetet, vagy új merevségek váltják fel a régieket. Ekkor ez még jórészt nyitott kérdés volt, de az eddigiekből is látható, hogy a reform bevezetésének módja, a szervezeti kiépítés erőltetése, az irányítás lényegi változatlansága inkább az utóbbi alternatíva felé mutattak.

5. A középiskolák és a dolgozók iskolái

Az általános iskolai reform megvalósítása egyfelől kijelölte az új középiskola kereteit, amennyiben visszavonhatatlanul felszámolta a régit, és ezáltal automatikusan létrehozott egy rövidebb képzési idejű, 4-5 éves iskolatípust, másfelől rögtön el is napolta a középiskola reformját az általános iskola teljes kiépítése utáni időkre. Így a koalíciós időszakban a középiskola eleve a közfigyelem periferiájára szorult.

Demokratizálás és egységesítés

Jóllehet 1945-ben nem esett át a középiskola mélyreható strukturális reformon, néhány óratervi és tantervi változás mégis új korszakot jelzett. Meg kell említeni a honvédelmi ismeretek című tárgy eltörlését, a mindennapi kérdések – az általános iskolánál már említett – bevezetésén, a német nyelv kiemelt helyzetének megszüntetését (helyette bármely világnyelv választható lett), valamint a latin nyelv óraszámának csökkentését (37 000/1945. V. K. M. sz. rendelet). Újra utalni kell a kiegészítő utasítások az 1945/40. iskolai évre c. OKT-kiadványra, amely a tananyag világnézeti átépítését volt hivatva megkönnyíteni.

A minisztérium és a kormány már az első években néhány olyan rendeletet alkotott, amelyek megelőlegezték az ekkor formálódó reformelképzelések közös mondanivalóját a középfokú iskolák hierarchiájának, a képesítési kiváltságoknak a megszüntetését, egységesebb középiskolai rendszer létrehozását. A kormány 1946. február 8-án kelt 1470/1946. M. E. sz. rendelete kimondta, hogy a tanítói (tanítónői) oklevél a líceumi érettségivel egyenlő képesítést ad, így korlátozott továbbtanulásra is jogosít különbözeti érettségi vizsga letétele nélkül. 1946. szeptember 4-én kormányrendelet (10 030/1946. M. E. sz.) tette lehetővé, hogy a felső ipariskolát végzettek gimnáziumi érettségi vizsgát tegyenek (természetesen a gimnáziumi anyagból). 1947. január 21-én miniszteri rendelet (400/1947. V. K. M. sz.) szabályozta a leánylíceum meghatározott osztályaiból az óvónőképző intézetbe és fordítva történő átlépéseket, pontosan körülhatárolva az ilyen esetekben teendő különbözeti vizsga tárgyköreit. Végül 1947 nyarán a Líceumból a gimnáziumba való átlépést tette lehetővé a 4750/1947. V. K. M. sz. rendelet. Nem nehéz észrevenni, hogy e rendeletek közös célja az érettségizettséghez jutás megkönnyítése, a továbbtanulás lehetővé tétele azok számára, akik „önhibájukon kívül”, szociális okokból kerültek alacsonyabb képesítést adó iskolatípusba. Más kérdés, hogy a komoly különbözeti vizsgák miatt ezek a rendeletek aligha érintettek jelentős tömegeket.

Új formák

A középiskolák (pontosabban a maradék évfolyamok) életében bekövetkezett változások másik csoportját az ekkor megjelenő új képzési formák alkotják. Már az 1945/46. tanévtől beindult a *gimnázium reáltagozata*, de végleges tanterve csak 1947-ben jelent meg (22 969/1947. V. K. M. sz. rendelet). Ennek lényege a latintanítás megszüntetése, és a felszabaduló órák matematikára, fizikára és kémiára való felhasználására volt. Fontos megemlítem, hogy az itt szerzett érettségi – szemben a humángimnáziuméval – csak korlátozott továbbtanulásra jogosított. A tagozat 1945 őszén 31 iskolában 775 tanulóval kezdett dolgozni.¹³² Az ipari középiskolák megreformálását célozta a rö-

132. Kornidesz. 40–45. o.

vid életű *műszaki középiskolák* létrehozása 1947-ben (13 070/1947. korm. sz. rendelet). Az iskola a technikusok középfokon való képzésére tett kísérletet (pontosabban „műszaki középiskolát végzett technikusokat” bocsátott volna ki szemben a „főiskolát végzett technikusokkal”).¹³³ Története az 1949-es középiskolai reformba torkollott. Megemlítendő még a szövetkezeti mozgalomhoz kapcsolódó *szövetkezeti középiskola* terve, amelyet a Kereskedelem- és Szövetkezetügyi Minisztériumban dolgoztak ki vezető káderek képzésére.¹³⁴ A terv azonban nem jutott el a megvalósításig.

Gimnáziumi reformtervek

Az 1945-ben megfogalmazott reformkoncepciókból egy egységes szerkezetbe foglalt, de tartalmában differenciált 4 vagy 5 éves iskolatípus képe bontakozik ki. Az egységet a középiskola minden típusában közös törzsanyag biztosítja, amelyhez gimnáziumi képzés esetén általános, szakközépiskolák esetén szakmai órák csatlakoznak. Fontos, de nem könnyen értelmezhető alapelv volt ezen iskolák, tagozatok egyenrangúsága, amelynek egyik tartalmi jegye, hogy mindegyik előkészít a felsőfokú tanulmányokra is.¹³⁵ Az egységes frazeológia mögött azonban jellegzetesek a hangsúlyeltolódások. Mindazok, akik az elitoktatásnak fontos kultúrpolitikai szerepet tulajdonítottak, és az általános iskolai reform során alulmaradtak, fokozott mértékben hangsúlyozták a gimnázium minőségi iskola jellegét, amely a „kiválóakat gyűjti, válogatja és készíti elő magasabb rendű, kifejezetten alkotó szellemű munkára”.¹³⁶

Elitoktatás és tömegoktatás ellentmondása valóban explicitté is vált az első részletes gimnáziumi reformkoncepció 1947–48-as vitájában.¹³⁷ Az OKT tantervi tervezetének – egyébként ismeretlen – első változatát a VKM kommunista vezetés alatt álló általános iskolai ügyosztálya 1947 májusában azért bírálta, mert túlzottnak tartotta a követelményeket, és különösen az általános iskolából a gimnáziumba való zökkenőmentes átmenetet nem látta biztosítva. „Komoly nehézséget fog ez okozni – olvashatjuk az átiratban különösen annak a néprétegnek a gyermekeinél, akiket nagyobb számban kívánnánk látni ebben az iskolában, s akiknek nem lesz módjukban, hogy még külön, magánúton – az általános iskola tantervi anyagán túlmenően – készüljenek elő a gimnáziumi tanulmányokra. Figyelembe kell venni azt is, hogy ezek a tanulók mostohább viszonyok közt levő kisebb iskolákból kerülnek ki.”¹³⁸ A gimnázium elitariánus koncepciója tehát már ebben a korai szakaszban összeütközött a demokratizáló-egyenlősítő törekvésekkel.

Az OKT 1947. szeptember 29-ére készült el a tervezet újabb változatával.¹³⁹ Ez az általános iskolához való kapcsolódást úgy oldotta meg, hogy feltételezte: a felső tagozat a volt gimnáziumi alsó osztályok örökébe lépett, azzal lényegében azonos tudást nyújt, és az új gimnázium erre a tudásra építhet. A régi középiskolához való kötődés kifejeződött a javaslatban megfogalmazott három gimnáziumtípus jellegében is. Az a) típus jellegzetes tárgya a latin, esetleg még a görög. Ennyiben a humángimnázium örökösének tekinthető. A b) típusban a latin helyett még modern nyelv tanulható. Ez a régi reálgimnáziumtól abban különbözik, hogy latint nem tanít, egyébként modern nyelvi jellegében azzal megegyezik. A miniszter különben 1948 februárjában kelt utasításában ezt a típust nem tartotta életrevalónak, mert semmilyen magasabb tanulmányra nem készít elő rende-

133. Vendégh 1984. 42–43. o.

134. Jócsik Lajos: Szövetkezeti szakoktatásunk időszerű kérdései. Misztótfalusi, é.h.n.

135. A korai reformterveket részletesen ismerteti Kornidesz. 46–47. o. kivételként olyan elképzelés is megfogalmazódott, amely szerint a szakközépiskola nem az általános iskolára, hanem az alapfokú szakiskolára épült volna, és a kettő együtt alkotott volna egy 5 éves, továbbtanulásra is előkészítő iskolatípust. (Angyal János: Nevelők képzése az általános iskola számára. Köznevelés, 1945. november 1. 2–4. o.)

136. Minisztériumi iratból idézi Kornidesz. 62. o.

137. A tervezeteket és a vitát részletesen ismerteti Horváth 1975. 175–181. o. és Kornidesz. 71–87. o.

138. Dokumentumok. 598–599. o.

139. Uo. 599–604. o.

sen.¹⁴⁰ A c) típus természettudományos irányú latin nélkül és egy modern nyelvvel, a reáliskolai hagyományokat folytatva. Ezekről a különbségektől eltekintve a három típus óraterve egységes. Új tantárgynak tekinthető a szociológia beiktatása a 3–4. osztályban, valamint az általános iskolában is bevezetett Az ember élete.

A tervezethez a miniszter részletes megjegyzéseket fűzött, közben azonban a háttérben a hatalmi és ideológiai viszonyok jelentősen átrendeződtek, és ez rányomta a bélyegét az OKT 1948. június 2-i keltezésű harmadik tervezetére is.¹⁴¹ A korábbi „minden irányban nyitott” elgondolásokkal szemben az új előterjesztésben „a magyar, a történelem, a társadalomtan és bölcsélet, a lélektan, az ember élete, a természettan például kiválasztott anyagukat, a feldolgozás kiemelt szempontjait tekintve, határozott világkép előzetes felfogása alapján készültek és ilyen felé mutatnak”. A történelem új tanterve a marxista terminológiát használta és erőteljesebben kiemelte a társadalomfejlődési szempontokat.

A középiskolai reform kidolgozása ekkor átmenetileg megszakadt. Gyakorlati beindítására 1949-ben került sor, amikor az általános iskola első nyolcadikosai befejezték tanulmányaikat.

A dolgozók iskolái¹⁴²

Az 1945-ben elkezdődött közoktatási változások közül az egyik legjellegzetesebb a felnőttoktatás kiterjesztése volt. A háttérben egyrészt demokratikus ideológiai megfontolások, a múlt igazságtalan szelekciójának kompenzálására való törekvés, másrészt azonban közvetlen gyakorlati szükségletek is álltak. Ez utóbbiakról áttekintő képet ad az 1945. augusztus 1-jén tartott pártközi értekezletnek a miniszterelnökhöz írott memoranduma. Eszerint a demokratizálás csak akkor lesz teljes, ha „közéletünk, közigazgatásunk, köznevelésünk, rendőrségünk és honvédségünk” irányításában „tevékeny részt vállal a munkásság és a parasztság is”. Ez kettős feladatot jelent. Egyrészt tovább kell képezni azokat a munkásokat, akik már felelős beosztásba kerültek, másrészt további munkás- és parasztszármazású egyéneket kell rövid idő alatt ilyen állásokra előkészíteni. Az előterjesztés változatos képzési formákat vázolt fel tisztviselők, technikusok, mezőgazdasági irányító káderek tömeges tanfolyami kiképzésére, esti tagozatú munkás- és paraszt-középiskolák szervezésére, valamint az egyetemi és főiskolai esti tagozatok megszervezésére.¹⁴³ Szeptember 10-én – az OKT-val való konzultáció után – Teleki lényegében egyetértőleg referált a miniszterelnöknek a kérdésről.¹⁴⁴

Az ezt követő intézkedések részben az iskolán kívüli népművelés, részben a felsőoktatás körébe tartoznak. A bennünket közelebbről érintő intézkedés a középiskolák esti tagozatainak, ismert nevükön a dolgozók iskoláinak a megszervezése volt 1945–46-ban. (A kérdésről általánosságban az 1945. november 21-én kelt 11 130/1945. M. E. sz. rendelet intézkedett, végrehajtási utasítása azonban csak 1940. február 7-én kelt 19 100/1946. V. K. M. sz. alatt.) A dolgozók iskolái megnyíltak valamennyi középfokú iskolatípus mellett, a rendes nappali iskolákkal kapcsolatban, az ottani tanárok munkájára számítva. Ebbe beleértendő a gimnáziumok alsó tagozata és a polgári iskola is: ezek az 1947–48. tanévtől kezdve fokozatosan dolgozók általános iskoláivá alakultak át.¹⁴⁵ Az iskolák tananyaga a rendes korúak tanterveihez igazodott, azok csökkentett változata volt, amelyet rövidített tanítási időben kellett elvégezni. A dolgozók középfokú iskoláiban végzett felnőttek szabályos érettségi, illetve képesítő vizsgát tehettek. 1946 tavaszán 33 gimnáziumban 2000, 6 tanító- és óvónőképzőben 250, 40 polgári iskolában 1500 tanuló tanult.¹⁴⁶

140. Uo. 604–605. o.

141. Uo. 606–609. o.

142. A kérdést feldolgozta Horváth 1975. 185–200. o.

143. *Dokumentumok*. 119–122. o.

144. Uo. 124–126. o.

145. Köznevelés, 1947. április 1. 46. o.

146. Horváth 1975. 190. o.

Mivel a dolgozók iskolái a szabályos iskolák keretei között nyíltak meg, a falvakba értelemszerűen nem jutott el a kezdeményezés. A felnőttoktatás kivitele a falvakba egyik fő célkitűzése volt a Nemzeti Parasztpárt 1946 nyarán meghirdetett átfogó művelődéspolitikai offenzívájának.¹⁴⁷ Ennek keretében – a Magyar Népi Művelődési Intézet szellemi irányításával – nyíltak meg 1946 őszén a *parasztdolgozók iskolái* (4841/1946. V. K. M. sz. rendelet). Ezek legfontosabb újítása az volt, hogy immár az anyaiskolától távol eső községben is megnyílhattak ahhoz kapcsolódó „partikula szerű előkészítő tanfolyamok” akár 5 jelentkező esetén, is. Az új iskolatípust népszerűsítő Illyés Gyula nagyszabású mozgalmat képzelt el, amely képes a parasztművelődés szolgálatába állítani a falvak helyi értelmiségét. „Két-háromezer lelkes faluban – írta a Szabad Szóban 1946 augusztusában – már van akkora intelligencia, hogy a partikulát meg lehet csinálni. A *kémiát* a patikus taníthatná, a *biológiát*, az orvos, a *szociológiát* a párttitkár.”¹⁴⁸ A fejlődés azonban nem mindenben felelt meg a várakozásoknak. A kétféle felnőttoktatás 1948-ban rögzített hallgatólétszámaikat az alábbi táblázat mutatja be (az adatok csak a VKM hatáskörébe tartozó iskolákra vonatkoznak):¹⁴⁹

	<u>Dolgozók iskolái</u>		<u>Parasztdolgozók iskolái</u>	
	osztályok száma	tanulók száma	osztályok száma	tanulók száma
Gimnázium	209	5 148	43	522
Tanítóképző	53	1 333	11	306
Óvónőkészítő	17	529	-	-
Polgári és általános iskola	364	7 783	-	-
Összesen:	643	14 793	54	828

Látható tehát, hogy az iskolarendszerű felnőttoktatásban résztvevők alig több mint 5%-át tették ki a parasztiskolák hallgatói. Érdemes még megjegyezni, hogy a felnőttoktatásban részt vevő összes dolgozónak mintegy 13%-a egyházi iskolában végezte tanulmányait.

1947-ben már határozott törekvések mutatkoztak arra, hogy a dolgozók iskoláinak működését a normális iskolai rend kerékvágásaiba szorítsák. 1947 áprilisában a 2000/1947. V. K. M. sz. rendelet a korábban 6 hónapos tanévet 5 hónaposra csökkentette, így egy rendes iskolai év alatt két évfolyam volt elvégezhető. (Az intézkedést kiegészítette a heti óraszámok növelése.) Szeptemberben viszont a 70311/1947. V. K. M. sz. rendelet 10 hónapra emelte a tanév hosszát, ezzel teljesen a rendes korúak iskolájához hasonlítva a felnőttoktatást.¹⁵⁰ 1948. augusztus 16-án – az MKP Pedagógus Csoportjának korábbi javaslatára¹⁵¹ – a VKM megszüntette a dolgozók általános iskoláit, helyettük általános iskolai osztályozó vizsgára előkészítő – az otthoni tanulásra építő – tanfolyamokat hozott létre (49690/1948. V. K. M. sz. rendelet).

6. Az alapfokú szakoktatás

A koalíciós évek alapfokú szakoktatásának történetéről érdemleges feldolgozás eddig nem született. Ezt persze némileg magyarázza, hogy ha középiskolára igaz, hogy a közfigyelem perifériájára szorult, még inkább igaz ez a szakoktatásra ebben az időszakban. Reformszerű intézkedésről, vál-

147. V. ö. Illyés Gyula: Kiáltvány a parasztság művelődése ügyében! Köznevelés, 1946. augusztus 15. 2–4. o. A kérdés feldolgozását lásd Póth 1985.b. 150. o.

148. Idézi Póth 1985.b. 150. o.

149. Dokumentumok. 740. o.

150. Sáska 1985. 15–16. o.

151. Dokumentumok. 742. o.

tozásról alig-alig számolhat be a krónikás. A legfontosabb átalakulás az irányítási rendszer módosulása, amelyről azonban külön lesz szó a 8. fejezetben.

Még az 1948/49. tanév elején is csak az iparostanoncok 15,7%-a tanult gyáripari szakmát, a többiek kisipari tanoncok voltak. Szakmai képzésük döntően a munkahelyen történt, az iparostanonc-iskolák zöme általános jellegű volt, nem nyújtott speciális szakmai oktatást.¹⁵² A szakképzés ugyanakkor figyelemreméltó mennyiségi fejlődést mutat korszakunkban:¹⁵³

	<u>Iparostanonc-képzés</u>		<u>Kereskedőtanonc-képzés</u>	
	iskolák száma	tanulók száma	iskolák száma	tanulók száma
1946/47	311	38 708	22	1 041
1947/48	329	46 162	23	1 218

Az ipari tanulók száma tehát közel 20, a kereskedelmi tanulóké pedig 17%-kal emelkedett egyik évről a másikra.

Ami a *mezőgazdasági szakoktatást* illeti, ezt a földreform sokkal inkább a figyelem előterébe állította. Az önálló gazdálkodásra áttérő paraszttömegeknek valóban sürgős szükségük volt mezőgazdasági termelési és gazdálkodási alapismeretekre, erre a kihívásra azonban a kulturális szféra elsősorban az iskolán kívüli népművelés különféle formáinak kiterjesztésével válaszolt. Egy fontos változást azért meg kell említeni az iskolarendszeren belül is. A különféle alapfokú mezőgazdasági szakoktatási intézmények az 1945/46 tanévtől egységesen mint *gazda- (gazdaasszony-) képző iskolák* működtek. A gazdaképző tagozat két évfolyamos volt, a lányok háztartási tagozata pedig egy éves képzést adott.¹⁵⁴ Természetesen nem szűntek meg a kifejezetten szakjellegű mezőgazdasági képzést adó iskolák és szaktanfolyamok, mint pl. a tejgazdasági iskola, a szőlészeti és borászati tanfolyamok, az alerdésziskolák, a kertészeti szakiskolák. A bevezető fejezetben említett 121 mezőgazdasági szakiskola közül 94 volt gazdaképző iskola, 11 gazdaasszony-képző és 2 háztartási iskola.¹⁵⁵ Egy korabeli kimutatás szerint az 1945/46. tanévben 44 alapfokú mezőgazdasági szakoktatási intézmény létesült.¹⁵⁶ Ez a szám valószínűleg túlzott és magába foglal nem iskolarendszerű helyi tanfolyamokat is, de jól jellemzi a gazdasági szakoktatás kiterjesztésének dinamikáját. Már megbízhatóbbak a következő tanév növekedésére vonatkozó adatok:¹⁵⁷

152. *PI Arch.* 276. f. 54. cs. 12. ő. e. A szakmunkás-utánpótlás kérdései.

153. *Stat.* 1948. 275–276. o.

154. Csiki László: Mezőgazdasági szakoktatásunk újjáépítése. Embernevelés, 1947. 1. 6–7. o. Vendégh 1984. 41. o.

155. Csiki László: I. m. 7. o.

156. *MStat.* 1943–1946. 270. o.

157. *Uo.* és *Stat.* 1948. 276. o.

Gazdasági szakiskolák			<i>Ebből: gazdaképző, gazdasszonyképző</i>	
	iskolák száma	tanulók száma	iskolák száma	tanulók száma
1946/47	121	2 281	105	1 894
1947/48	163	4 563	146	3 981

A tanulólétszámok növekedése tehát globálisan 100%-os, a gazdaképző iskolák vonatkozásában pedig 110%-os volt.

Ejtsünk végül néhány szót az alapfokú szakoktatás *hosszú távú reformjára* vonatkozó elképzelésekről. A VKM nevelési ügyosztálya még 1945 nyarán készített egy ilyen irányú tervezetet,¹⁵⁸ amely alapvonalaiiban megegyezik Kovács Máté már többször idézett elaborátumával. Ez egy egységes közoktatási rendszerben gondolkodó, az általános műveltségre, az egységes közművelődési törzsanyagra és a jellemnevelésre nagy súlyt helyező anyag, amely értelemszerűen feltételezte volna a teljes közoktatás egységes irányítását is. Megvalósítása éppen ezért rögtön lekerült a napi-rendről.

7. A pedagógusok a koalíciós időszakban

Az MKP pedagógus pártcsoportjának 1947 végén készített összesítése szerint az 1946/47. tanévben az országban 40 437 pedagógus működött (ez a szám valószínűleg tartalmazza a felsőoktatásban dolgozó 946 oktatót is.). Ezek közül felekezeti iskolánál működött 16 474 (40,7%).¹⁵⁹ Beki Ernő 1948-as becslése szerint a magyar pedagógustársadalom 71%-ának volt szaktanítói, tanítói, vagy óvónői (középfokú) és 17,2%-ának középiskolai tanári (egyetemi) képesítése. A két csoport között helyezkedtek el a főiskolai végzettségű polgári iskolai tanárok.¹⁶⁰

A pedagógusok *politikai magatartásának* vizsgálatakor figyelembe kell venni, hogy egyfelől a régi rendszer egyik legfontosabb ideológiai közvetítő csoportjáról van szó, és a demokratikus fordulat legalábbis rendkívül nagy világnézeti áthangolódást követelt tőlük, másfelől azonban a pedagógusok – és ez különösen vonatkozik a tanítók mintegy harminc ezres tömegére – korántsem voltak a Horthy-rendszer kedvezményezettjei vagy haszonélvezői. Ez a kettősség már eleve apolitikus tradíciókat teremtett, és ezen alapján nem változtatott a felszabadulás utáni fejlődés sem. Az MKP kimutatása szerint a pedagógusok kb. 70%-a még 1947 végén sem volt tagja politikai pártnak, 12%-uk szociáldemokrata volt, 7-8%-uk kigazdapárti és mindössze 6%-uk volt kommunista.¹⁶¹ Ettől eltérnek a pedagógus-szakszervezet 1947. júniusi adatai, bár a pártok közötti arányokat csak kevésbé módosítják.¹⁶²

SZDP-tag	16%	MKP-tag	4,5%
FKGP-tag	13%	PDP-tag	1,0%
NPP-tag	5%	pártonkívüli	60,5%

A kommunista pedagógusok alacsony aránya különösen abban az összefüggésben figyelemre-méltó, hogy a pedagógus-szakszervezet kezdettől kommunista vezetés alatt állt. Noha a szakszervezet vezető szervei formailag „koalíciós” alapon épültek fel, Béki Ernő főtitkár, Lukács Sándor fő-

158. Ismerteti *Vendég* 1984. 28–32. o.

159. *PI Arch.* F.SZB/308. A pedagógus Pártcsoport vezetőségének jelentése az MKP SZB 1948. január hó 20-án tartandó ülésre.

160. *Béki Ernő*: A magyar nevelők szakszervezeti mozgalmá. In: A köznevelés évkönyve. VKM, Bp. 1948. 192. o.

161. *PI Arch.* Uo.

162. *Jakab* 1979. 60. o.

titkár-helyettes és Kemény Gábor elnök a szervezésben nagy szerepet játszó más kommunistákkal (pl. Székely Endréné) együtt biztosították az MKP szilárd vezető szerepet. A szakszervezet így módon – túl a pedagógusok érdekvédelmén, amelyről az alábbiakban szó lesz – igen jelentős oktatáspolitikai szerepet játszott. Mivel a VKM-ben a kommunista pozíciók igen gyengék voltak, a minisztériumi-tanügyigazgatási apparátussal szemben az MKP álláspontját a szakszervezet vezetése képviselte. Különösen nagy szerepet játszott a szakszervezet a tanügyi kádermunka terén.¹⁶³ Taglétszáma rendkívül dinamikusan emelkedett (az adatok nyugdíjasokkal együtt értendők):¹⁶⁴

a pedagógus-szakszervezet taglétszáma

1945. december 31.	21 348
1946. december 31.	28 844
1947 májusa	35 784
1947. november 30.	42 347

Figyelembe véve, hogy 1945. február 2-án alakult meg a szakszervezet,¹⁶⁵ a kezdő adat is figyelemreméltó, hiszen a szakma közel 50%-át sikerült egy szűk év alatt tömöríteni, két év múlva pedig gyakorlatilag teljessé vált a pedagógusok szervezettsége. A taglétszám növekedését elősegítette az is, hogy a magyar pedagógusok különféle egyletei, egyesületei 1945-től folyamatosan beolvadtak a szakszervezetbe, illetve beszüntették működésüket. Legtovább (1948-ig) az Országos Középiskolai Tanáregyesület (és néhány felekezeti egyesület) tartotta meg önállóságát – érthetően, hiszen a középiskolai tanárok csak csekély kisebbséget alkothattak a szakszervezetben, míg a korábbi egyesület tekintélyesnek számított.¹⁶⁶

Az MKP és a pedagógus-szakszervezet igen nagy szerepet játszott a tanítók és tanárok megújuló bérharcaiban is. 1945 tavaszán a Teleki Géza elleni általános támadás részeként követelte a Szabad Nép „a tanítók és tanárok minden emberi megélhetési lehetőséget semmibe vevő alacsony fizetési szintjének” felemelését.¹⁶⁷ A választások után a harc csak felerősödött. Révai József tömören fogalmazott a Tildy-kormány programjának vitájában: a pedagógusok „eladják holmijukat és éheznek”.¹⁶⁸ A Kereszturty 1945. december 17-én felkereső szakszervezeti küldöttség ezzel kapcsolatban azt követelte, hogy a kormány az üzemi alkalmazottakkal, az újjáépítés munkásaival tekintse egyenrangúaknak a pedagógusokat, részesítse őket élelmezési segélyben.¹⁶⁹ 1946 februárjában Losonczy Géza már a pedagógus státusz kérdéseit feszegette interpellációjában. „A magyar demokrácia szégyenének” nevezte a 2500/1945. M. E. sz. rendeletet, mivel az a tanítóknak rosszabb fizetési és előmeneteli lehetőségeket biztosított, mint az azonos képzettségű közalkalmazottaknak.¹⁷⁰ Kereszturty Dezső válaszában teljes szolidaritást vállalt a szónokkal, de egyben leszögezte, hogy „a vallás- és közoktatásügyi miniszter... sem nem pénzügyminiszter, sem nem közellátásügyi miniszter...”, így ő is csak kérte a parlamentet, hogy támogassa a pedagógusok fizetésrendezésére

163. *PI Arch.* 276. f 111. cs. 47. ő. e. Jelentés a pedagógus Szakszervezet munkájáról (1950. január 21.). a kérdéstről átfogóan lásd Horváth 1975. 203–211. o.

164. *PI Arch.* F.SZB/308. Id. irat.

165. Horváth 1975. 203. o.

166. Béki Ernő: I. m.

167. Nyilas tanárok a budapesti iskolákban. Szabad Nép, 1945. április 15. Horváth Márton: Magyar értelmiség. Szabad Nép, 1945. május 20.

168. *NemzN* 1945. I. köt. 125. o.

169. A tanító a legrosszabb sorban élő közalkalmazott. Szabad Nép, 1945. december 18. V. ő. Meg kell menteni a szellemi újjáépítés munkásait. Szabad Nép, 1945. december 2. Losonczy Géza: Pedagógusnyomor, általános iskola, népművelés. Szabad Nép, 1945. december 30.

170. *NemzN* 1945. I. köt. 523–525. o.

vonatkozó javaslatait.¹⁷¹ A helyzeten azonban nem változtatott sem ez, sem a szakszervezet május 2-i levele a miniszterelnökhöz, sem a május 7-i sportcsarnoki nagygyűlés, amely alkalmakkor mindenekelőtt az illetmények időben történő kifizetését és a természetbeni ellátás bevezetését követelték.¹⁷² Keresztury május 23-án drámai hangvételű előterjesztést nyújtott be a minisztertanács-hoz követelve, hogy a pedagógusok ugyanolyan illetményeket és természetbeni juttatásokat kapjanak, mint a fizikai munkások.¹⁷³ A kettő közül nyilván az utóbbi lett volna a fontosabb, így a miniszter által ecsetelt „döbbenetes nyomoron” aligha változtatott lényegesen a pénzügyminiszter 1946. május 25-én kelt rendelkezése, amely szerint a közszolgálati alkalmazottak május 31-től heti részletekben kapták a fizetésüket, és az a kollektív szerződések szabályozása alá eső bérekkel párhuzamosan rendszeresen emelkedett.¹⁷⁴

A nyomor nyilván enyhült a stabilizációval, a nevelők anyagi helyzete azonban továbbra sem volt megnyugtató. Egy számítás szerint életszínvonaluk 1946 novemberében is csak az 1933-as színvonal 37%-át érte el, míg a magántisztviselőknél ez az érték 70%, az ipari munkásoknál átlagban 55%.¹⁷⁵ 1946 novemberében elkészült a pedagógus-szakszervezet státusrendezési terve, amelynek leglényegesebb pontja az volt, hogy minden pedagógus kerüljön eggyel magasabb fizetési kategóriába.¹⁷⁶ December 4-én Losonczy ilyen értelemben interpellált az összkormányhoz,¹⁷⁷ 20-ára pedig az MKP pedagógus nagygyűlést hívott össze a Zeneakadémia nagytermébe, ahol a státusrendezés követelésén kívül megkérdőjelezték a VKM-et mint a reakció fészket, és valóban demokratikus érzelmű miniszter kinevezését követelték.¹⁷⁸ A Gazdasági Főtanács 1947. február 11-én kelt határozata alapján¹⁷⁹ az 1947. április 1-jén kelt 4080/1947. M. E. sz. rendelet részleges státusrendezést hajtott végre a XI., X. és IX. fizetési kategóriákban.

A harc következő szakaszát 1947. június 12-én nyitotta meg az MKP PB határozata, amely szerint augusztus 1-ig ki kellett harcolni a teljes körű státusrendezést, a minimális pedagógusbérek felemelését, a tanyai pótlékot és több más kisebb követelést.¹⁸⁰ A Szabad Népből ismertetett javaslatokat Ortutay nyilatkozatban üdvözölte,¹⁸¹ Losonczy Géza pedig újabb interpellációval támasztotta alá.¹⁸² A minisztertanács 1947. augusztus 3-án fogadta el a PB határozatai alapján kidolgozott új pedagógus státust. A tanítók átlagfizetése ennek alapján 243 forintról 412 forintra emelkedett, míg a kezdő fizetések 158 forintról 315 forintra nőttek.¹⁸³

8. Az oktatás irányítása

Minisztériumi szint

A koalíciós években a közoktatás központi irányításának feltételeit nagymértékben meghatározta a miniszter pártállása, politikai helyzete a pártharcok erőterében. Az Ideiglenes Nemzeti

171. Uo. 685–687. o.

172. Horváth 1975. 208–209. o. Pedagógusok harca a megélhetésért. Köznevelés, 1946. május 15. 2–6. o.

173. A vallás- és közoktatásügyi miniszter harca a nevelőkért. Köznevelés, 1946. június 1. 1–2. o.

174. A közszolgálati alkalmazottak illetményrendezése. Köznevelés, 1946. június 15. 16. o.

175. Horváth 1975. 209. o.

176. Haladéktalanul rendezni kell a nevelők fizetését (M. T.). Szabad Nép, 1946. november 24. V. ö. A pedagógusok státusrendezésének naptára. Szabad Nép, január 7.

177. NemzN 1945. IV. köt. 416. o. V. ö. Losonczy Géza: A magyar pedagógusokért. Szabad Nép, 1946. december 1.

178. „A pedagógusok életszínvonalát három éven belül a háború előtti fölé emeljük.” Szabad Nép, 1946. december 21.

179. A magyar nevelőkért. Az MKP pedagógus csoportjának kiadása. Szikra, Bp. 1947. 6. o.

180. Uo.

181. Losonczy Géza: A magyar tanítókért. Szabad Nép, 1947. június 15., továbbá Szabad Nép, 1947. június 22.

182. NemzN 1945. VIII. köt. 91–94. o.

183. Horváth 1975. 211. o.

Kormányban a vallás- és közoktatásügyi tárcát gróf Teleki Géza kapta meg, Gerő Ernő visszaemlékezése szerint „Teleki Pál fia úgy jött számításba, mint aki a németellenes harcot esetleg elősegítheti, hiszen az uralkodó osztály ismert tagja, és így személye a nemzeti összefogás megértéséhez, kialakulásához éppen e körökben járulhat hozzá”.¹⁸⁴ Másrészt Teleki mindenekelőtt azért lett miniszter, mert tagja volt a kormányzó által Moszkvába küldött fegyverszüneti bizottságnak, így a kormányban a horthysta jogfolytonosságot képviselte. Politikailag tehát egyértelműen a színpad jobboldalán helyezkedett el, jó kapcsolatokat tartott fenn a katolikus egyházal, és nagymértékben támaszkodott a VKM régi konzervatív apparátusára.¹⁸⁵ Ez az apparátus már Debrecenben új elemekkel egészült ki. Március 16-án nevezte ki a miniszterelnök államtitkárnak a szociáldemokrata Simon Lászlót, aki haladó gondolkodású személyeket vitt a minisztériumba. A belső erőviszonyokon azonban ez nem sokat változtatott.¹⁸⁶ A személyi változások közül a parasztpárti Kovács Máté kinevezését kell még megemlíteni, aki Budapesten már a nevelési ügyosztály élén állt, és mindekelőtt a reform elvi kidolgozásában szerzett érdemeket. 1945-ben egyébként a minisztérium szuverenitása nem volt teljes, a Budapesti Nemzeti Bizottság különösen személyi kérdésekben korlátozta hatáskörét legalábbis szeptemberig, amíg országos hatáskörű szervnek számított,¹⁸⁷ de ismeretes, hogy az igazolási eljárások terén a későbbiekben is nagy szerepet játszott.

Telekinek már a kinevezése is a tárca presztízscsökkenését mutatta, hiszen Klebelsberg, Hóman, Teleki Pál a kor első vonalába tartozó politikusok voltak, míg Teleki Géza egy politikai szerepét tekintve eleve jelentéktelen horthysta csoport exponenseként került a minisztérium élére.¹⁸⁸ Mindez csak növelte a VKM iránti bizalmatlanságot, amelynek részben további oka, részben következménye volt az ideológiaközvetítésben játszott szerepének csökkenése. Ez utóbbit a pártok, illetve a tömegszervezetek propaganda szervei vették át. A VKM súlytalanodási folyamatát betetőzte a szakoktatásnak a szakminisztériumok kezébe való átutalása 1945 második felében. (1945. június 27-én az FM átveszi a mezőgazdasági szakoktatási intézményeket: 4050/1945. M. E., július 18-án a kereskedelmi és közoktatásügyi miniszter átveszi a kereskedelmi szakoktatási intézményeket: 5140/1945. M. E., ugyanezen a napon az iparügyi miniszter is átveszi az ipari szakoktatási intézményeket: 5800/1945. M. E.) Fontos körülmény, hogy az érintett minisztériumok vezetői – Nagy Imre, Gerő Ernő, Bán Antal – a munkáspárti baloldal tekintélyes vezető egyéniségei voltak.

A VKM és az OKI később is kifejezésre juttatta egyetemértését a szakoktatás irányításának átalakításával, Keresztury több kísérletet is tett – többek között egy új közoktatási törvény tervezetének kidolgozásával – a helyzet felülvizsgálására, 1946. február 13-án interpelláció is elhangzott a kérdésben. A fő érv ezekben a vitákban a nevelés egységének, az általános műveltség súlyának, a világnézeti nevelés biztosításának követelése volt.¹⁸⁹ Csakhogy az ifjúság demokratikus szellemű nevelését a baloldal ekkor sokkal inkább az ifjúsági szervezetektől, a „reakciós” oktatásügyi igazgatás elleni harccal várta.

1945 után a három érintett szakminisztérium kiépítette szakoktatási osztályait, és mindhárom területen létrehozták a gyakorlati igazgatást szolgáló országos szakoktatási főigazgatóságokat.¹⁹⁰ Az egyes miniszterek mellett az OKT mintájára kinevezett tagokból álló tanácsadó testületek: szakoktatási tanácsok létesültek.¹⁹¹

184. *Korom* 1981. 337. o.

185. *Rácz* 1962. 44. és 49. o.

186. Uo. 50. o.

187. Uo. 53. o.

188. A kérdésről lásd *Nagy P.* 1987. 33–34. o.

189. *Horváth* 1975. 165. o.

190. Iparoktatási főigazgató: 3800/1946. M. E., kereskedelmi szakoktatási főigazgató: 2500/1946. M. E. mezőgazdasági szakoktatási főigazgató: 9990/1946. M. E.

191. Országos iparoktatási Tanács: 80/1946. M. E., Kereskedelmi Szakoktatási Tanács: 10 130/1945. M. E., Mezőgazdasági Szakoktatási Tanács: 5690/1945. M. E.

A Tildy-kormány megalakulásakor a vallás- és közoktatásügyi tárcát jellemző módon a választásokon legkevesebb szavazatot elnyert koalíciós párt, a Nemzeti Parasztpárt kapta meg. Rajta kívül valószínűleg csak az SZDP érdeklődött komolyan a tárca iránt, egy esetleges szocialista kultuszminiszter azonban Esztergom számára lett volna elfogadhatatlan, és ez ekkor még fontos szempont volt. Az NPP a kevésbé politikus alkatú Keresztury Dezsőt delegálta a minisztériumba. Keresztury minisztersége idején jelentősen előrehaladt az általános iskolai reform megvalósítása, a felnőttoktatás szervezetének kiépítése, az új tankönyvek megírása, a tandíjrendszer demokratikus reformja.¹⁹² A jeles irodalmár mégis hamar a baloldal támadásainak keresztültüzébe került. A munkáspártok mindenekelőtt azt vetették a szemére, hogy nem küzd kellő eréllyel az oktatásügy területén tapasztalható „reakciós törekvések” ellen. Losonczy Géza és Justus Pál 1946. február 13-i interpellációjára válaszolva a miniszter egyértelműen visszautasította, hogy „a reakciósság általános, nem konkretizált vádjával komoly szakembereket jól betöltött helyükről eltávolítsanak...”¹⁹³ A munkáspártok ezzel szemben a VKM és a tanügyigazgatás radikális megtisztítását követelték, az SZDP ezen túlmenően a konzervatív nevelői karral szemben is határozott fellépést sürgetett. Ugyanebbe a vonalba illeszkedik az MKP kampánya május-júniusban a katolikus iskolák kérdésében. Gyenes Antal május 8-i interpellációjában fasiszta provokációkra hivatkozott, melyeket katolikus iskolák diákjai követtek el,¹⁹⁴ a Szabad Nép pedig egyenesen katonai erődítményekként ábrázolta az egyházi iskolákat.¹⁹⁵ Ősszel az MKP – nyíltan az egyházak korlátozása céljából – már a tankönyvkiadás állami monopóliumát követelte, egyben élesen bírálva Kereszturyt is az új tankönyvek lassú megjelenéséért.¹⁹⁶ Az MKP véleményét az oktatás legfelső irányításáról tömören összegezte Rákosi Mátyás a párt III. kongresszusán: „A demokrácia még nem kezdte meg a közoktatás új, valóban népi alapokra való építését, sőt helyenként megállapítható, hogy egyben-másban a Horthy-rendszerhez képest is visszaestünk. Az iskolákban, különösen a középiskolákban a reakciós szellem, ha lehet még erőteljesebb, mint akkor volt, amikor Hóman vezette a kultuszminisztériumot.”¹⁹⁷ Hasonló tartalmú, de még rendszeresebb és vehemensebb támadások érték Kereszturyt és a VKM-et az SZDP részéről is.¹⁹⁸ A kialakult helyzet értelmezésekor figyelembe kell venni, hogy a kormány egyetlen parasztpárti tagja az a Keresztury Dezső volt, aki ekkor politikailag az NPP Kovács Imre vezette jobboldalához közeledett, szolidaritást vállalva azzal a törekvéssel, amely a Parasztpártot leválasztani igyekezett az MKP-ról.¹⁹⁹ Az SZDP részéről másfelől figyelembe kell venni a párt művelődéspolitikai ambícióit és az NPP-vel szembeni szinte hagyományosnak nevezhető politikai ellenszenvét.

A Keresztury körül kialakult bizalmatlanság végül a miniszter december 6-i lemondásához vezetett, de 1947 márciusáig – megújuló baloldali támadások közepette – ideiglenesen továbbvitte a minisztérium ügyeit. 1946 végén, 1947 elején a köztársaság ellenes összeesküvés leleplezése kapcsán belpolitikai válság bontakozott ki az országban, amelynek következtében a Kiszegpárton belül is megerősödtek a baloldal pozíciói. Ezzel is összefüggött a határozottan baloldali és a kommunistákkal való együttműködésre kész Ortutay Gyula 1947. március 14-i kinevezése a kultusz-tárca élére.

192. Póth 1985.b. 147. o.

193. Uo. 148. o.

194. NemzN 1945. I. köt. 988–993. o.

195. Vásárhelyi Miklós: Egyházi iskolák. Szabad Nép, 1946. május 26.

196. Drágák az iskolakönyvek, nem tudnak tanulni a dolgozók gyermekei (M.). Szabad Nép, 1946. október 9. Lásd még Pongrácz Zsuzsa: Tanuljon a diák, de miből? Szabad Nép, 1946. szeptember 8. Az állami tankönyv monopólium követelése szerepelt az MKP III. kongresszusának határozatában is. A népi demokrácia útja. Szikra, Bp. 1946. 333. o.

197. Uo. 74. o.

198. Molnár 1987. 14–15. o. és 22–23. o.

199. Balogh 1975. 339. o.

Tanügyigazgatás szint

A tanügy területi igazgatásában kevés változás történt az adott periódusban. Teleki még 1945. január 19-én intézkedett arról, hogy a tankerületek területi beosztása és a főigazgatók hatásköre az 1935-ös és 1941-es tanügy igazgatási törvények és az ezek alapján kiadott rendeletek értelmében álljon vissza (56 000/1945. V. K. M. sz.). A VKM július 10-én tette közzé a Magyar Közlönyben, hogy a minisztérium megkezdte az ország egész területére kiterjedő működését, és a továbbiakban csak a VKM hivatalos szervei jogosultak közoktatásügyi kérdésekben intézkedni. Ez elsősorban a nemzeti bizottságoknak szólt, amelyeknek a miniszter ezúton mondott köszönetet korábbi munkájukért, kifejezve egyúttal, hogy kívánalmaikat ezután is figyelembe szándékozik venni.²⁰⁰ Ennek alapján állt helyre az *iskolák felügyelete* (az iskolalátogatás) is. Az alsó fokú oktatási intézményeket a tanfelügyelőnek alárendelt körzeti iskolafelügyelők, a középfokú iskolákat a főigazgatónak alárendelt tanulmányi felügyelők látogatták és ellenőrizték.²⁰¹ Ez a felügyeleti rendszer – és ezt az 50-es évek fejleményeire való tekintettel kell leszögezni – mindkét szinten alapvetően tanóra-centrikus volt, a tanórákon folyó oktató és nevelő munka ellenőrzésére koncentrált. A középiskolák felügyelői voltaképpen szakfelügyelők voltak, kompetenciájuk meghatározott szaktárgyak ellenőrzésére terjedt ki.²⁰²

Új helyzet állt elő az *általános iskola* megvalósításával. Mint láttuk, az első tanévben a régi iskolák keretei között szerveződött meg az új iskolatípus, és így az általános iskolai osztályok ellenőrzése részben a főigazgatói hivatalokra, részben a tanfelügyelőségekre hárult. Ez a kettősség módosult formában továbbélt az 1946/47. tanévtől is, amennyiben a már többször idézett 70 000-es rendelet az általános iskolákat közvetlen felügyelet szempontjából a tanfelügyelők hatáskörébe utalta. A tanfelügyelőségek azonban nem voltak berendezkedve a szakrendszerű oktatás szakszerű ellenőrzésére, márpedig az általános iskola színvonalának védelmében ez elengedhetetlennek látszott. A rendelet tehát a felső osztályokban „az egyes tantárgyak tanításának részletekbe menő ellenőrzését és irányítását” a főigazgatók által kinevezett tanulmányi felügyelők feladatává tette.²⁰³ Az új iskolatípus egységet hangsúlyozó általános iskolai ügyosztály érthetően elégedetlen volt ezzel a megoldással, és még 1947 júniusában is követelte a főigazgatók teljes kiszolgálását „a kötelező iskolai oktatás hatásköri területéről”.²⁰⁴

Gondnokságok és iskolaszékek

A tanügyigazgatás szervezetéhez hasonlóan a régi rendszer örökségeként élt tovább a népiskolák helyi igazgatásának sajátos módja is. Ezen iskolák közvetlen helyi hatósága ugyanis nem az igazgató, hanem állami népiskolák esetében a választott és kinevezett tagokból álló gondnokság, községi és felekezeti iskolák esetében pedig az iskolaszék volt. A felekezeti iskolák iskolaszéke értelemszerűen biztosította az egyházközség, gyakorlatilag pedig a plébános döntő befolyását az iskolák igazgatási ügyeire, ez azonban községi iskolák esetében sem volt ritkaság, hiszen az iskolaszék elnöke ilyenkor is gyakran valamelyik felekezet lelkésze volt. Ezen az igazgatási metóduson először két meglehetősen sajátos fogalmazású rendelet változtatott. A 2290/1946. M. E. sz. kormányrendelet és az azt követő 999/1946. V. K. M. sz. rendelet címük szerint az állami népiskolai gondnokságok 1946. április 1-jei hatállyal történő megszüntetéséről szóltak. Ezen rendeletek alapján a gondnokságok hatásköre lényegében teljes egészében a népiskolák igazgatóira „mint elsőfokú hatóságra” szállt. A döntés lényegében beillett az 1935-ben kezdődött intézkedéssorozatba, amely az oktatásügyi igazgatás egyszerűsítését és centralizációját szolgálta. Ami a sajátos megfo-

200. Köznevelés, 1945. szeptember 1. 23. o.

201. Az 1935–36-ban kialakult felügyeleti rendszerről áttekinthető képet ad Nagy P. 1986.

202. Mezei. 31. és 38–39.

203. *Dokumentumok*. 368–369. o.

204. Uo. 548. o.

galmazást illeti, a rendeletek mélyen érintették az iskolaszékek hatáskörét is: minden hatáskört, amelyet a gondnokságoktól az állami népiskolák igazgatói kaptak meg, a többi népiskola igazgatója is megkapta az iskolaszékektől. Hogy félreértés ne legyen, a Köznevelés augusztus 1-jei száma közölte, hogy ezek a rendelkezések a községi és egyházi népiskolákra egyaránt vonatkoznak.²⁰⁵ Az iskolaszékek megszüntetéséről azonban – lévén, hogy azok az egyházi autonómia körébe tartoztak – ekkor még nem volt szó, így azok egészen az iskolák államosításáig fennmaradtak, a tanítókkal szemben munkáltatói jogokat gyakoroltak, és felszámolásuk az egyik legfontosabb pedagóguskövetelés volt az államosítási kampány során, illetve azt megelőzően.

A szülők szervezése

Míg a 30-as években kialakult centralizált oktatásirányítási mechanizmus fő vonalaiban változatlanul fennmaradt, sőt bizonyos tekintetben a centralisztikus vonások erősödtek 1945 után, addig új színfoltot jelentett a szülők megélénkülő szervezése és bevonása az iskola életébe. Ebben a folyamatban élen járt a Szociáldemokrata Párt, illetve annak nevelői csoportja. „A *szülői munkaközösségek* funkciója részben az volt, hogy társadalmi erőforrásokat vonjanak be az iskolák helyreállításába, részben Gárdosék egy olyan erőt szerettek volna mozgásba hozni, amely a reformpedagógia (munkaiskola) eszméit képviseli a konzervatív tanügyi apparátussal és pedagógusokkal szemben.”²⁰⁶ Gárdos javaslatára (és vezetésével) alakította meg a főváros közoktatási ügyosztálya a Szülői Munkaközösségek Központját.²⁰⁷ A VKM hivatalos lapja szerint 1946 végéig Budapest 292 iskolájában, alakult meg a szülői munkaközösség, és ezek jelentős szociális és helyreállítási tevékenységet fejtettek ki.²⁰⁸ Fontos tényezőt jelentett a szülők szervezésében az MKP irányítása alatt álló *Magyar Nők Demokratikus Szövetsége* is, amely elsősorban a szülők demokratikus szellemű nevelését, az általános iskola népszerűsítését tekintette feladatának. Kezdeményezésére jött létre helyenként az általános iskolai beiskolázást segítő utcafelelős-hálózat.²⁰⁹

Nyilvánvaló másfelől, hogy a szülők szervezése nem merőben oktatásügyi kérdés volt az adott időszakban, hanem a politikai harc egyik formája, és a baloldal mellett már korán megjelent a színen a politikai paletta jobboldala is. Mindszenty rendszeres tiltakozásai az iskolareform egyes intézkedései ellen már megmutatták, hogy a katolikus egyház kezdettől úgy érezte: a demokratikus átalakulás a közoktatás terén is veszélyezteteti pozícióit. Ez magyarázza a *Katolikus Szülők Szövetségének* életre hívását, amelyről a püspöki kar 1945 végén hozott határozatot. 1946–47 folyamán az Actio Catholica keretében ténylegesen létre is jöttek a szövetség szervezetei és nagy szerepet játszottak az 1947 tavaszi és 1948 tavaszi egyházpolitikai küzdelmekben.²¹⁰

Ami a szülői munkaközösségek kodifikációját illeti, ennek első lépése egy 1947. szeptember 11-én kiadott minisztériumi utasítás volt, amelyet a nevelési ügyosztály (később főosztály) kezdeményezett, és amely ilyen néven pártfogó testületek felállítását szorgalmazta az iskolák mellett. Ezeknek nemcsak a szülők voltak a tagjai, hanem a közigazgatás és a helyi politikai élet képviselői (pártok, tömegszervezetek vezetői stb.) is.²¹¹ 1948. május 13-án kelt a 43 300/1948. V. K. M. sz. rendelet, amely minden iskolára nézve, kötelezően előírta az – immár kizárólag a szülőket tömörítő – szülői munkaközösségek megszervezését.

205. Köznevelés, 1946. augusztus 1. 23. o.

206. Komlósi 1965. 278–279. o. Molnár 1987. 31. o.

207. Uo.

208. Köznevelés, 1946. december 15. 10. o.

209. Komlósi 1965. 280–282. o.

210. Gergely 1977. 252. o.

211. Dokumentumok. 543. o.

9. Az egyházpolitikai harc kiéleződése és az iskolák államosítása

1947 elejétől a politikai élet polarizálódásával párhuzamosan egyre inkább kiéleződött a katolikus egyház és a baloldal közötti közoktatás-politikai vita is. A koalíció válságának megoldását szolgálták az 1947. március 1-jén kezdődött pártközi tárgyalások, amelyek úgy kapcsolódtak a közoktatás- és egyházpolitikai problematikához, hogy a március 4-i értekezlet három albizottságot küldött ki „a felmerült problémák előzetes tanulmányozására”. A közoktatás ügyeivel foglalkozó albizottságot Ortutay Gyula vezette.²¹² Az albizottság számos radikális, a közoktatás egységét, az állam, illetve a VKM hatáskörének kiterjesztését és az oktatás demokratizálását szolgáló javaslatot fogalmazott meg. Így többek között követelte a szakoktatás visszahelyezését a VKM hatáskörébe, az egységes állami nevelőképzést, az ingyenes oktatást, tankönyv- és tanszerellátást, az iskolaszékek hatáskörét szolgáló már ismertetett rendelet maradéktalan végrehajtását és annak a jogi helyzetnek a megszüntetését, amelyben az egyházi adókat közadók módjára hajtják be.²¹³ Március 6-án azonban a pártközi értekezlet csak három pontban jutott megegyezésre, mindhárom közvetlen egyházi érdekeket érintett, de az értekezleten egyik sem váltott ki vitát. A pártok megegyeztek, hogy „minden olyan nép- vagy általános iskola, ahol a 3–4. osztályokban az osztálytanítás, az 5–8. osztályokban pedig a szakosított tanítás nincs megvalósítva, az 1947/48. tanévtől (1947. július 1-től) igazgatási tekintetben közvetlenül a vallás- és közoktatásügyi miniszter joghatósága alá tartozzék”. Itt tehát lényegében a falusi kisiskolák államosításáról volt szó. Másodszor döntés született arról, hogy minden iskolában egységes tankönyveket kell bevezetni, „amelyek kiadása az állam feladata és kizárólagos joga”. Harmadszor mind a négy párt képviselője egyetértett abban is, hogy „az 1946: I. tc.-ben biztosított lelkiismereti és vallásszabadság elveinek megfelelően, az iskolai vallásoktatást fakultatívvá kell tenni”.²¹⁴ A határozatokat a pártok nyilvánosságra is hozták.²¹⁵

A *tankönyvkiadás* államosításának terve – összefüggésben a széleskörű tankönyvrevízióval, amelynek során az addig használt állomány igen jelentős részét lecserélték, továbbá az általános iskola megszervezésével kapcsolatos új igényekkel – ekkor már úgyszólván a levegőben volt. A pedagógus-szakszervezet és Keresztury miniszter már 1946 nyarán javasolták egy állami tankönyvkiadó megszervezését, ez azonban ekkor nem valósult meg, valószínűleg a Gazdasági Főtanács pénzügyi megfontolásai miatt.²¹⁶

A *tankönyvkiadás* államosításának terve – összefüggésben a széleskörű tankönyvrevízióval, amelynek során az addig használt állomány igen jelentős részét lecserélték, továbbá az általános iskola megszervezésével kapcsolatos új igényekkel – ekkor már úgyszólván a levegőben volt. A pedagógus-szakszervezet és Keresztury miniszter már 1946 nyarán javasolták egy állami tankönyvkiadó megszervezését, ez azonban ekkor nem valósult meg, valószínűleg a Gazdasági Főtanács pénzügyi megfontolásai miatt.²¹⁷ 1947. április második felében a VKM-ben már törvénytervezet is készült az állami tankönyv-monopólium bevezetéséről. A tervezet minden iskolatípusban a vallás- és közoktatásügyi miniszter által kiadott tankönyveket tette volna kötelezővé, az egyetlen kivételt a hit- és erkölcs-tan tankönyvek képezték volna.²¹⁸ Természetesen ez a törekvés is kiváltotta az egyházak tiltakozását. Részletes történeti, jogi, lelkiismereti, sőt gazdasági érveléssel utasították vissza a miniszter és a pártok kezdeményezését.²¹⁹ Végül a baloldalnak ebben a kérdésben

212. Balogh 1975. 394. o.

213. Dokumentumok. 576–577. o.

214. Az idézett szövegrészek a fenti helyről valók. A döntésről lásd *PI Arch.* 274. f. 7. cs. 161. ő. e. Jegyzőkönyv pártközi értekezletről, 1947. március 6.

215. Lásd pl. A lelkiismereti szabadság nemcsak demokratikus, hanem haladó egyházi követelés is. Szabad Nép, 1947. március 23.

216. Az ügy részletes elemzésére lásd Balogh 1973.

217. Horváth 1975. 64–65. o.

218. Dokumentumok. 617. o.

219. Uo. 619–629. o.

is átmenetileg vissza kellett vonulni, pontosabban kompromisszumos megoldás alakult ki. A törvényjavaslat ugyan lekerült a napirendről, de a minisztertanács 1947. április 24-én elfogadta az állami tankönyvkiadás megszervezésére vonatkozó javaslatot.²²⁰ Ez a döntés azonban az egyházak autonómiáját nem érintette. Az 1947. június 13-án kelt 4340/1947. V. K. M. sz. rendelet úgy intézkedett, hogy az 1947/48. tanévtől – az egyházi iskolák (!) és a hittankönyvek kivételével – csak a VKM kiadásában megjelent tankönyvek használhatók. Az új állami tankönyvek azonnali bevezetése így is emberfeletti munkát követelt a szerzőktől, az OKT tankönyvi bizottságtól és a nyomdászoktól egyaránt.²²¹

A kisiskolák közvetlen állami irányítása alá vonására ekkor nem történtek gyakorlati kísérletek, és a VKM csak 1948 elején tért vissza a kérdésre. 1947 őszétől azonban a hatalom jellegében bekövetkező fordulat és a nemzetközi kommunista mozgalom radikalizálódása újra – és minden eddiginél kiélezettebb formában – a felszínre dobta az állam és a katolikus egyház ellentéteit.²²²

A magyarországi vallásfelekezetek közti jogi egyenlőséget kodifikálta az 1947. december 26-án elfogadott 1947: XXXIII. törvénycikk, amely a katolikus egyház szempontjából azzal a súlyos következménnyel járt, hogy megszüntette az egyházi adók állami adókkal történő együttes kezelését. A legnagyobb harc mégsem körül, hanem az iskolakérdésben bontakozott ki. A katolikus egyház demokrácia- és kommunistaellenes politikai tevékenysége, valamint az iskolareformot akadályozó magatartása egyaránt szükségessé tették, hogy ezen a téren radikális változások következzenek be. December 20-án egy Debrecenben tartott VKM-értekezlet olyan elvi megállapodásokra jutott, mint pl. egyházi főiskolák felállításának és fenntartásának tilalma (teológiai akadémiák kivételével), vagy hogy új iskolák felállításához az egyházak nem kapnak államsegélyt. Ugyanebben a hónapban Révai József a Zeneakadémián tartott előadásában leszögezte, hogy az MKP álláspontja szerint a közoktatás állami feladat, a pedagógus-szakszervezet ugyanakkor tartott küldött-közgyűlésén pedig két felszólalás is alkalmat adott a küldötteknek az *iskolák államosítása* melletti demonstrációra.

1948 februárjában a VKM újra elővette a *kisiskolák* államosításának tervét, sőt azt összekötötte a *községi* iskolák centrális állami igazgatás alá vonásának elképzelésével. Ebben támogatta a minisztert az MKP Köznevelési Bizottsága is, amely januárban jött létre és a közoktatás különböző területein dolgozó kommunisták – határozatokat is hozó – koordinációs szerveként működött. A kis-, törpe- vagy töredékiskolák államosítása mindenekelőtt azért látszott praktikusnak, mert így lehetőség nyílt volna arra, amire eddig csak sikertelen kísérletek történtek a VKM részéről: ezen iskolák együttműködésére, illetve egyesítésére. Április 27-én a Köznevelési Bizottság már az összes általános iskola államosításáról hozott határozatot, Rákosi viszont már április 21-én bizalmasan úgy nyilatkozott, hogy az egyházzal való megegyezéstől függetlenül *rövid időn belül* tető alá kell hozni az egész közoktatás államosítását. Az állami iskoláztatás mint elvi követelés mellett egyébként minden koalíciós párt még áprilisban állást foglalt.

Május 9-én azután megjelent az MDP programnyilatkozatának tervezete, amely szintén tartalmazta ezt az elvi követelést, 15-én pedig Ortutay Gyula sajtófogadást tartott, és itt bejelentette, hogy a kormány napirendre tűzi az iskolák államosítását. A miniszter egyben kijelentette, hogy az állam átvesz minden volt felekezeti pedagógust, és hogy a hitoktatás az államosított iskolákban is kötelező marad. A sajtóbejelentés fordulópontot jelentett az államosítás előkészítésében, hiszen ezzel a kérdés az irodák és dolgozószobák homályából az utcára került. Míg eddig csak a pedagógus-szakszervezet gyűlésein hangzott el itt-ott az államosítás követelése és kaptak helyet ország-szerte a felekezeti pedagógusok anyagi, szociális és szakmai sérelmei, az iskolaszékek anakronisztikus uralma, május közepétől mindenfelé nagy- és kisgyűlések, törvényhatósági bizottságok,

220. Horváth 1975. 65. o.

221. Uo. 66. o. V. ö. *PI Arch.* 283. f. 10. cs. 88. ő. e. Szalai Sándor levele György Jánosnak, 1947. június 21.

222. Az alábbiakban – a részletes hivatkozások mellőzésével – Balogh Margittal közösen írott tanulmányunkat hasznosítottam. Balogh M. – Knausz 1988. A terjedelmes szakirodalomból különösen támaszkodtunk Orbán 1962., Horváth 1975. és Gergely 1985. munkáira.

nemzeti bizottságok, taggyűlések ezrei követelték a teljes közoktatás államosítását. Ezzel párhuzamosan működésbe lépett az egyházak, különösen a katolikus egyház propagandagépezete is tiltakozó levelek és táviratok tömegével árasztva el az illetékes hatóságokat.

A háttérben eközben zajlottak a hivatalos és nem hivatalos tárgyalások az állam és az egyházak megbízottai között. E tárgyalások célja egy olyan megegyezés létrehozása volt, amelyben az egyházak elismerik a népi demokráciát, annak vívmányait, beleegyeznek az iskolák államosításába, az állam pedig biztosítja az egyházak szabad működését, őket meghatározott ideig államsegélyben részesíti, és az államosításkor néhány egyházi középiskolával kivételt tesz. A proteštáns egyházakkal május második felében megkezdődtek a hivatalos tárgyalások, és június közepén a fentiek alapján létre is jött az elvi megállapodás. A katolikus egyház azonban gyakorlatilag teljesíthetetlen feltételekhez, mindenekelőtt az iskolaállamosítás napirendről való levételéhez kötötte egy hivatalos találkozó pusztá létrejöttét is. Ezzel szemben Mindszenty több – a hívek előtt felolvasandó – pásztorlevélben fejtette ki álláspontját az egyház iskolajogáról, és ítélte el a baloldal szekularizációs törekvéseit. Ez persze nem zárta ki a nem hivatalos vagy közvetett érintkezést a szemben álló felek között, amely azonban végül eredménytelennek bizonyult.

Az ország nyugalját felborító, helyenként erőszakos cselekményektől sem mentes heves politikai harcnak és rendkívül feszült közhangulatnak csak az államosítási törvény mielőbbi elfogadása vethetett véget. A parlament június 16-án gyorsított eljárásban tárgyalta a törvényjavaslatot, és a szavazatok döntő többségével elfogadta. Mindszenty az utolsó pillanatig hajthatatlan maradt, és ez jelezte, hogy állam és egyház viszonya még hosszú ideig jelentős szerepet fog játszani a közoktatás történetében is. *[A hiányzó oldal pótlása Sáska Gézának köszönhető! – a szerk.]*

II. Radikális átszervezések az erőltetett növekedés jegyében (1948–1953)

1. Az államosítás végrehajtása

Az iskolák birtokbavétele

Az államosított iskolák birtokbavételének első lépése az új iskolavezetők kinevezése volt. A kormányzat arra törekedett, hogy lehetőleg a régi igazgatók a helyükön maradjanak részben az iskolai élet stabilitásának biztosítása végett, részben azért, mert több ezer új igazgató beállítására nem lett volna mód. Többben azonban nem fogadták el kinevezésüket új főhatóságuktól. Egy az új tanév kezdetén kelt jelentés szerint 1163 általános iskolához kellett új igazgatót küldeni (legtöbbször az adott iskola egy tanárát vagy tanítóját).²²³ Igaz, ebben a számban az is benne van, hogy sok egyházi népiskolának egyáltalán nem volt igazgatója, a vezetést közvetlenül az iskolaszék, illetve a plébános gyakorolta. Nagyobb gondot okozott a tanítók és tanárok állami szolgálatba való vétele. A katolikus *szerzetes- és paptanároknak* ugyanis egyházi főhatóságuk megtiltotta, hogy hittan tanításán kívül másfajta szolgálatot vállaljanak az állami iskolákban. Ez a körülmény súlyos döntés elé állította ezeket a pedagógusokat. Nemcsak az egyházi fegyelem, hanem egész neveltetésük és világnézetük is azt követelte, hogy kövessék egyházi feletteseik utasítását. Ezt megnehezítette számukra a pedagógus hivatástudata éppúgy, mint a tanári egzisztencia féltése, de a végső döntést egyik sem tette kétségesse. Az államosítási törvény végrehajtásáról intézkedő június 26-án kelt 8000/1948. V. K. M. sz. rendelet kimondta, hogy ha az átminősítést az alkalmazott július 10-ig nem fogadja el, akkor úgy tekintendő, hogy állásáról lemondott. A VKM külön figyelmeztette a szerzetes- és paptanárokat a határidőre, a beérkezett válaszok azonban többnyire nemlegesek voltak.²²⁴ A már idézett jelentés szerint az általános iskolák vonatkozásában 11 szerzetes tanár és tanító fogadta el és 1220 utasította vissza átminősítését. A pedagóguslétszám teljes csökkenését a korabeli sajtó 2100 főre becsülte.²²⁵ A pótlás kézenfekvő módja az állástalan vagy más pályán dolgozó pedagógusok bevonása volt. A VKM mintegy 4000 ilyen tartalék pedagógussal számolt.²²⁶ Az általános iskolákba a Szabad Nép augusztus 25-i közlése szerint 1463 új tanítót neveztek ki, október 28-i közlése szerint már 2288-at. Ezt elősegítette a kormány 8250/1948. sz. rendelete, amely augusztus 1-től új illetményrendszert léptetett életbe a közszerzési alkalmazottak részére. A pedagógus-szakszervezet számításai szerint a nevelők fizetése augusztus 1-től átlagosan az előző évi 120%-ára nőtt, a korábbi 450 forintos átlagról 540 forintra.²²⁷ Míg azonban a kieső *tanítókat* így módon – úgy tűnik – sikerült pótolni, addig a *szakos tanároknak* már korábban is intenzíven jelentkező hiányt tovább fokozta a konfliktus következtében föllépő kiesés.

Ami maguknak az *iskolaépületeknek és a tanulóotthonoknak a birtokbavételét* illeti, ez már a törvény elfogadását követő napon megkezdődött, és sok helyen rövid időn belül rendben le is zajlott. Esetenként azonban hosszú ideig elhúzódhatott az eljárás. Ennek az az oka, hogy az állam által átvett épületek sokszor egybe voltak építve kifejezetten egyházi célokat szolgáló, és így az államosítási törvény hatálya alá nem tartozó épületekkel, épületrészekkel. Így például a katolikus diákott-

223. *PI Arch.* 276. f. 68. cs. 4. ő. e. Feljegyzés az államosított általános iskolák és tanulóotthonok helyzetéről az 1948/49. iskolai év kezdetén.

224. UMKL I–1-g. 164 728/1948. A miniszter levele a volt felekezeti tanító-, tanítónő és óvónőképző intézeteknél működő szerzetes és paptanárokhöz (1948. június 26.) és az arra érkezett válaszok.

225. *Kende Péter*: Ez sem sikerült Mindszentynek. Szabad Nép, 1948. augusztus 15.

226. Uo.

227. *Béki Ernő*: köznevelésünk eredményei. Embernevelés, 1949. 5. 199. o.

honok nem egyszer rendházakkal egy épületben voltak elhelyezve, közös volt a konyha stb.²²⁸ Vítára adhattak okot az iskolákhoz (illetve az egyházközséghez) tartozó földterületek, gyakorlókeretek is. A proteštáns egyházak esetében ilyenkor a hivatalos megállapodásban létrehozott vegyes bizottság vizsgálta meg a helyzetet, a katolikus iskolák esetében azonban – mivel ott nem jött létre megegyezés – ezeknek a kérdéseknek a megoldása is 1950 utánra maradt.²²⁹

Az államosítás új helyzetet jelentett a megrongálódott *iskolaépületek helyreállítása* terén is. Nem mintha a pénzügyi lehetőségek általában növekedtek volna, de bizonyítani kellett, hogy az iskolák államosítása valóban az oktatás feltételeinek javulásával jár. A gond azonban éppen az volt, hogy az állam által biztosított anyagi források (a Gazdasági Főtanács 6 millió forintot szavazott meg erre a célra)²³⁰ nem voltak elégségesek látványos eredmények felmutatásához. Az MDP Szervező Bizottsága július 9-én hozott határozatot önkéntes társadalmi mozgalom életre hívásáról az iskolák helyreállításának előmozdítására. A mozgalom – amely később a „Dolgozók az iskoláért” nevet kapta – lényege az volt, hogy egy-egy intézmény, üzem, szervezet stb. elvállalta egy-egy iskola patronálását. Ennek formája részben munkaóra-felajánlás, részben falujáró munka volt, részben maguk a falusiak vettek részt saját iskolájuk rendbe hozásában.²³¹ A mozgalom politikai célkitűzései közé tartozott az MDP falusi befolyásának növelése annál is inkább, mert az államosítás körüli harcok éppen az iskolakérdésben megtépázni látszottak a párt és a parasztok kapcsolatát. Csakhogy az akció éppen a falusi lakosság mozgósítása terén járt a leggyengébb eredménnyel. „Amikor államosították az iskolákat, fűt-fűt ígérték, és most a néppel akarják felépíttetni!” – mondták egy szeptemberi jelentés szerint az egyik falu „kulákjai”.²³² Szeptemberig – ha hihetünk a jelentéseknek – 3000 iskola helyreállítása történt meg, döntően társadalmi erőforrásokból. A tanítás megkezdése után azonban már az iskolai felszerelés pótlása vált sürgető feladattá. Ebben az értelemben hirdették meg októberben a mozgalom új szakaszát, nem mulasztva el hozzátenni, hogy a városi munkásság után most már a parasztságon a sor.²³³ Ekkorra azonban a kampány elcsitult, elveszítette országos politikai jellegét, és beleolvadt a szülői munkaközösségek mindennapi iskolasegítő tevékenységébe.

Az iskolák államosítása ugyanis azt is lehetővé tette, hogy az eddig csak szórványosan létrejövő *szülői munkaközösségeket* részben országsszerte megszervezzék, részben egységes szerkezetbe foglalják. Igaz, jogszabály intézkedett róla, hogy még az 1947/48. tanévben mindenütt alakuljanak meg a szülők közösségei, míg azonban Budapesten már évek óta jelentős eredményekről számolhatott be a mozgalom, addig vidéken szinte sehol sem jöttek létre alapsejtjei.²³⁴ Végül augusztus utolsó napjaiban alakultak meg formálisan, megtartva egyben az első szülői értekezleteket is.²³⁵ A mozgalom politikai jelentősége abban állott, hogy a párt alkalmasnak tartotta az államosítás következtében helyenként kialakult ellenséges hangulat feloldására, és ezen túlmenően a szülők, tehát az egész helyi társadalompolitikai nevelésére is. Ebben a koncepcióban a munkaközösségek transzmissziós szíjként szolgáltak volna, amely tömegbáziist teremt a párt iskolapolitikája számára, sőt olyan megfogalmazás is született, amely egyenesen a hatósági rendeletek népszerűsítését várta el a mozgalomtól.²³⁶ A vezetés kétségkívül felismerte azt is, hogy a kiélezett ideológiai harcban

228. *PI Arch.* 276. f. 68. cs. 4. ő. e. Feljegyzés az államosított általános iskolák...

229. *PI Arch.* 276. f. 68. cs. 4. ő. e. Az államosítási törvény végrehajtásával kapcsolatos intézkedések. Előterjesztés a Köznevelési Bizottság 1948. június 22-i ülésére.

230. Szabad Nép, 1948. június 25.

231. *PI Arch.* 276. f. 55. cs. 7. ő. e. Javaslat iskolapatronálási mozgalom megszervezésére.

232. *PI Arch.* 276. f. 55. cs. 22. ő. e. Kiegészítő jelentés a „Dolgozók az iskoláért” mozgalom munkájáról.

233. A „Dolgozók az iskoláért” mozgalom Országos Intéző Bizottságának újabb felhívása a társadalomhoz. Pedagógus Értesítő, 1948. október 15.

234. *PI Arch.* 276. f. 68. cs. 4. ő. e. A szülői munkaközösségi munka átszervezése (Előterjesztés a Köznevelési bizottság 1948. szeptember 28-i ülésére).

235. A szülők ügye. (*K. P.*) Szabad Nép, 1948. augusztus 31.

236. *PI Arch.* 276. f. 68. cs. 4. ő. e. A szülői munkaközösségek (1948. szeptember 6.)

szükség van az egyház falusi befolyásának hatékony ellensúlyozására, és erre ekkor az immár kizárólagosan állami irányítás alatt álló iskolahálózatot tartotta alkalmasnak. Ehhez azonban arra volt szükség, hogy az iskola feladata ne merüljön ki a gyermekek okításában, hanem a templom helyett váljék a falu szellemi központjává.²³⁷ Erre a törekvésre utal az első szülői értekezletek rendkívül centralizált megszervezése is. Lebonyolításukban a KV szervezési osztálya közvetlenül részt vett, a szónokok számára központi sillabusz készült, és az értekezletek lefolyásáról a párt jelentést kért.²³⁸ Már korán felmerült a szülői munkaközösségi munka országos irányításának szükségessége is. Egy szeptember elején készült tervezet még valamiféle tömegszervezet megalakítását javasolta, amelynek országos, városi, kerületi, községi vezetőségei lennének,²³⁹ a hónap végére azonban már megszületett a Köznevelési Bizottság döntése a hivatali megoldásról. Ennek értelmében a VKM-ben alakult meg egy ügyosztály a szülői munkaközösségek munkájának egységes irányítására.²⁴⁰

Megállapodás az egyházakkal és a kivételezett iskolák

Jóllehet a protestáns egyházak vezetőivel már az államosítási törvény megszavazása előtt létrejött az elvi megállapodás, még jó néhány kérdés várt tisztázásra. A református zsinat június 14-én hagyta jóvá a korábbi tárgyalásokat,²⁴¹ az evangélikus egyház részéről azonban szeptemberig váratott magára a legfelsőbb szintű beleegyezés és ez is akadályozta a vitás kérdések gyors tisztázását. Ez utóbbiak közül itt csak a kivételezett iskolák ügyét idézzük fel röviden. Ortutay Gyula már az államosítás legelső bejelentésekor, tehát május 15-én leszögezte, hogy a kormány néhány nagy történelmi múltú egyházi iskolát mentesíteni akar az államosítás alól. Ez a koncesszió nyilvánvalóan középiskolákra vonatkozott, a református egyház zsinati határozata azonban igényt tartott a mentesítendő középiskolákhoz kapcsolódó általános iskolákra is. Az MDP Köznevelési Bizottsága június 22-én vitatta a kérdést, és összefoglalta a reformátusoknak adandó elutasító válasz melletti érveket. Eszerint általános iskoláknak nincs és nem is lehet jelentős történelmi múltjuk, és ez a körülmény a mentesítési igényeket mintegy jogilag teszi tárgytalanná. Ennél fontosabbnak látszik azonban, hogy az általános iskolával egybeépített gimnázium mint olyan volt elfogadhatatlan a kultúrpolitika irányítói számára. Az általános iskolák ugyanis a korabeli felfogás szerint per definitio nem egyformák, egységes képzést adnak, és döntő fontosságú a körzeti beiskolázás elve. Az egyházi iskolák teljes vertikumának kiépítése pedig ráadásul az egyház különállását fokozná, hiszen így a lelkészek és más egyházi alkalmazottak külön nevelése már kora gyermekkorban megkezdődhetne.²⁴² A kormány július 2-án hivatalosan is úgy döntött, hogy általános iskolának mentesítés nem adható.²⁴³

Ami a református középiskolákat illeti, augusztus és szeptember folyamán a kormány még vitatta, hogy a hozzájuk tartozó szakképző intézetek mente süllhetnek-e, végül elutasító állásfoglalás született.²⁴⁴ Az egyezmény végleges szövegét 1948. szeptember 24-én fogadta el a kormány. Eszerint mentesültek az államosítás alól a sárospataki kollégium, a debreceni kollégium, a debreceni Dóczi leánynevelő intézet és a pápai kollégium szervezetébe tartozó iskolák, valamint a budapesti

237. Kende Péter: I. m.

238. *PI Arch.* 276. f. 89. cs. 23. ő. e.

239. *PI Arch.* 276. f. 68. cs. 4. ő. e. A szülői munkaközösségek.

240. *PI Arch.* 276. f. 68. cs. 4. ő. e. A szülői munkaközösségi munka átszervezése (Előterjesztés a Köznevelési Bizottság 1948. szeptember 28-i ülésére).

241. Horváth 1985. 87. o.

242. *PI Arch.* 276. f. 68. cs. 4. ő. e. Az államosítási törvény végrehajtásával kapcsolatos intézkedések. Előterjesztés a Köznevelési Bizottság 1948. június 22-i ülésére.

243. *MT.* Az 1948. július 2-i minisztertanácsi ülés anyagai.

244. *MT.* Az 1948. augusztus 19-i, szeptember 16-i és 24-i minisztertanácsi ülés anyagai.

Lónyai utcai gimnázium és a budapesti Baár–Madas leánygimnázium.²⁴⁵ Ortutay augusztus 19-én a mentesítendő evangélikus gimnáziumokra is előterjesztést tett, Rákosi azonban indulatosan utasította vissza, hogy a demokrácia melletti zsinati állásfoglalás előtt evangélikus iskolákkal is kivételt tegyenek. A zsinat ugyan csak december 8-án ült össze,²⁴⁶ de szeptember 24-én a kormány elfogadta az evangélikus, unitárius és izraelita egyházakkal kötött egyezmények szövegét is. Ezek szerint mentesült az államosítás alóla budapesti Vilma királyné úti evangélikus gimnázium és a budapesti Deák téri evangélikus leánygimnázium, valamint a budapesti Szent Domokos utcai izraelita gimnázium és leánygimnázium.²⁴⁷

Nehezebben haladt előre a *katolikus egyházzal* való megegyezés ügye. A szerzetesek tanítástól való eltiltása nemcsak az államot érintette érzékenyen, hanem magukat a szerzeteseket, és közvetve az egyházat is, hiszen e férfiak és nők számára megfelelő tevékenységről és jövedelemről kellett gondoskodnia. Ennek a körülménynek nyilván jelentős szerepe volt abban, hogy kevéssel az államosítási törvény elfogadása után az egyház meg egy kísérletet tett arra, hogy a kecskét is jóllakassa, de a káposztát is megtartsa. Ortutay július 2-án tájékoztatta a kormányt arról, hogy a szerzetesrendek és a püspöki kar megbízásából négytagú küldöttség keregte fel, hogy az iskolakérdésről, nevezetesen a mentesítendő iskolákról tárgyaljon – anélkül, hogy az általános megegyezésre hajlandóságot mutatott volna. A minisztertanács úgy foglalt állást, hogy csak olyan tárgyalásról lehet szó, amelyen az összes függő kérdéseket sorra veszik, és azok közül nem szakítják ki az államosított iskolák ügyét.²⁴⁸ A jelek szerint ezen a ponton a tárgyalások újra megszakadtak, ami – ismerve Mindszentynek az irracionálisig hajthatatlan álláspontját – a legkevésbé sem meglepő.

A tanító szerzetesek nehéz helyzetének legerőteljesebb megoldása az volt, hogy mind a férfi szerzeteseket, mind az apácákat az egyházközségek szervezetébe osztották be, ahol a lakosság, különösen az ifjúság hitbuzgalmi szervezésével, az egyházi sajtó terjesztésével stb. foglalkoztak. Mindez az adott helyzetben automatikusan politikai színezetet nyert, és elkerülhetetlenül hozzájárult a hangulat feszültebbé tételéhez.²⁴⁹ Ennek ellenére tény, hogy az egyházipolitikai harc ezután következő szakaszában már nem az iskolakérdés játszotta a főszerepet, így e harc fő állomásait – Mindszenty 1948. december 26-i letartóztatását, majd elítélését, az alkotmányra teendő papi eskü kérdését 1949 végén, illetve egyház és állam alkotmányban biztosított szétválasztását, az MDP KV 1950. június 1-ji határozatát a klerikális reakció elleni harcról és a párt által intenzíven támogatott papi békemozgalom megindulását – ehelyütt nem is szükséges részletesen ismertetni.²⁵⁰

Végül részben az alulról – a hívek és az alsópapság egy része felől – a püspöki karra nehezedő nyomás, részben a kormány megújuló támadásai, különösen a szerzetesrendek felszámolására irányuló kifejezett szándéka a tárgyalóasztal mellé ültették a főpapokat. Az 1950. augusztus 30-án aláírt megállapodás 6 fiú- és 2 leányiskola visszaadásához járult hozzá. Ezeket az 1950. szeptember 7-én a VKM és a katolikus egyház képviselői által aláírt újabb szerződés konkretizálta. Két iskolát kaptak a bencések (Pannonhalmán és Győrött), kettőt a piaristák (Kecskeméten és Budapesten), kettőt a ferencesek (Esztergomban és Szentendrén), és ugyancsak kettőt a szegedi iskolanővérek (Budapesten és Debrecenben). Az iskolákhoz kapcsolódóan hat kollégium került átadásra.²⁵¹

A kivételezett egyházi iskolák meglehetősen sajátos helyzetbe kerültek a szigorúan centralizált állami irányítás viszonyai között. Az iskolák tanulmányi autonómiája nagyon korlátozott volt. Vezetőik kénytelenek voltak tudomásul venni, hogy az állami felügyelet rendszere az egyházi iskolák

245. MT. Az 1948. szeptember 24-i minisztertanácsi ülés anyagai.

246. Fabiny 1987. 163. o.

247. Uo. A megállapodások szövegé a Magyar Közlöny, 1948. október 9-i, december 10-i és 16-i száma közölte. Vö. Orbán 1962. 168. o.

248. MT. Az 1948. július 2-i minisztertanácsi ülés anyagai.

249. Orbán 1962. 173–180.

250. Gergely 1985. 73–97. o. A szerző meggyőzően utal az állam ellentámadásának a mezőgazdaság szocialista átszervezésével való összefüggéseire.

251. Gergely 1985. 111–119. o.

ellenőrzésére is kiterjedt. Egy 1951-ben kelt minisztériumi jelentés – ha némi fanyalgással is, de – elismerő megjegyzéseket is tett a felekezeti iskolák munkájára. „A külsőleges fegyelem szilárd” – szögezte le, és ez igen fontos megállapítás volt abban az időszakban, amikor a közoktatásról szóló írások az iskolai fegyelmezetlenségről szóló panaszáradattal voltak tele. A látogatások nem mindenben igazolják azt a hiedelmet – állapította meg a jelentés-, hogy a tanítás színvonala kitűnő ezekben az iskolákban, de jó tanulmányi munkát konstátált Kecskeméten és Győrött, valamint a budapesti piaristáknál, reformátusoknál és izraelitáknál.²⁵² Érdekes, hogy a hitoktatás fakultatívításának (amely az 1949/50. tanévtől kezdve volt érvényben – a kérdésre még visszatérünk) az egyházi iskolákban is volt jelentősége. „Az evangélikus fiúgimnázium tanulóinak 30%-a, az izraelita gimnáziumok tanulóinak 50%-a nem jár hittanra” – olvashatjuk ugyanabban a jelentésben. Talán még meglepőbb, hogy az előterjesztés az evangélikus és izraelita gimnáziumok jól működő DISZ-szervezeteiről is beszámolt. Ellentmondásosak voltak az iskolákkal szemben támasztott világnézeti követelmények. A kormányzat egyfelől természetesen tudomásul vette ezen iskolák hitvallásos jellegét, másfelől azonban megkövetelte a világnézeti tárgyak, pl. a történelem marxista felfogásban való tanítását, és a felügyelők gyakran sérelmesnek, sőt leleplezőnek találták, ha a tanulók feletükbe ilyen kifejezéseket szóttek: „A marxisták azt tanítják, hogy...”²⁵³

Az egyházi gimnáziumok legnagyobb problémája alighanem a növendékek továbbtanulásának megnehezítése volt. Az elv úgy hangzott, hogy a megyei tanácsok oktatási osztályai „a helyi viszonyok mérlegelésével az arra érdemes munkás- és parasztszármazású tanulok közül néhányat továbbtanulásra javasolhatnak”. Ennek helyi értelmezésében azonban jelentős eltérések mutatkoztak, a fővárosi tanács például a református gimnáziumban végző tanulók 10-12%-át javasolta továbbtanulásra az 1951/52. tanévre, míg a Veszprém megyei tanács a pápai református gimnázium 45 végzőse közül csupán 3-at.²⁵⁴ Feltehető, hogy az anyagi nehézségek, mellett ez a perspektívalanság is hozzájárult ahhoz, hogy 1952-ben megszűntek (illetve állami kézbe kerültek) a református egyház pápai, sárospataki és budapesti iskolái.²⁵⁵ Ugyancsak megszűnt az evangélikus egyház két budapesti középiskolája.

2. A tananyag átépítése

A tananyagkészítés átalakulása és a marxista fordulat

Az egységes állami közoktatás megteremtése lehetővé tette a közoktatás ideológiai egységesítését is. A szocialista áttörés időszakában ez egyértelműen a marxizmus offenzíváját jelentette, ennek az offenzívának a módja azonban még korántsem volt tisztázott és eleve eldöntött 1948 nyarán. Az iskolák államosítása mindenestre programadási kényszert is jelentett: tisztázni kellett az állami oktatás tartalmi alapelveit és a további reformok (elsősorban a középiskolai reform) fő irányait. Az Országos Köznevelési Tanács azonban – amely funkciója szerint elsősorban volt felelős a fenti feladatok elvégzéséért, és amely, mint láttuk, folytatott is ilyen irányú tevékenységet – ekkorra már elmaradt az ideológiai élet radikalizálódása mögött, és legalábbis alapos átszervezése volt napirenden.²⁵⁶ A kérdés tehát úgy is felmerült, hogy milyen intézményi keretek között kell lebonyolítani a közoktatás tartalmi megújítását.

Válaszkísérletnek is tekinthető erre a kérdésre a IV. Egyetemes Nevelésügyi Kongresszus tündöklése és bukása 1948 nyarán. A pedagógus-szakszervezet által összehívott kongresszus azt vállalta volna, hogy a pedagógusok széles tömegeinek bevonásával kidolgozza a népi demokrácia

252. *UMKL Koll.* 1951. július 5. Az egyházi középiskolák és diákokthozok.

253. *UMKL Koll.* 1952. február 7. A klerikális reakció elleni harc helyzete és javaslatok a további munkára.

254. *UMKL Koll.* 1951. július 5. Az egyházi...

255. *Horváth* 1985. 87. o.

256. *PI Arch.* 276. f. 68. cs. 4. ő. e. Javaslat az Országos Köznevelési Tanács átszervezésére (A Köznevelési Bizottság számára 1948. július 2.)

közoktatásának (a műveltség demokratizálásának és a demokráciára nevelésnek – ahogy Trencsényi-Waldapfel Imre a kongresszust köszöntő cikkében megfogalmazta)²⁵⁷ alapvető feladatait. A szakszervezet kezdeményezését különösen aktuálissá tette, hogy a felszabadulás óta eltelt három évben ehhez hasonló próbálkozás a pedagógusok mozgósítására, kezdeményezéseik hasznosítására nem történt. A kongresszusnyitó ülése július 20-án (pontosan az 1848-as tanügyi kongresszus centenáriumán) zajlott le, ez azonban csak arra szolgált volna, hogy ünnepélyesen megkezdjen egy hosszú folyamatot.²⁵⁸ A terv az volt, hogy 19 szakosztály alakul, amelyek átfogják a közoktatás egész területét a gyógypedagógiától a szakoktatás valamennyi ágán keresztül az iskolán kívüli nevelésig. A szakosztályok kollektív munkával kidolgozták volna a demokratikus köznevelés irányait és 1949 nyarán a kongresszus záróülésén vitatták volna meg az eredményeket és határozatokat.²⁵⁹ Az egyes szakosztályok meg is alakultak és a Pedagógus Értesítő folyamatosan közölte az elkészült „munkaterveket”. Ezek azonban inkább csak tartalomjegyzékek voltak, az adott kérdéskör főbb problémáinak gyűjteményei. Nem tudni, folyt-e egyáltalán tényleges munka a szakosztályokban. A kongresszus csendben „elfelejtődött”, a záróülést soha nem hívták össze.

Az iskolák államosítását megelőző politikai harcokban jelentős szerepet játszott a pedagógusok, különösen a felekezeti pedagógusok tömegmozgalma, a kongresszus gondolata nyilván ennek a tömegmozgalomnak a sodrában született és a pedagógusok átmenetileg megnövekedett politikai súlyát tükrözte. Az MDP politikájában azonban ekkorra – nemzetközi hatásoktól, így a Tájékoztató Iroda 1948. június 29-i határozatától nem függetlenül – felerősödött az osztályharc-éleződési teóriával igazolt bizalmatlanság, a kompromisszumok elutasítása és a pártvezető szerepének dogmatikus érvényesítése. Ez az iskolák vonatkozásában, mint a gyors és felülről diktált tantervi reform igénye jelent meg, amely a tananyagnak a polgári nézetektől való maradéktalan megtisztítását követelte. Az MDP Köznevelési Bizottsága 1948. július 2-án tárgyalta – Mérei Ferenc előterjesztésében – az Országos Köznevelési Tanács átszervezéséről szóló előterjesztést. „A Tanács szervezetének és összetételének megváltoztatására azért van szükség – olvashatjuk az anyagban –, mert az elkövetkező reformok során a Tanács könnyen válhat ha nem is az ellenállás, de legalábbis a habozás és a taktikázás magvává.” A javaslat személyi és szervezeti változásokat helyezett kilátásba,²⁶⁰ a Köznevelési Bizottság azonban úgy foglalt állást, hogy nem kell megcsinálni az OKT reformját, hanem az olvadjon bele a szervezés alatt álló Országos Neveléstudományi Intézetbe.²⁶¹

Az ONI létesítését kimondó kormányrendelet (11 150/1948.) október 15-én született meg, egyidejűleg a 11 160/1948. Korm. sz. rendelet „ideiglenesen szüneteltette” az Országos Köznevelési Tanács működését. (Valójában az OKT felszámolása végérvényes volt, jóllehet tisztségviselői közül többen valóban „beolvadtak” az ONI-ba.) Az új intézet főigazgatója Mérei Ferenc lett és feladata eredetileg hármas volt: az új, marxista szemléletű neveléstudomány kidolgozása, a pedagógiai valóság statisztikai-szociológiai feltárása és az új tantervek, tankönyvek elkészítése.²⁶² Az újabb tananyag-revízió – amely végül az ONI legfontosabb tevékenysége lett – egyrészt az általános iskolai tanterv gyermekközpontú vonásainak felszámolásával, másrészt a természettudományos tárgyak súlyának növelésével függött össze, ezekre a kérdésekre még visszatérünk. 1948 második felétől azonban az oktatás tartalmi átalakításának legfontosabb kérdése egyrészt a szocializmus melletti egyértelmű politikai állásfoglalás, másrészt a marxista-leninista szemlélet érvényesítése lett. Az előbbi kérdésben Szávai Nándor, a VKM államtitkára már 1948 decemberében világosan fogalmazott: *„Aki ugyanis nem foglal határozottan állást a szocializmus felé haladó népi demokrácia mellett*

257. Trencsényi-Waldapfel Imre: A műveltség demokratizálása. Szabad Nép, 1948. július 20.

258. Lukács Sándor: Demokratikus nevelésügyünk irányelvei – a kongresszusi év programja. Embernevelés, 1948. 7–8.

259. Béki Ernő megnyitó beszéde a IV. Egyetemes Nevelésügyi Kongresszuson. Embernevelés, 1948. 7–8. 292. o. Munkában a IV. Egyetemes Nevelésügyi Kongresszus. Pedagógus Értesítő, 1948. október 15. 11. o.

260. PI Arch. 276. f. 68. cs. 4. ő. e. Javaslat az országos...

261. PI Arch. Uo. Jegyzőkönyv a Köznevelési Bizottság 1948. július 5-i üléséről.

262. Az ONI történetére lásd Knausz 1986.

– mondotta a pedagógus-szakszervezet III. küldöttközgyűlésén –, *az a demokrácia ellensége*.²⁶³ Több helyen megfogalmazódott ott, hogy gyakran essék szó az iskolában az aktuális politikai kérdésekről, a tervgazdálkodásról, a politikai fordulatról, a mezőgazdaság kollektivizálásáról stb. Eszerint már az elsősöknek beszélni kell az ötéves tervről, a munkások hősiességéről. Közel kell vinni a gyerekekhez Lenin, Sztálin, Rákosi Mátyás személyét – elsősorban róluk szóló „igaz történetekkel”.²⁶⁴

Míg 1943 végén még olyan vélemények is megfogalmazódhattak, hogy a pedagógustársadalom egészétől nem várhatjuk el a marxista szellemiséget,²⁶⁵ az 1949 februárjában beindult „Nevelj jobban!” mozgalom egyik fő célkitűzése éppen a nevelés marxista jellegéért folytatott harc volt. Célként fogalmazódott meg még a harcos hazaszeretetre és internacionalizmusra való nevelés, valamint a Szovjetunió alaposabb megismerése.²⁶⁶ Ami a pedagógusokat illeti, gyors világnézeti áttörésre reálisan nem lehetett számítani, a tantervek és tankönyvek terén azonban ez az áttörés megvalósíthatónak látszott. A tankönyv-készítés mechanizmusa ekkor a következő volt. A minisztérium meghatározta, hogy milyen típusú tankönyvekre és hány példányban van szükség, majd jóváhagyta az elkészült tankönyveket. A könyvek megírása, illetve megíratása és ezzel párhuzamosan a részletes tantervek kidolgozása (ill. a régiók felülvizsgálata) az Országos Neveléstudományi Intézet feladata volt, itt tehát a szakmai, politikai és pedagógiai követelmények integrálásának kellett zajlania. A nyomtatásról és terjesztésről a Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat gondoskodott. A tankönyvek elkészítésében – elsősorban politikai-ideológiai lektorálásukban – közvetlenül részt vett az MDP oktatási osztálya.²⁶⁷ 1948–49 fordulóján még úgy tűnt, hogy az általános iskola tankönyvei közül csak az ideológiailag (pl. földrajz) vagy pedagógiai felfogását tekintve (pl. biológia) legproblematisabbakat kell kicserélni, középiskolai vonatkozásban pedig egyelőre elég az I. osztályos sorozat elkészítése.²⁶⁸ Áprilisra azonban kiderült, hogy az általános iskolai revízió sokkal átfogóbb lesz a tervezettnél, és a középiskola felsőbb osztályainak tankönyveit is ki kell adni az 1949/50. tanév kezdetére.²⁶⁹ Októberre 31 új tankönyv és 25 jelentékeny átdolgozás készült el.²⁷⁰

1949 végére, 1950 elejére a közoktatás irányításában is – akárcsak a társadalmi élet más területein – újabb egyszerűsítő, gyorsító és centralizáló tendenciák erősödtek meg. A közoktatás területén ezek szorosan kapcsolódtak az új típusú középiskolák első (1949/50-es) évének bizonyos kedvezőtlen tapasztalataihoz, amelyekről a 4. fejezetben részletesen lesz szó. Az 1950. március 29-én kelt „KV-határozat” (a Központi Vezetőség valójában nem tárgyalta a dokumentumot) a VKM-et ellenséges befolyás alatt álló intézményként mutatta be, ahol az ellenséges tevékenység egyik góca éppen az Országos Neveléstudományi Intézet volt.²⁷¹ Az ONI bűnbakként való beállítása, majd megszüntetése 1950. április 29-én (122/1950. M. T. sz. rendelet) azt mutatja, hogy az új követelményekhez képest már lassúnak bizonyult az ONI mégoly feszített tankönyv-kibocsátó tevékenysége is. Az általános iskolai tananyag-revízió vontatottnak és következtelennek minősült, a középiskolai tankönyvek pedig már csak azért sem lehettek megfelelőek, mert az 1950/51. tanévben újabb középiskolai (technikumi) reform vette kezdetét, amely lényegesen más típusú könyveket követelt. A határozat szerint az ONI egyben a „burzsoá pedagógia melegágya” is volt, és ez nem meglepő, hiszen a legfőbb lassító tényezőt éppen az intézet pedagógiai jellege jelentette: az, hogy az

263. Szávai Nándor felszólalása a pedagógus-szakszervezet küldöttközgyűlésén. Pedagógus Értesítő, 1948. december 15. 12. o.

264. *Hollósi Magda*: A hazafias nevelés jelentősége az első osztályban. Köznevelés, 1949. 21. sz.

265. *Faragó László*: Iskolaállamosítás és valláserkölcsei nevelés. Köznevelés, 1948. december 15. 616. o.

266. Nevelj jobban! Felhívás a nevelőkhöz. Köznevelés, 1949. február 15. 57–59. o.

267. *UMKL Koll.* 1949. augusztus 10. Az 1949/50-es tanévre szóló tankönyvek kiadása.

268. *UMKL ONI*. 1. dob. Az ONI helyzete és munkaterve. Jelentés a Köznevelési Bizottságnak.

269. Uo. Jegyzőkönyv az ONI igazgató tanácsának 1949. április 22-i üléséről.

270. Uo. Az ONI munkaterve 1949. szeptember 1. 1950. augusztus 15.

271. *Nehéz esztendő*. 231–235. o.

ONI szakemberei a szakmai, politikai és pedagógiai szempontok összeegyeztetésére törekedtek. Az intézet kiiktatása a tankönyvkészítés folyamatából tehát közvetlenebbé tette a tananyag fölötti hivatali kontrollt, és szükségszerűen járt együtt a neveléstudomány revíziójával.

„Olyan ütemben, amennyire csak gyakorlatilag megvalósítható – a tankönyvek, tanterv és tananyag sugározza a marxizmus-leninizmus ideológiáját, mely nem a szakismeretek és szaktudományok elhanyagolását, hanem elmélyültebb, korszerűbb, az összefüggéseket feltáró, tehát tudományosabb oktatását jelenti.”²⁷² Az 1950-es párthatározatnak ezek a szavai ugyan nem írták elő explicit módon, hogy új tanterveket kell készíteni az általános és középiskolák számára, a gyakorlatban azonban ezt jelentettek, és ez a munka azonnal meg is indult a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium újonnan létrehozott elvi főosztályán. A főosztály lényegében a korábbi nevelési főosztály jogutódjának tekinthető, amely a reform és a tartalmi Kérdések kidolgozásáért volt felelős élén a kor ismert kultúrpolitikusával: Kovács Mátéval, Kemény Gáborral, Baróti Dezsővel, majd Gyalmos Jánossal, és amelyet 1949 áprilisában nyilván az ONI létrehozásával összefüggésben szüntettek meg. A főosztály új vezetője Kovács József lett, a tankönyves tanterv osztály élén pedig – akárcsak az ONI-ban – Simonovics Anna állt.²⁷³ (Az ONI volt munkatársai közül némelyeket teljesen félreállítottak, mások viszont átkerültek a nevelési főosztályra, ismét mások ugyan nem kerültek át, de mint tankönyvszerzők továbbra is szerepeltek.)

Nem volt könnyű az új tananyagok kidolgozása, hiszen nemcsak a koalíciós korszak tankönyveitől kellett elhatárolódnok a szerzőknek, hanem „az ellenség által befolyásolt” ONI-ban készült tankönyvek és tantervek szellemétől is, ugyanakkor rendkívül gyors munkát vártak tőlük: az 1950/51. tanév kezdetére el kellett készülniük az „új, szocialista szellemű” dokumentumoknak. A kérdéses időpontra elkészült tankönyvek száma felülmúlta a 200-at (ebbe persze beleértendők a legkülönbözőbb technikumok szaktárgyi tankönyvei is).²⁷⁴ A rohammunka irracionális hatásai közé tartozik, hogy – akárcsak az ONI-ban – párhuzamosan készültek a tankönyvek és a tantervek, sőt a tanterveket részben csak a tankönyvek megjelenése után fogalmazták meg. „A tankönyvek 6 és félmillió példányszámban készen vannak... – tájékoztatta a minisztert későbbi visszaemlékezése szerint a főosztály vezetője 1950 nyarának végén – A tantervekkel van még bajunk: főleg a lényeg, az alapvető célkitűzések megfogalmazása nehéz. Nem könnyű műfaj, s szinte... írói közreműködést igényelne.”²⁷⁵

A kampány lezárulása után a tankönyv-helyzet rövid időre konszolidálódott, jóllehet a tanterveket évente, sőt év közben is többször módosították.²⁷⁶ Az új tankönyvek mindenütt szigorúan marxista igénnyel léptek fel, ez azonban csak kielezte az ellentmondást a hivatalos dokumentumok és a pedagógusok világnézete, illetve elméleti felkészültsége között. Ezen az ellentmondáson nyilván csak részben segíthetett a pedagógus-továbbképzés minden eddiginél szélesebb kiterjesztése, a pedagógusok ún. két éves egyéni továbbtanulása (1950-1952), amely a pedagógusállásadalom igen nagy részét mozgósította.²⁷⁷ Ezreket érintő továbbképzés eddig is volt, de 1950-től vált a továbbképzés tízezreket megmozgató, a tanítók és tanárok hétköznapijaiba beépülő rendszeres tevékenységgé, 1952-ben pedig megtörtént az összes pedagógus kötelező bevonása a továbbképzésbe.²⁷⁸ Ennek szervezésére állították fel 1951-ben szovjet mintára a Budapesti Pedagógus Továbbképző Intézetet, majd 1952-ben a Központi Pedagógus Továbbképző intézetet.²⁷⁹ Előrehaladt a pe-

272. Uo. 233. o.

273. Welker. 84–91. o.

274. UMKL Koll. 1951. június 7. Jelentés az 1951–52. tanévre készülő általános iskolai és középiskolai tankönyvekről.

275. Kovács 1978. 91. o. Az új tantervek a következők voltak: Tanterv az általános iskolák számára. Tankönyvkiadó, Bp. 1950. (1220-10/1950. V. K. M. sz. rendelet) Tanterv az általános gimnázium számára. Tankönyvkiadó, Bp. 1950. (1280-10/1950. V. K. M. sz. rendelet). Továbbá technikai tantervek stb.

276. Horváth 1978. 66. o.

277. 1030-5T-15/1950. V. K. M. sz. rendelet.

278. Bakonyi 1965. 569–573. o.

279. Uo. 572–573. o.

dagógusok közötti pártépítés is. Az 1951-es helyzetet alapul véve a pedagógus párttagok aránya mintegy 20-25%-osra becsülhető.²⁸⁰ Az oktatás világnézeti tartalma mégis – érthetően – állandó kritika tárgyát képezte. „Leggyakoribb jelenség a nyújtott ismeretanyag és a politikai mondanivaló mesterséges szétválasztása” – olvashatjuk 1953 elején egy jelentésben.²⁸¹ A probléma nyilván valóban ez volt: a pedagógusok kultúrájának és egy verbális marxizmusnak alapvetően szervesen illeszkedése, amely aligha teremtett kedvező feltételeket a tanítványok világnézeti tájékozódása számára.

A frázisosságnak, a politikai nevelés sematizmusának kérdése 1951-től került a figyelem előterébe. A jelenségre Révai József figyelmeztetett az MDP II. kongresszusának szónoki emelvényéről.²⁸² Révai nyilván érzékelte, hogy az oktatás marxista áthangolása és „átpolitizálása” érdekében folytatott kampány felettébb ellentmondásos eredményeket hozott, és szükségesnek látta az ellenirányú fellépést – a szakmai, tanulmányi színvonal védelmében, a frázisosság ellen. Ettől nyilván nem függetlenül zajlott le a Köznevelési Minisztérium országos felügyeleti vizsgálata az 1951/52. tanévben.²⁸³ A Darvas József vezetésével 1952-ben született elemzések, mindenekelőtt magának a miniszternek május 16-án az MDP Politikai Akadémiáján tartott előadása²⁸⁴ a kérdést egyértelműen a nevelés hazafias jellege erősítésének igényével kötötték össze. Valóban, az oktatás ezen a téren bizonyos fáziskésésben volt az általános ideológiai élethez képest. Az 1949–50-es tantervi revízió a nacionalizmus elleni harcra koncentrált, az irodalomban és történelemben egyoldalúan a forradalmi hagyományokat preferálta, és egyáltalán mindkét tárgyban egy lapos, vulgárszociológiai, az osztályharcot abszolutizáló megközelítés uralkodott. És noha Darvas említett előadásában igyekezett minden felelősséget „Méreire és klikkjére” hárítani,²⁸⁵ ezek a korlátok jellemezték a párhatalom után megjelent tankönyveket is. A kérdés ilyen felvetése tehát már nemcsak az oktatási gyakorlat, illetve a pedagógusok, hanem az 1950-es tantervek kritikáját is jelentette. Darvas előadása bírálta az irodalmi örökség leszűkítését, a hazafias irodalom mellőzését, a történelem nemzeti-hazafias vonulatának elhanyagolását, az anyanyelvi oktatás csekély súlyát. Mindez a sematizmus elleni harchoz elsősorban úgy kapcsolódik, hogy a miniszter szerint a tankönyvekből hiányzott „a patriotizmus belső izzása, melegsége, a nemzeti büszkeség sugárzása”,²⁸⁶ és az érzelmi töltésnek ez a hiánya vezetett az oktatási gyakorlat során a politikai mondanivaló és tárgyi ismeret széthullásához, szervesen illeszkedéséhez. Egyébként kétségtelen, hogy a sorompók felemelése a pedagógusok nemzeti érzelmei előtt egyes esetekben jól szolgálhatta a tanítás hitesebbé és így hatékonyabbá tételét.

Már 1952 nyarán megkezdődött a minisztériumban az általános és középiskolai tantervek újabb felülvizsgálata.²⁸⁷ Ennek során már ekkor megfogalmazódott, hogy az 1950-es tantervek rohammunkában készültek, és a későbbiekben a KM kellő tervszerűség nélkül módosította őket. Az új tantervi munkálatok alapelveire az egyes iskolatípusok vizsgálata kapcsán térek vissza, itt csak annyit szükséges leszögezni, hogy ezek egyike éppen a fentebb felvillantott nemzeti-hazafias gon-

280. *PI Arch.* 276. f. 54. cs. 128. ő. e. Kiegészítő feljegyzés a Pedagógus Szakszervezet jelentéséhez (1951. január 9.). A dokumentum a pedagógus-szakszervezetben belül a párttagok arányát 15-20%-ra becsüli. Mivel azonban a szakszervezet tagjainak kb. 15%-a iskolai segédszemélyzet volt, és feltehető, hogy köztük a párttagok aránya alacsonyabb, ez az arány a nevelők között esetleg meghaladta a 20%-ot.

281. *UMKL Koll.* 1953. január 15. Előterjesztés az általános iskolák és általános gimnáziumok 1952/53. tanév első negyedéve oktató-nevelőmunkája értékeléséről.

282. A magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának jegyzőkönyve. Szikra, Bp. 1951. 122–123. o.

283. *Horváth* 1978. 62. o.

284. *Darvas József*: Hazafias nevelés iskoláinkban. *Társadalmi Szemle*, 1952. 6–7.

285. *Uo.* 546. o.

286. *Uo.* 551. o.

287. *UMKL Koll.* 1952. június 12. Az általános iskola és általános gimnázium tanterveinek módosítása. *PI Arch.* 276. f. 89. cs. 194. ő. e. Javaslat az általános-, középiskolai és tanítóképzői tantervek átdolgozására (Darvas javaslata, 1952. szeptember 18.)

dolat. Az 1953-as fordulat azután újabb lökést adott a kezdeményezéseknek, és azokat számos új szemponttal egészítette ki.

A vallás kérdése

A pedagógusok, tanulók és szülők kultúrája és a hivatalos, az iskolában tanítandó ideológia ellentéte kétségtelenül az időszak egyik alapvető oktatástörténeti sajátosságává vált. Ez az ellentét, sőt harc a vallásos világnézet kérdésében bontakozott ki a legélesebben. Az alábbiakban erről lesz szó.

Az 1948/49. tanév még a kötelező hitoktatás jegyében telt el, ami nem kevés konfliktusra teremtett lehetőséget. Ezek egyrészt politikai természetűek voltak. Ha nem is adunk teljesen hitelt a hivatalos propagandának, amely szerint a hittanórákon országszerte államellenes uszítás folyt, tény, hogy a katolikus papok állandó jelenléte az iskolák nagyobbik részében egy olyan szervezet befolyását tükrözte, amely mondhatni deklaráltan szemben állt a szocialista államhatalommal. Ez egyben folyamatos bátorítást jelentett a tanteszületnek a szocializmustól idegenkedő tagjai számára. A politikai ellentétén túl a vallásoktatás az MDP által egyre türelmetlenebbül követelt marxista ideológiai offenzívát akadályozó tényező is volt, az államosítást követő első tanévben azonban még a probléma politikai kezelése volt a domináns. A párt antiklerikális harcának középpontjában ekkor az az elv állt, hogy az állam képviseli az iskola rendjét, a nyugodt tanulást és a papok azok, akik izgágaságukkal ezt megzavarják, „elvonják a diákságot földolguktól, a tanulástól”.²⁸⁸ Ennek jegyében született határozat egyes „uszító” tanárok és diákok eltávolításáról,²⁸⁹ és ennek jegyében zajlott le az 1948/49. tanévben az iskolákban működő vallásos és hitbuzgalmi egyesületek felszámolása.²⁹⁰ Ez utóbbi egyben az Úttörő Mozgalom és a Diákszövetség iskolai monopolhelyzetét is megalapozta.

1949. augusztus 18-án megszületett az állam és egyház különválasztását kimondó alkotmány, és ennek logikus folyományaként szeptember 5-én a Népköztársaság Elnöki Tanácsa 5. sz. törvényerejű rendeletében fakultatívvá tette a hitoktatást. Ez ismét harci helyzetet teremtett a falusi iskolákban, és ettől kezdve a hitoktatásban részt vevő tanulók aránya olyan oktatáspolitikai mutatóvá vált, amellyel a vezetés a marxizmus-leninizmus befolyásának mértékét vélte megragadhatni. Értethető, hogy ennek az arálynak a csökkentése – propagandával és adminisztratív módszerekkel – fontos feladattá vált. A szétszórt és egymásnak sokszor ellentmondó adatokból az alábbi hozzávetőleges táblázat állítható össze a hittanra beiratkozottak arányáról:²⁹¹

288. *PI Arch.* 276. f. 89. cs. 30. ő. e. A Diákszövetség munkája és feladatai. Vö. uo. 276. 68. cs. 4. ő. e. Jegyzőkönyv a Köznevelési Bizottság 1948. október 19-i üléséről.

289. *PI Arch.* 276. f. 89. cs. 30. ő. e. Jegyzőkönyv a Köznevelési Bizottság 1948. november 17-i üléséről

290. *PI Arch.* 276. f. 68. cs. 4. ő. e. Jegyzőkönyv a Köznevelési Bizottság 1948. október 19-i üléséről.

291. *PI Arch.* 276. f. 54. cs. 66. ő. e. Előterjesztés az egyházi reakció iskolai befolyásának korlátozására. (1949. október 2.) Uo. 276. f. 89. cs. 202. ő. e. Jelentés a beiskolázás menetéről. (1950. július 17.) *UMKL Koll.* 1951. december 20. A középiskolák negyedévi munkája. Uo. 1952. július 31. Az 1952/53. évi hittanbeiratások előkészületei, lefolyása és eredménye. Uo. 1952. március 6. A középiskolák munkája a félévi felmérés alapján.

Hittanra járók aránya

	az általános iskolai tanulók között	a középiskolai tanulók között
1949/50	85,9%	71,1%
1950/51	43,9%	10,5%
1951/52	43,5%	6,0%
1952/53	25,6%	1,9%

A fordulat tehát az 1950 nyarán lezajlott hittan-beiratkozások során következett be, és a középiskolákban végül egészen jelentéktelenné vált a vallásoktatásban részt vevő tanulók aránya.

Az 1949/50. tanévben még a propaganda dominált a hittanról való lemorzsolódást elősegítő eszközök között, így 1949 októberében éppen az MDP Titkársága utasította a minisztert, hogy szüntesse meg a hitoktatás beindításának helyenként mutatkozó adminisztratív akadályait.²⁹² A vallásos világnézet visszaszorítása leghatékonyabb eszközének az oktatásügyi vezetők szemében ekkor a természettudományos oktatás kiterjesztése látszott. Ez a tananyag modernizációjának lényeges kérdése volt, egyben az iparosítás nyilvánvaló előfeltétele, ekkor azonban a világnézeti harc részeként jelent meg és mindenekelőtt antiklerikális színezetet öltött. 1949. október 23-án jelent meg a Szabad Népben a kampányt elindító vezércikk, amely a természettudományok, különösen a biológia minden eszközzel való népszerűsítésére szólított fel. A cikk nyomán a VKM áttekintette a feladat iskolai feltételeit, de kénytelen volt a szaktanárok igen nagy – és a jövőben elkerülhetetlenül növekvő – hiányát konstatálni. Míg az említett vezércikk együtt emlegette az általános iskolai és középiskolai, természettudományos oktatást, addig ez az előterjesztés már világos – és a konkrét kérdésen alighanem túlmutató – preferenciát fogalmaz meg: a középiskola pótolhatja az általános iskola hiányosságait, az egyetem azonban nem pótolhatja a középiskoláét, ezért a középiskola a súlypont. A Vezető Kollégium úgy határozott, hogy a megfelelő képzettségű természettudományos szakos tanárok az általános iskolákból szükség szerint a középiskolákba irányítandók, és a pedagógiai főiskolák végzősei egy részét is a középiskolákba kell küldeni.²⁹³

A kampány részét képezte a tanórán és iskolán kívüli természettudományos propaganda megszervezése is. Maradandó eredményként könyvelhetjük el az iskolai természettudományos és technikai szakkörök tömeges megszervezését. Az iskolán kívüli propaganda fő területei – rávilágítva a dolog ideológiai hátterére – a következők voltak: a világ keletkezése, az élet eredet és fejlődése, az ember származása, a természet átalakítása, a haladó tudomány harca a babona és elmara-dottság ellen.²⁹⁴ Magának a tananyagnak az átalakítása természetesen az ONI feladata volt, és ez távolról sem szorítkozott a szűken vett természettudományos tárgyakra. Az alsó tagozatos meséktől az irodalmon keresztül a latin oktatásig minden ismeretkörben módot kellett találni a természettudományos gondolkodás, illetve az antiklerikális hagyományok propagálására.²⁹⁵ Noha a kampány később lecsendesült, a természettudományok még évekig a világnézeti nevelés kulcs-területének számítottak. Így volt ez annak ellenére, hogy tisztábban látó emberek már korán megfogalmazták, hogy a természettudományokat is lehet idealista módon tanítani, és hogy a pedagógu-

292. *PI Arch.* 276. f. 54. cs. 66. ő. e. Jegyzőkönyv a Titkárság 1949. október 2-i üléséről.

293. *UMKL Koll.* 1949. október 25. A természettudományos tárgyak tanítási helyzetképe

294. *PI Arch.* F.PB/89. Természettudományos oktatás terve, az egyházi reakció befolyásának korlátozása az iskolákban. (1949. november 10.)

295. *UMKL ONI.* 1. dob. Az ONI igazgató tanácsának jegyzőkönyve, 1949. október 25. A tankönyv osztály terve a természettudományos oktatásról.

sok adott ideológiai állapotát tekintve ez nem is pusztán lehetőség.²⁹⁶ „Sok olyan nevelőnk van, aki mélyen vallásos – olvashatjuk egy minisztériumi jelentésben 1952-ben. – Baranya megyében pl. a nevelők több helyen tartanak természettudományos előadásokat és utána elmennek a templomba.”²⁹⁷

Visszatérve a hitoktatás körül folyó csatározásokra, jellemző volt a falusi hangulatra, hogy kezdetben a párttagság, sőt a funkcionáriusok nagyobb része sem gondolt arra, hogy gyerekeit távol tartsa a hittanórákról. A Politikai Bizottság 1949. november 10-én foglalkozott a kérdéssel. El kell érni – hangzott az állásfoglalás –, hogy egy éven belül a függetlenített pártfunkcionáriusok, vezető és középkaderek zöme, valamint az ÁVH és a honvédség alkalmazottai ne járassák többé gyermekeiket hittanra. Két év múlva már a pártaktivisták nagy részénél kell ugyanezt az eredményt produkálni.²⁹⁸ Ezt az „ütemtervet” látszólag érintetlenül hagyta a Központi Vezetőség 1950. június 1-jén kelt és a klerikális reakció elleni harcról szóló határozata is, de figyelmeztette a párttagság egészét, hogy „a vallás a Párton belül nem magánügy...”. A türelmetlenség eluralkodását azonban nem ez, hanem a hitoktatás éles elítélése és a papokon túl a pedagógusok megfenyegetése jelezte. „A hittantanítás túlnyomórészt nem a vallásoktatást, hanem a reakciós uszítást, a klerikális reakció befolyásának terjesztését szolgálta” – szögezte le a határozat, majd hozzáfűzte: „A demokratikus pedagógusoknak, de az állam közoktatási szerveinek is fel kell lépniük azokkal a pedagógusokkal szemben, akik az iskolákban a klerikális reakciót támogatják”.²⁹⁹ Az agitációs és propaganda osztály egy héttel később keletkezett agitációs irányelvei még egyértelműbbé tették a helyzetet: „...aki hittanórára járattja a gyermekét – olvasható az anyagban –, a népi demokrácia ellenségeinek kezébe adja annak nevelését”.³⁰⁰

A hitoktatás visszaszorítása ettől kezdve egyre inkább öncéllá, a tanácsi apparátus és az iskolaigazgatók munkája megítélésének egyik fontos kritériumává vált. A lemorzsolódási százalékok növelésének változatos formái alakultak ki a hittanórák kedvezőtlen órarendi elhelyezésétől, a jelentkezési lapok kitöltésének formalitásaihoz való merev ragaszkodáson át olyan „mozgalmibb” színezetű módszerekig, mint amit például érdekes ifjúsági programok szervezése jelent a hittanórák időpontjában.³⁰¹ Az egyház elleni politikai harc és az ateista felvilágosítás szétválaszthatatlanul összefonódott, és a vallás nem egyszer úgy jelent meg, mint „az imperialista burzsoá ideológia legelterjedtebb és legveszedelmesebb formája”.³⁰² Míg az iskola területén általában heves harc folyt a tanulmányi, fegyelem megszilárdításáért és a lemorzsolódás ellen, addig a hittanórákról való hiányzás, sőt az onnan való teljes lemorzsolódás – akár a szülők akarata ellenére is – érdemnek számított.³⁰³ Tovább mélyítette az Így kialakult állandó fronthelyzetet a diákszervezetek bevonása a „klerikális reakció” elleni harcba. „A DISZ és Úttörő szervezetek fokozott éberséggel leplezzék le a hittantanulás mellett agitálókat, a hittanórákban elhangzott népi demokrácia ellenes uszításokat és tegyenek javaslatot azoknak a hitoktatóknak az iskolából való eltávolítására, akik a klerikális reakció illegális összejöveteleire szervezik a fiatalokat” – olvashatjuk egy 1951-es vezérfonalban.³⁰⁴

296. *UMKL Koll.* 1950. január 8-10. A VKM vezető kollégiumának Balatonkenesén tartott értekezlete.

297. *UMKL Koll.* 1952. február 7. A klerikális reakció elleni harc helyzete és javaslatok a további munkára.

298. *PI Arch.* Természettudományos oktatás terve...

299. *Nehéz esztendő.* 258–263. o.

300. *PI Arch.* 276. f. 89. cs. 190. ő. e. Agitációs irányelvek a Központi Vezetőség V. hó 31 – VI. hó 1 ülésének anyagához

301. *UMKL Koll.* 1951. október 11. A nevelők és az ifjúság munkája a klerikális reakció elleni harc eredményeinek fókuszára. Uo. 1952. július 31. Az 1952/53. évi hittanbeíratások előkészületei, lefolyása és eredménye.

302. *UMKL Koll.* 1952. február 7. A klerikális reakció...

303. Uo.

304. *PI Arch.* A DISZ és az Úttörő Mozgalom feladatai az iskolákban a klerikális reakció legális és illegális működésével szemben (1951. szeptember 4.)

A nyelvoktatás fordulata

A világnézeti kérdések részletes taglalása után röviden szólni kell még a nyelvoktatás terén bekövetkezett fordulatról, hiszen ez az egyik legradikálisabb változást jelentette a korábbi tantervekhez képest. Az orosz nyelv tanításának általános bevezetése a népi demokratikus országok szoros egységét volt hivatva kifejezni és erősíteni. Emellett cél volt a Szovjetunió, a szovjet-orosz kultúra népszerűsítése, sőt sajátos módon bizonyos erkölcsi-politikai nevelő hatás is. A „*nyelvtanításon és -tanuláson keresztül* – mondta Ortutay Gyula 1949 októberében – *maga a politikai gondolkodás is hat a tanítóra, növendékre egyaránt*”.³⁰⁵ Az általános iskola felső tagozatán és a középiskolák 1. és 2. osztályában az 1949/50. tanévtől tették kötelezővé az orosz tanulását. Az általános iskolában ezzel az orosz lett az egyetlen tanított idegen nyelv. A középiskola felső évfolyamait a következő két évben vonták be az orosz tanulásba.³⁰⁶ Az előző tanévben a felső tagozatosok nem egész 2%-a tanulta a nyelvet, a középiskolákban pedig teljesen elhanyagolható volt az oroszul tanulók száma.³⁰⁷ 1949-ben azonban egy novemberi feljegyzés szerint már 200 ezer általános iskola (a felsősök 43,6%-a) és 50 ezer középiskolás tanulta „Lenin, Sztálin és Gorkij nyelvét”.³⁰⁸

A legnagyobb problémáé nyilván a szaktanárok hiánya jelentette. 1949/50-ben ugyan már 1887 általános iskolai tanító és tanár, 362 középiskolai tanár, valamint 198 nem pedagógiai végzettségű óraadó tanította a nyelvet, ezeknek azonban csak elenyészően kis hányada volt orosz szakos. A minden kínálkozó lehetőséget kihasználó igyekezett nem egyszer oda vezetett, hogy orosz tanítás címén ukrán vagy szerb nyelvet tanítottak, mivel a tanár valamilyen oknál fogva ezt a nyelvet beszélte. Ezek után természetes, hogy az „orosz szakos” szakfelügyelők közül többen nem tudtak oroszul és alig valamit tudtak a Szovjetunióról.³⁰⁹ Az egyetlen megoldás természetesen a rövid tanfolyamokon történő kiképzés volt. Ezek közé egyrészt a kétéves szaktanítói tanfolyamokat sorolhatjuk, másrészt az ezeknél is rövidebb, erősen az önképzésre alapozó ún. tanulóköröket. A tanfolyamokat azonban maga a VKM is alacsony színvonalúaknak tartotta, így nem maradt más, mint a nyelvnek a tanítással párhuzamos autodidakta elsajátítása.³¹⁰ Az 1951/52. tanévben már minden középiskolában és 1914 általános iskolában folyt orosz tanítás.³¹¹ (A teljesen osztott általános iskolák száma ekkor 1532 volt, és 2738 iskolában érte el a tanulócsoportok száma a négyen.)³¹² Míg ez a helyzet tanárok és tanítók ezreit kényszerítette erejüket nemegyszer meghaladó erőfeszítésekre, a másik oldalon kihasználatlanul maradt a nem orosz szakos tanárok szakképzettsége, az eredmény pedig legalábbis kétséges volt. Az oktatás irányítói mindenesetre állandóan panaszkodtak a tanítás színvonalára és az oroszot a leggyengébben tanított tárgynak tartották.³¹³

3. Az általános iskola

Szervezeti fejlődés

Az államosítás után az általános iskolák fejlesztésének első aktusa természetesen az erre alkalmas kis létszámú iskolák összevonása volt. A párt Köznevelési Bizottsága 1948. június 22-én legalább 500 új általános iskola összevonás útján történő megszervezését írta elő. Az ezzel kapcsola-

305. Ortutay Gyula: Az orosz nyelvoktatás politikai jelentősége. Köznevelés, 1949. október 15. 553. o.

306. Szávai Nándor: Kétszáz ezer gyermek tanulja Lenin, Sztálin, Gorkij nyelvét. Szabad Nép, 1949. október 25.

307. *PI Arch.* 276. f. 89. cs. 49. ő. e. Idegen nyelvek oktatása az általános és középiskolában.

308. *UMKL Koll.* 1949. november. Pedagógusok orosz nyelvi továbbképzése

309. Uo.

310. Uo.

311. *UMKL Koll.* 1952. május 29. Az orosz nyelvoktatás helyzete az általános és középiskolákban.

312. *MűvStat.* 30. o.

313. Lásd pl. *UMKL Koll.* 1951. december 20. A középiskolák munkája a negyedévi felmérés alapján.

tos munkákat a tanfelügyelők irányításával augusztus 10-ig el kellett végezni.³¹⁴ Nincsenek pontos adatok az akció eredményeiről. Tény mindenesetre, hogy az 1948/49. tanévben 6202 általános (és nép-) iskola működött az országban, 1295-tel kevesebb, mint egy évvel korábban, vagyis az államosítás előtt.³¹⁵ Ilyen arányú csökkenés aligha magyarázható mással, mint széles körű iskolaegyesítésekkel. Az új tanév másik szervezeti újdonsága a beiskolázási körzetek meghatározása és szigorú betartása volt az általános iskola egységének jegyében és az esélyegyenlőség biztosítása érdekében.³¹⁶ A háttérben természetesen egy igen heterogén általános iskolai hálózat állt. Ami a formai kérdéseket illeti, még egy ideig fennmaradt az általános iskolák és a népiskolák megkülönböztetése, minthogy azonban a népiskolákban is az általános iskolai tankönyveket kellett használni, és ami a döntő, a középiskolai továbbtanulás szempontjából nem tettek különbséget a kétfajta iskola között, e distinkciónak nem volt különösebb jelentősége.

Fontosabb kérdés, hogy a tárgyi feltételek eloszlása szempontjából az általános iskolák mennyire differenciált képet mutatnak. Az alábbi táblázat a teljesen osztott, tehát legalább 3 tanulócsoporthoz tartozó, valamint a teljesen osztatlan, egy tanulócsoporthoz tartozó iskolák számát és arányát tünteti fel.³¹⁷

	Osztott iskolák		Osztatlan iskolák		Összes iskola
	száma	aránya (%)	száma	aránya (%)	
1949/50	1 534	24,7	1 344	21,7	6 205
1950/51	1 532	24,8	1 133	18,3	6 185
1951/52	1 532	24,9	1 132	18,4	6 156
1952/53	1 655	27,1	1 266	20,7	6 102

Az osztott általános iskolába járó tanulók száma 1951/52-ben 63,3% volt, a következő évben 66,5%.³¹⁸ Ez a helyzet önmagában is kihívást jelentett az oktatásügy irányítói számára, és a vizsgált időszakban az általános iskola első számú megoldandó problémájának számított. Az elképzelés egyrészt az volt, hogy a tanulócsoporthoz tartozó tanulók számának állandó növelésével (csoportbontás) egyre több iskolát kell osztottá fejleszteni, illetve osztottsági fokát emelni, másrészt körzeti iskolákat kellett létrehozni az 1946-os elveknek megfelelően, vagyis alsó tagozatú kis iskolákat szakosított tanításra alkalmas körzeti iskolákkal összekapcsolva. A Köznevelési és Tudományos Bizottság Vezető Kollégiuma által 1951 augusztusában elfogadott ötéves terv 852 körzeti iskola létesítését írta elő a terv-időszak végéig. Ez egyben 510 részben osztott, illetve kis létszámú (1-3 tanulócsoporthoz tartozó) iskola körzeti iskolává fejlesztését is jelentette volna.³¹⁹ (Megjegyzendő egyébként, hogy a minisztérium már ekkor számolt azzal – a korábbi körzetesítések tapasztalatai alapján, hogy az akció bizonyos ellenállással találkozhat a falusi lakosság és a tanácsok részéről. „Úgy értékelik, hogy az iskolát viszik el a faluból. Egyes helyeken a jelenleg működő körzeti iskolák működésének megszüntetését követelik a szülők” – olvashatjuk az előterjesztésben.) Az így kialakítandó hálózatba 1884 alsó tagozatú tagiskolát kívánt bekapcsolni a terv. Megvalósítása radikális áttörést jelentett volna, hiszen jelentősen csökkentette volna a szakosított oktatástól elzárt „népiskolák” számát. A valóságos helyzet azonban a tervektől eltérően alakult.³²⁰

314. *PI Arch.* 276. f. 68. cs. 4. ő. e. Az államosítási törvény végrehajtásával kapcsolatos intézkedések. Jegyzőkönyv a Köznevelési és Tudományos Bizottság 1948. június 22-i üléséről.

315. *MűvStat.* 29. o.

316. 92 000/1948. V. K. M. sz. rendelet. Ez a rendelet intézkedett a kisiskolák összeírásáról is.

317. *MűvStat.* 30. o.

318. Uo.

319. *UMKL Koll.* 1951. augusztus 25. A közoktatás ötéves terve.

320. *MűvStat.* 31. o.

	Körzeti iskolák száma	Tagiskolák száma
1949/50	311	468
1950/51	326	478
1951/52	478	678
1952/53	615	881
1953/54	680	952

Az adatok ilyen alakulásában nyilván szerepet játszottak bizonyos közlekedési nehézségek, valamint a szakos pedagógusokban mutatkozó hiány, a legfontosabb mégis a körzeti iskolák létszám-növeléséhez szükséges tantermek hiánya volt. A tanulócsoportok felbontásában, számuk növelésében, és így a tantermek iránti igény fokozódásában azonban csak az egyik, és nem a legfontosabb tényező volt a körzetesítés. Pontosabb volt az önálló iskolák fejlesztése, alkalmassá tételük a szakosított oktatás legalább részleges bevezetésére, és ezen a téren valóban jelentős eredményeket tudott felmutatni az oktatáspolitikai. A táblázat a tanulócsoportok és a tantermek számának alakulását állítja párhuzamba:³²¹

	Tanulócsoportok száma	Tantermek száma
1949/50	30 234	22 451
1950/51	31 459	24 723
1951/52	32 277	24 896
1952/53	33 402	25 116
1953/54	34 764	25 434

Míg tehát a vizsgált időszakban a tanulócsoportok száma 4530-cal nőtt, addig a tanteremszám növekedése csak 2933. A lemaradás értékeléséhez figyelembe kell venni egyrészt a már eleve meglévő különbséget a kétféle adat között, másrészt a meglévő tantermek állapotát. Az 1950/51. tanévben ugyanis 3643 tanterem volt 40 m²-nél kisebb, az iskolaépületek közül 752 1850 előtt épült, 2870 pedig 1350 és 1900 között. 3358 épület anyaga volt vert-föld és vályog.³²² Ez a helyzet a csoportbontástól függetlenül önmagában is új tantermek tömeges beállítását tette volna szükségessé, ez azonban, mint a táblázatból kitűnik, elmaradt, és a csoportbontás ütemes előrehaladása a tanteremhiány növekedéséhez vezetett. Ez utóbbi mérésére Varga Júlia dolgozott ki mutatószámot kitűnő tanulmányában a kényszer-helyettesítések (váltakozó tanítás és szükségstantermek) figyelembevételével.³²³

321. Uo. 29. o.

322. *UMKL Koll.* 1951. augusztus 25. A közoktatás...

323. *MűvStat.* 31. o. Varga 1983. 78. o. (Osztályteremhiány = tanulócsoportok száma, mínusz tantermek száma, plusz szükségstantermek száma.)

	1.	2.	3.	4.	5.
1950/51	–	6 736	–	8 748	27,8
1951/52	7 035	173	2 057	9 438	29,2
1952/53	9 334	32	2 159	10 445	31,3
1953/54	10 019	59	2 181	11 511	33,1

(1. Kettős váltású termék száma, 2. Hármas váltású termék száma, 3. Szükségtermék száma 4. A tanteremhiány Varga Júlia szerint, 5. A tanteremhiány a tanulócsoporthoz százalékában.)

Az egyre súlyosabbá váló helyzet háttérében nyilvánvalóan az iskolaépítkezések ki nem elégítő volta húzódik meg. Az öt éves tervről szóló párthatározat 2000 új tanterem felépítését írta elő,³²⁴ a tervtörvény nem tartalmazott konkrét számadatot ezzel kapcsolatban.³²⁵ A KM már többször idézett ötéves terve, miután kimutatta, hogy a tanteremhiány ennek többszöröse 2610 tanterem építését tartotta feltétlenül szükségesnek, hozzátette azonban, hogy a rendelkezésre álló pénzügyi keret csak 1675 terem felépítését teszi lehetővé.³²⁶ A tények ezzel szemben azt mutatják, hogy a tervidőszakban 983 új építésű osztálytermet vettek használatba, és ebből 543-at használtak kieső tantermek pótlására.³²⁷ Ebből kiszámítható, hogy a tanteremszám közel 3000-es növekedésének kb. egy tizede származott új építésekből, a többi korábban más célokra használt épületek igénybevételét jelentette.

A pedagógusok

A tanteremhiány mellett az általános iskola fejlesztésének egy másik – az előbbinél jóval rugalmasabban táguló – szűk keresztmetszetét a szakos pedagógusok hiánya jelentette. Lássuk először az adatokat:³²⁸

	Az általános iskolai pedagógusok száma		ebből tanári képezésűek	
1949/50	35 041	(100,0)	4268	(100,0)
1950/51	35 248	(101,1)	7401	(173,4)
1951/52	38 089	(108,7)	9320	(218,4)
1952/53	39 868	(113,8)	9776	(229,1)
1953/54	43 108	(123,0)	11 638	(272,7)

Zárójelben indexszámok (1949/50=100)

A szaktanárok (és szaktanítók) számának növekedése tehát meglehetősen dinamikus volt az adott időszakban, ha önmagához viszonyítjuk. Más kérdés, hogy hogyan viszonyult ez a növekedés a szükségletekhez. Erre persze rendkívül nehéz válaszolni, hiszen a szükségletek nem objektíve adóttak, részben a fejlesztési tervektől, részben e tervek teljesítésének olyan feltételeitől függnek, mint az imént tárgyalt tanteremhelyzet. A közoktatás 1951-es ötéves terve 20 210-re kívánta

324. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének, Politikai Bizottságának és Szervező Bizottságának fontosabb határozata. Szikra, Bp. 83. o.

325. Lásd *Nehéz Esztendő*. 163–183. o.

326. *UMKL Koll.* 1951. augusztus 25. A közoktatás...

327. *Varga* 1983. 98. o.

328. *MűvStat.* 29. o.

felemelni az általános iskolai szakos pedagógusok számát.³²⁹ A következő évben egy minisztériumi előterjesztés már csak 19 600 fős tervről tud, de csak 16 000 szakos pedagógus biztosítását tartja reálisnak az 1954/55. tanévre.³³⁰ Ez a terv már nem tér el lényegesen a tényleges adattól, amely 15 848 volt a kérdéses tanévben. Az erőteljes képzés eredményeképpen 1952/53-ra a felső tagozatos tanulók közel háromnegyede (74,5%) részesült szakrendszerű oktatásban.³³¹ Nem tudni persze, hogy tanáraik közül hánynak volt valóban meg a képesítése, hány szerezte azt meg a tanítással párhuzamosan, és hány volt egyszerűen tanítói képesítésű. A kételyekre okot ad, hogy még 1953 tavaszán is így hangzott a KMF célkitűzése: „El kell érni, hogy a városi osztott iskolákban az 5 éves terv végére a felső tagozaton csak szakos és szakosodó nevelők tanítsanak”.³³²

Milyen folyamatok húzódnak meg a növekvő számsorok mögött? Mint arról már szó volt, az általános iskolai pedagógusok képzésének alapintézménye 1947-től a pedagógiai főiskola lett. Korszakunkban négy ilyen főiskola működött: a budapesti, a pécsi, a szegedi és az egri (a debreceni főiskolát 1949-ben helyezték át Egerbe).³³³ Már az 1948/49. tanévben kiderült, hogy nem tartható az eredeti koncepció: a főiskolák nem képesek az általános iskola teljes pedagógusszükségletét fedezni. Világossá vált, hogy a szakos pedagógusok iránti éhség teljesen igénybe fogja venni a főiskolák kapacitását, így szükséges, hogy a különálló tanítóképzés valamilyen formában fennmaradjon. Ez annál is inkább szükségesnek látszott, mert a továbbra is működő szaktanítói tanfolyamok, továbbá a pedagógiai főiskolák 1950-ben meginduló esti és 1952-ben meginduló levelező tagozatai³³⁴ az alsó tagozatról is vontak el tanítókat, és ezt akkor is pótolni kellett, ha a fejlesztést egyébként figyelmen kívül hagyjuk. A Köznevelési Bizottság 1949. március 21-én felvetette, hogy két éves tanfolyamon kellene munkáslányokat osztálytanítókká kiképezni,³³⁵ május 4-én az MDF Agitációs és Propaganda Kollégiuma ezt azzal hagyta jóvá, hogy az újonnan szerveződő pedagógiai gimnáziumokban (amelyeket eredetileg óvónők képzésére szánták) is kell tanítókat képezni,³³⁶ a Titkárság június 8-i határozata azonban végleg elnapolta a rövid tanfolyamok kérdésén, és a pedagógiai gimnáziumok alapfeladatává a tanítóképzés vált.³³⁷ Ezzel párhuzamosan szűkült – az 1949/50. tanévre – a pedagógiai főiskolák feladata az általános iskolai *szaktanárok* képzésére. A pedagógiai főiskolák tanulmányi átszervezése végül az 1950-es párthatározat nyomán következett be, és egyidejűleg – a feszített ütemű tanártermelés jegyében – 2 évre szállították le a képzési időt.³³⁸

Vessünk egy pillantást a pedagógiai főiskolákból kilépők létszámára.³³⁹

329. *UMKL Koll.* 1951. augusztus 25. A közoktatás...

330. *UMKL Koll.* 1952. július 17. Általános iskolák szaktanári ellátottsága és ebből adódó feladatok.

331. *MűvStat.* 33. o.

332. *UMKL Koll.* 1953. április 30. Óvodai, általános iskolai és középiskolai nevelőhelyzet és feladatok.

333. *Bizó* 1965. 426. o.

334. *MűvStat.* 162–165. o.

335. *PI Arch.* 276. f. 89. cs. 36. ő. e. Javaslat az általános iskola nevelőszükségletének az ötéves terv folyamán való biztosítására.

336. *PI Arch.* 276. f. 54. cs. 45. ő. e. Előterjesztés a Titkárságokhoz a középiskolák újjászervezése tárgyában.

337. *PI Arch.* 276. f. 54. cs. 49. ő. e. Tanítóképző tanfolyamok felállítása az ötéves terv nevelőszükségleteinek biztosítása.

338. *Ágošton György*: Újjászervezzük pedagógiai főiskoláinkat. Köznevelés, 1950. augusztus 1. 460–461. o.

339. *MűvStat.* 168. o.

	Végző hallgatók száma
1950	347
1951	725
1952	1 093
1953	1 557

A dinamikus növekedés mögött a beiskolázási keretszámok erőteljes, a lehetőségeket maximálisan kihasználó, esetenként azokat túl is lépő növelése állt. Mindamellett azonnal kitűnik, hogy ezek a létszámok akkor sem lehettek volna a növekedés kizárólagos forrásai, ha teljes egészükben az általános iskolába kerültek volna. Erről azonban szó sem volt. Először is – mint arra a természettudományos oktatás kiterjesztése kapcsán utaltunk – a középiskolák is igényt tartottak a főiskolákból kilépők egy részére. Másodszor a végzett főiskolásokból – és a már pályán levő általános iskolai tanárokból – fedezték a felsőoktatás, illetve a szakmunkásképzés igényeinek egy részét is.³⁴⁰ Harmadszor a kötelező „vezénylés” ellenére állandó a panasz, hogy a végzettek önkényesen más, jobban fizető vagy kisebb áldozatvállalást követelő állásokat választanak, és nincsen jogszá-
bály „érzékeny megbüntetésükre”.³⁴¹ Továbbra is fennmaradtak tehát az 1947-ben életre hívott szaktanítói tanfolyamok, illetve 1950. október 21-én a 259/1950. M. T. sz. rendelet ezeket megszüntetve *3 éves szaktanári tanfolyamokat* hozott létre a pedagógiai főiskolákkal kapcsolatban, ugyan-
csak a pályán levő tanítók továbbképzése céljából.

Az alsó tagozatos *osztálytanítók képzése* az 1949/50. tanévben a pedagógiai gimnáziumokban, 1950-től kezdve a tanítóképzőkben folyt. Ezek az általános iskolára épültek, négy éves képzést adtak, amelyre egy – tényleges munkával töltött – ún. gyakorlóév épült. A tanítóképzők kibocsátása szintén igen jelentős volt.³⁴²

	Utolsó éves tanulók száma
1951	2 451
1952	1 148
1953	2 141

(Korábbi adatok nincsenek. Az 1952-ben bekövetkezett csökkenés abból adódik, hogy az előző évben – a tanulmányi idő lerövidítése miatt – két évfolyam végzett egyszerre.)

Mivel azonban az alsó tagozatos csoportok bontása mindig háttérbe szorult a szakos oktatás kiépítése mellett, ez a terület kevesebb új pedagógust tudott felszívni, és egy minisztériumi jelentés már 1951-ben tanítófelesleget konstatált. Igaz, a jelentés szerint ez a felesleg részben felhasználható volt a felső tagozatos hiány pótlására.³⁴³

Lemorzsolódás

Mint láttuk, az általános iskola fejlesztésének egyik kiemelt célja a szakosított oktatás kiterjesztése és így az általános iskolai eszme mielőbbi megvalósítása volt. Az előző két pontban elemzett problémák jórészt ezzel a fejlesztési céllal függtek össze. Az alábbiakban az iskoláztatás mennyiségi növekedésére irányítjuk a figyelmünket, amely a szakosítással azonos súlyú oktatáspolitikai törekvés volt az adott időszakban. Konkrétan arról volt szó, hogy évente egyre többen végezzék el az általános iskola nyolcadik osztályát. Jogi szempontból nézve itt egyszerűen a tankötelezettség

340. UMKL Koll. 1952. július 17. Általános iskolák...

341. UMKL Koll. 1952. október 16. Az 1952/53-as tanév előkészítése és beindítása.

342. MűvStat. 145–146. o.

343. UMKL Koll. 1951. október 11. Az 1952/53. évi tanév terve.

megvalósítása volt a feladat, az általános elveken túl azonban közvetlen társadalom- és gazdaság-politikai következmények tették sürgővé a növekedést. Mint arról később még lesz szó, a korszak oktatáspolitikájának középpontjában a közép- és felsőfokú *szakképzés* állt – részben a politikai kulcspozíciók munkás-paraszt káderekkel való ellátása céljából, de még inkább a feszített ütemű iparosítás szakemberigényeinek kielégítésére. Az általános iskola – pontosabban annak fejlesztése – ebben az összefüggésben arra szolgált, hogy a középfokú intézményekbe való beiskolázást mennyiségileg megalapozza.³⁴⁴

Milyen eredménnyel látta el ezt a feladatát az alsó fokú oktatás? Lássuk először a legegyszerűbb adatsort: az általános iskolát sikerrel elvégzők számának alakulását (1949-től, mert ekkor lépett ki az első általános iskolásnak tekinthető évfárat). Második oszlopban közlöm a 14 évesek létszámát az adott évben – csupán illusztrációként, hiszen a 8. osztályba sohasem csak 14 évesek jártak, hanem idősebbek is, jóllehet a lemorzsolódók legnagyobb részét éppen a túlkorosok tették ki.³⁴⁵

	8. osztályosok száma	14 évesek száma
1949	70 915	147 454
1950	73 724	147 532 (Az 1951-ben 15 évesek száma)
1951	81 661	145 210
1952	80 101	145 052
1953	99 141	148 409

A számok egyszerre tükrözik a növekedést, a lemorzsolódás elleni harc eredményeit, valamint az iskoláztatási munka súlyos hiányosságait. Pontosabb adatokat kapunk, ha azt vizsgáljuk, hogyan alakult az egyes évfáratok létszáma, hogyan viszonyul a nyolcadikosok száma a nyolc évvel korábbi elsősökhöz. Ez egyben jobban tükrözi az időszak eredményeit a lemorzsolódás megakadályozása terén, hiszen azok nemcsak az adott évek kibocsátásában mutatkoznak meg, hanem meg inkább az 1953 után végző nyolcadikosok számában.³⁴⁶

344. Szávai Nándor szavai a VKM Vezető Kollégiumának ülésén 1950 januárjában: „Azt is fel kellett volna vezetni, hogy az első ötéves tervben az alsó fokú oktatás másodrendű szerepet fog játszani. Ez végeredményben nem újsághír, mert újsághírben ezt nem lehet felvetni. Itt azonban fel kell vetni ezt a problémát, mert különben nem értjük s gyökerében félrecsúszik a probléma.” *UMKL Koll.* 1950. január 8-10. A VKM vezető kollégiumának.

345. A 8. osztályosok létszámára lásd *MűvStat.* 31. o. Az egyes évfáratokra: *Stat.* 1949., 1951., 1952., 1953., 1954.

346. *MűvStat.* 31. o. adatai alapján, ill. *Stat.* 1950. 300. o.

Kezdés éve	Befejezés éve	Nyolcadikosok a 8 évvel korábbi elsősök százalékában
1941	1949	35,9
1942	1950	38,7
–	–	–
1945	1953	43,9
1946	1954	48,4
1947	1955	47,1
1948	1956	48,3
1949	1957	56,0
1950	1958	61,3
1951	1959	64,2
1952	1960	68,0
1953	1961	70,6

A lemorzsolódás első nagy hulláma minden évfolyam esetében az 1. és 2. évfolyam közé esik, majd végig magas lemorzsolódási rátákat találunk a felső tagozatban. A fenti táblázat – egyébként imponáló – számsora tehát részben a vizsgált időszak, részben későbbi évek munkájának eredményeit tükrözi. A következő táblázat éppen arra vállalkozik, hogy külön mutassa be az általános iskola első nyolc évének lemorzsolódási helyzetét az évenkénti létszámváltozások vizsgálatával. A százalékszámok itt azt mutatják, hogy egy adott tanév 2-8. évfolyamának összlétszáma hány százalékát teszi ki az előző év 1-7. évfolyamának, tehát az éves teljes létszámveszteség (lemorzsolódás) kimutatására alkalmas. A táblázat első oszlopának évszámai mindig a megelőző tanév záró és a rákövetkező tanév kezdő évét jelölik.³⁴⁷

Megőrzött tanulók aránya (%)	
1946	84,4
1947	87,2
1948	90,6
1949	89,9
1950	91,8
1951	90,2
1952	92,1
1953	93,2

Az éves lemorzsolódási ráta csaknem 9 százalékpontos javulása kétségtelenül az általános iskola első nyolc évének legfontosabb fejleményei közé tartozik. További kérdés azonban, hogy milyen tényleges folyamatok állnak a számok mögött.

347. *MűvStat.* 31. o. alapján

Mi okozza a mindenképpen magas lemorzsolódási arányokat? A korabeli elemzések³⁴⁸ első helyen a gazdasági tényezőket, a gyerekek korai munkába állását említik. Különösen vidéken volt nehéz megtörni azt a hagyományt, amely legkésőbb a 6. osztály elvégzése után, de inkább korábban dolgozni küldte a fiatalokat. Ide tartozik a túlkoros lányok férjhezmenetele az általános iskola elvégzése előtt. Ugyancsak az anyagi körülményekkel függ össze a falusi cipőhiány, illetve elégtelen ruházat, amely egyrészt sok gyereket tartott távol az esetleg távol fekvő iskolától, másrészt a fűtetlen tantermekkel kombinálódva helyenként gyakori megbetegedésekhez és mulasztásokhoz vezetett. A nyilvántartás hiányosságai miatt növelhette a lemorzsolódást a családok költözése is. Egy 1951-ből származó adat szerint az elköltözött tanulók közel negyede – legalábbis átmenetileg – elveszett az oktatásirányítás szem elől.³⁴⁹ A jelentések elmarasztalják a tanácsi szerveket, részben mert nem tudják pontosan, kiket kellene beiskoláztatni, részben, mert nem büntetik szigorúan a beíratási kötelezettségüket nem teljesítő szülőket.

Külön kell szólni a gyakori mulasztásokról, amelyek részben osztályozhatatlansághoz, részben kumulálódó tanulmányi elmaradáshoz, tanulmányi nehézségekhez, mindkét esetben osztályismétléshez vezettek, végső fokon a kimaradók számát növelték. Az 1931/52. tanév első félévében például a tanulóknak mindössze 14,08%-a nem mulasztott egyetlen napot sem, ezzel szemben 27,5%-uk 10 napnál többet mulasztott. A magas arányok szintén a falusi hagyományokkal magyarázhatók: idénymunkák idején, disznóöléskor, keresztelőkor, egyházi ünnepek alkalmával a gyerekek gyakran hiányoztak az iskolából, és az idézett jelentés szerint ez sok tanító számára is „egészen természetes” volt.³⁵⁰ A lemorzsolódásban természetesen nagy szerepe volt az osztályismétlésnek, illetve az ebből adódó túlkorosságnak. Az 1948/49. tanévben a tanulók 5,7%-a bukott osztályismétlésre, ez az arány az 1950-es párthatározat után (amely a lemorzsolódás elleni harcra is erőteljesen felszólított) 2-3%-ra csökkent és ezen a szinten állapodott meg.³⁵¹ Ez a csökkenés azonban csak hosszabb távon csökkentette az év vesztesek számát is. Az 1950/51. tanévben például a tanulók 34,03%-a vesztett (korábban) egy vagy több évet (a többszörös év vesztesek a tanulók 13,61%-át tették ki).³⁵² Kevesebb szó esik az elemzésekben a lemorzsolódás iskolán belüli, tanulmányi okairól. Az ONI felszámolása után ez a szempont úgyszólván teljesen kiesett az oktatásügyi vezetők látóköréből, holott nyilvánvaló, hogy az eddig felsorolt „lemorzsoló tényezők” az esetek legnagyobb részében tanulmányi nehézségekkel is kombinálódtak, azok révén fejtették ki hatásukat.

Nincsenek pontos adataink a lemorzsolódók származási megoszlásáról, de az eddigiekből is világos lehet, hogy mind az anyagi nehézségek, mind az iskoláztatással szembeni közömbösség, mind a tanulmányi gondok elsősorban a paraszt-, kisebb részben a munkásszülők gyerekeit sújtották. Ez persze még jobban kiélezte a kérdést, hiszen a középiskolai beiskolázás döntő feladata éppen a munkás-paraszt számarány növelése volt, és távolról sem volt közömbös, hogy a végző nyolcadikosok között milyen arányban vannak jelen a dolgozó osztályok gyermekei.

A lemorzsolódás megakadályozását, csökkentését szolgáló intézkedések egyik csoportja anyagi, gazdasági jellegűnek nevezhető. A munkás- és parasztszármazású 7. és 8. osztályosok az 1948/49. tanév végén kaptak először nagyobb tömegben havi ösztöndíjat. Ez szoros összefüggésben volt a középiskolai beiskolázás terén 1949-ben végrehajtott áttöréssel. Ugyanekkor honosodott meg a tanulószoba intézménye is az általános és középiskolákban, amely a rossz lakáskörülmények között élő fiataloknak kívánt nyugodt tanulási körülményeket biztosítani.³⁵³ Az évvesztéseket volt hivat-

348. Lásd pl. *PI Arch.* 276. f. 89. cs. 195. ő. e. A lemorzsolódással kapcsolatos metodikai értekezletek kiértékelése (Az Úttörő Mozgalom anyaga, 1951. február 28.) *UMKL Koll.* 1951. november 8. Javaslat az általános iskolai évközi lemorzsolódás csökkentésére. Színvonalas szociográfiai elemzést ad *Ravasz János*: Az általános iskolai lemorzsolódás okainak vizsgálata c. tanulmányában (Magyar Pedagógia, 1949.)

349. *UMKL Koll.* 1951. november 8. javaslat...

350. *UMKL Koll.* 1952. április 10. Az általános iskolák helyzete.

351. *Stat.* 1949., 1950., 1951., 1952.

352. *UMKL Koll.* 1951. június 7. Évfolyampótló osztályok első tanévének kiértékelése.

353. Részletesebben lásd *Knausz* 1985. 184–186. o.

va ellensúlyozni az évfolyampótló osztályok rendszere, amelyről 1950 szeptemberében rendelkezett az 1223-48-1/1950. III. V. K. M. sz. rendelet. A rendelet szövege szerint az évvessztések jelentős része objektív, anyagi gondokra, illetve a háborús évek zilált viszonyaira vezethető vissza. Az új típusú osztályokat – amelyekben egy év alatt két évfolyam anyaga végezhető el – azok számára kellett megnyitni, akik önhibájukon kívül váltak túlkorosokká, és tanulmányi eredményük a 4-esnél nem volt rosszabb. A jogszabály azt is kimondta, hogy az évfolyampótló osztályokba a legjobb pedagógusokat kell tanításra beosztani. 1950 szeptemberében 776 ilyen osztály megnyitását terveztek 20 607 tanulóval, ténylegesen azonban csak 15 748 tanuló kezdte el tanulmányait 578 osztályban. Ők a 419 315 év vesztés tanulóinak 3,8%-át alkották, és ez önmagában is megkérdőjelezte az akció eredményességét. Hozzá kell tenni azonban ehhez azt is, hogy a beiskolázottak 11,25%-a év közben lemorzsolódott vagy; év végén megbukott, továbbá hogy a rendelet határozott utasítása ellenére bukott, sőt többszörösen bukott tanulókat is nagy számban beiskoláztak, és persze nem a legjobb nevelőket állították az évfolyampótló osztályok élére.³⁵⁴

A lemorzsolódás elleni „harci eszközök” között nagy súllyal szerepeltek az adminisztratív intézkedések, mindenekelőtt pénzbüntetések kiszabása az igazolatlan mulasztásokért és a beíratási kötelezettség elmulasztásáért. Ennek jogi hátterét 1951 júniusában teremtette meg az Elnöki Tanács 15. sz. törvényerejű rendelete. Ezzel először szabályozta magasabb szintű jogszabály az 1945-ben kormányrendelettel létrehozott általános iskola működését és a nyolc éven át megszakítás nélkül tartó tankötelezettséget. A törvényerejű rendelet kimondta, hogy ismételt mulasztás esetén a szülő pénzbírsággal sújtható (7. §), valamint hogy ugyancsak pénzbírsággal sújtható az a szülő, aki a megfelelő időben gyermekét nem íratja be az általános iskolába (20 §).

Röviden szólni kell végül a mennyiségi tervezés mindent átható metódusáról, amely a lemorzsolódás csökkentését célzó intézkedések számára is általános keretül szolgált. A lemorzsolódás visszaszorítása nem maradt általános jelszó, hanem számszerű tervek írták elő az évről évre elérendő eredményeket. Ki tudja, mire alapozott, egy tizedes jegyig kiszámolt lemorzsolódási arányokat írtak elő az egyes tanévek számára a minisztériumban készült éves vagy ötéves tervek, amelyek persze sohasem teljesültek.³⁵⁵ Érdeemes végignézni a végző nyolcadikosok létszámtervének alakulását. A tervtörvény kimondta, hogy a tervidőszak végéig minden tankötelesnek el kell végeznie az általános iskolát. (Egyben előírta a lemorzsolódás teljes felszámolását a felső tagozaton.)³⁵⁶ A VKM 1950 januárjában rendezett több napos kollégiumi ülésen Merei Ferenc már vitatta ennek a tervnek a realitását,³⁵⁷ és valóban, a későbbiekben mérsékeltebb tervszámok születtek. A KM 1951-es tervjavaslata szerint a tervidőszak végére 130 000 tanulónak kell elvégeznie a 8. osztályt. Ezt a számot azonban a kollégium nem tartotta reálisnak és új terv kialakítását írta elő.³⁵⁸ Nem tudni, hogy ennek érdekében mi történt a minisztériumban, azt azonban igen, hogy nem egészen két hónap múlva a Politikai Bizottság elfogadta a közoktatás ötéves tervét a hozzá tartozó táblázatokkal együtt, és ebben már 1954-re 125 000 végző nyolcadikos volt előírva (az anyag minden évre tervszámot határozott meg).³⁵⁹ Az 1953-ra előírt 110 000-es tervszámot egy minisztériumi előterjesztés már a következő hónapban módosítandónak ítélte 100 000-re,³⁶⁰ és valóban – mint láttuk – a kérdéses évben 99 141 tanuló hagyta el a 8. osztályt. Látható tehát, hogyan váltak az eredetileg utasítás funkciójú, de inkább csak vágyakat tükröző tervszámok egyre inkább prognózis jellegűvé, végül valóban megközelítve a tényleges eredményeket.

354. *UMKL Koll.* 1951. június 7. Évfolyampótló osztályok.

355. Lásd pl. *UMKL Koll.* 1951. augusztus 25. A közoktatás ötéves terve.

356. *Nehéz esztendő*. 178. o.

357. *UMKL Koll.* 1950. január 8–10. A VKM vezető kollégiumának...

358. *UMKL Koll.* 1951. augusztus 25. A közoktatás...

359. *PI Arch.* F.PB/1061. A közoktatás felemelt ötéves terve.

360. *UMKL Koll.* 1951. november 8. Közoktatásunk 1952/53. évi terve.

Összefoglalva megállapítható, hogy a lemorzsolódás elleni intézkedések nem annyira az iskolák *belső* megtartó erejét növelték, mint inkább *külső* védőkorlátot vontak az iskolák köré. Kevésbé vagy egyáltalán nem történt meg a diszfunkcionális jelenségekből adódó pedagógiai konzekvenciák levonása, a lemorzsolódás csökkentésére irányuló határozott politikai szándék így a tanulmányi követelmények felpuhításának árán érvényesült. Az egyébként valóban elismerésre méltó mennyiségi mutatók ennél fogva az erőltetett növekedés sajátos ellentmondásait is tükrözik.

Tantervi kérdések

A tananyag átépítésének általános kérdéseit már a második fejezet áttekintette, itt csak néhány sajátosan általános iskolai fejleményt idézek fel. Az iskolatípus első (1946-os) tantervének bírálata 1948–50 között zajlott le, majd 1950-ben új tanterv készült, azt többször korrigálták, és 1952-ben újra felvetődött – igaz, ekkor még csak a kulisszák mögött – egy általános tantervi revízió terve. Lássuk először az első kritikai hullámot. Ennek első fázisa 1948 őszétől 1950 elejéig tartott, és az Országos Neveléstudományi Intézet játszotta benne a főszerepet, második fázisa a márciusi párt-határozatot követte és az új tantervek és tankönyvek kibocsátása zárta le.

A fő kérdés – túl a már elemzett problémákon – mindvégig a különböző iskolatípusok *illeszkedése* volt: az általános iskola alsó és felső tagozatának, valamint a felső tagozatnak és a középiskolának a kapcsolódása. Mindkét probléma jelentkezése szükségszerűen fakadt az iskolareformból, hiszen az általános iskola lényegében két iskolatípus kombinációjaként jött létre, a lerövidített középiskolának pedig egy a korábbtól lényegesen elütő bázison kellett építkeznie. Az ONI-időszakban még a „felfelé alkalmazkodás” dominált: a tantervi korrekció kulcskérdésének azt tekintették, hogy az alsó tagozat laza, játékos, „pedocentrikus” jellege megszűnjék, és így az jobban készítsen elő a főlős tagozat magasabb követelményeire.³⁶¹

A rendszeres munka volt a kulcsszó a felső tagozat tanterveinek, óraterveinek átalakításakor is. Az ONI szakemberei csökkenteni kívánták azoknak a tárgyaknak a súlyát, amelyeknek követelményrendszere bizonytalan volt, nem követeik rendszeres munkát, így javasolták a rajz, az ének, a testnevelés óraszámának csökkentését, valamint a fakultatív tárgyak rendszerének megszüntetését. Ezzel párhuzamosan növelni kellett a fontosabbnak ítélt tárgyak óraszámát – azért is, mert a nagyobb óraszámú tanított tárgyakat eredményesebbnek tartották a kis tantárgyaknál.³⁶²

Az általános iskola 1950-es tanterve – jóllehet bevezetése Méreiék éles kritikájával kapcsolódott össze – megvalósította ezeket a javaslatokat. Jellegzetesen új fejlemény volt azonban, hogy – a maximalizmus elleni küzdelem jegyében – jelentős tananyagcsökkentést is végrehajtottak, különösen az 5. és a 8. osztályban. Ennek célja egyértelműen a lemorzsolódás elleni harc tantervi meg-alapozása volt.³⁶³ Meg kell jegyezni, hogy ez a felfogás a pedagógusok jelentős részének kívánságával is találkozott. Figyelemreméltó, hogy maga Mérei is érzékelte a tanárok ellenállását a színvonal-emelő törekvésekkel szemben, és 1950 januárjában így fakadt ki a VKM Vezető Kollégiumának értekezletén: „... a magyar pedagógusok megszokták, hogy az általános iskolában nem tanítanak, hanem játszanak, tehát annak ellenére, hogy a mi tankönyveink követelmények tekintetében egy-egy és fél évvel lejjebb vannak, mint a megfelelő szovjet könyvek, olyan sírászt rendeznek a pedagógusok, ami túlzás.”³⁶⁴

A határozat utáni tantervi fejlemények tehát részben kontinuitást mutatnak a korábbi koncepciókkal (gyermekközpontú elképzelések kiszorításai egy lényegében herbartianus modell javára), részben azonban igen éles a törés, hiszen 1950 után egyértelműen „lefelé alkalmazkodó” törekvé-

361. Lásd pl. Illés Lajos: Adjunk házi feladatot a negyedik osztályban! Köznevelés, 1950. február 15. 93–94. o.

362. Mérei Ferenc: Az általános iskolai tanterv kritikája. A felső tagozat óraterve. ONI Értesítője, 1949. 2. A témát feldolgozta Horváth 1978. 43–48. o.

363. Horváth 1978. 54–61. o.

364. UMKL Koll. 1950. január 8–10. a VKM vezető kollégiumának...

sek érvényesültek. (Ez volt megfigyelhető természetesen az általános iskola és középiskola viszonyában is, de erről majd a maga helyén lesz szó.)

Hogy a tanítás színvonalával bajok vannak, azt Révai József már 1951 elején szóvá tette a II. pártkongresszuson. A világnézeti nevelés fogyatékoságain túl ez a körülmény is felvetette egy újabb tantervi revízió szükségességét. Az 1952-ben megfogalmazott új elképzelések egyik központi gondolata – ha kimondatlanul is – a maximalizmus elleni kampány visszavonása, az ismeretek rehabilitálása volt. „Tanterveinkben és tankönyveinkben éhezhet a burzsoá pedagógia maradványa – olvashatjuk a miniszter által szignált javaslatban –, a tanulók életkorának megfelelő mennyiségű ismeret nyújtásától, az ismeretek rendszerezésétől, a meghatározások, szabályok tanításától való húzódozás, bizonyos lazaság, játékoság.”³⁶⁵ Ez érvényesnek látszott az alsó tagozatos tantervekre is, és a KM iskolai főosztályának előterjesztése a kevésbé meghatározott „beszélgetés” tantárgy megszüntetését javasolta. Ezzel szemben jól körülhatárolt történeti, természeti, földrajzi ismereteket kívánt adni az „olvasás” tantárgy keretein belül.³⁶⁶ Jól látható tehát az általános iskola egyik alapellentmondása: a vergődés a mennyiségi tervteljesítés és a színvonal-követelmények között. Ez legszembetűnőbben tananyaggal szembeni elvárások oszcillációjában mutatkozik meg: igen rövid periódusokban váltja egymást a túlterhelés elleni harc és a „megfelelő mennyiségű ismeret nyújtásának” igénye.

4. A középiskolák és a felnőttoktatás

1948 után a közoktatás-politika súlypontja az általános iskolákról a középiskolákra tevődött át. Ennek nemcsak az volt az oka, hogy az általános iskola kiépülésével halaszthatatlanná vált a középiskolai reform, az új középiskola alapelveinek kidolgozása és megvalósítása, hanem mindenképp előtérbe került a szocializmus gyorsított építésének koncepciójával függött össze. Az erőltetett növekedés politikája a képzési folyamat végére, a képesítések minél nagyobb arányú „termelésére” irányított figyelmét, az alapozó képzés így szükségszerűen háttérbe szorult. Ezt a folyamatot erősítette az a társadalompolitikai stratégia, amely a rendszerváltozást a fizikai dolgozók nagyarányú generációon belüli és generációk közötti mobilitásával kapcsolta össze, és amely szintén a képesítések megszerzésének gyorsítását szorgalmazta. A feladat tehát annak elősegítése volt, hogy minél több fiatal, és különösen minél több munkás és parasztszármazású fiatal végezze el a középiskolát is az egyetemet. A középiskolai képzési volumen növelésének első – átmeneti és még nagyon szerény – formája az ún. *Révai-osztályok* intézménye volt. Nevét onnan kapta, hogy 1948. szeptember 16-án Révai József egy szimbolikus gesztussal a munkásosztályhoz fordult a párt kérésével: adjanak orvosokat, tanárokat, mérnököket az országnak. Meghirdette tehát egy új munkás értelmiség kinevelésének szükségességét, és egyben nyilvánosságra hozta a párt javaslatát két új képzési formára. Ezek egyike a szakérettségi tanfolyam volt (amelyről majd később lesz szó), a másik szerint pedig olyan gimnáziumi 5. osztályokat kellett létesíteni, ahová azok iratkozhattak be, akik a polgári 4. vagy az elemi iskola 8. osztályát végezték el korábban, tehát nem jártak gimnáziumba.³⁶⁷ A Révai-osztályokat létesítő 51 700/1948. V. K. M. sz. rendelet másnapi keltezéssel jelent meg. Összesen 20 külön 5. osztály nyílt kb. 400 tanulóval,³⁶⁸ ami a középiskolai képzés későbbi volumennövekedéséhez képest elenyésző mennyiségnek tekinthető.³⁶⁹

365. *PI Arch.* 276. f. 89. cs. 194. ő. e. Javaslat az általános-, középiskolai...

366. *UMKL Koll.* 1952. október 30. Az alsó tagozati tanterv átdolgozásának főbb szempontjai.

367. Szabad Nép, 1948. szeptember 17.

368. Szávai Nándor: A munkásfiatalok továbbtanulása. Szabad Nép, 1948. október 12.

369. Részletesen lásd Knausz 1985. 177–180. o.

Két reform

A középiskolai reform alapelveit az MDP vezető szervei 1949 áprilisában-májusában véglegesítették. Az alapvető törekvés ekkor az *egységes középiskola* létrehozása volt. Bizonyos korábbi elképzelésekkel ellentétben nem hoztak létre például technikumokat, amelyek éppen ezt az egységet veszélyeztették volna. Az egységet a következő sajátosságok biztosították: minden középiskola neve gimnázium; minden gimnázium az általános iskola 8. osztályára épül; minden típusban vannak közismereti tárgyak, amelyek tanárai azonos képesítésűek, tankönyveik azonosak; egyik típusból a másikba könnyű az átmenet, de csak az első két évben; végül valamennyi képesít továbbtanulásra, de egyik sem mindenhová. A gimnáziumoknak két nagy csoportja volt: az általános és a szakgimnázium, az előbbi humán- és reáltagozatra oszlott, és a reáltagozaton kezdettől jóval többen tanultak, mint a humánosztályokban. A szakgimnáziumok ipari, mezőgazdasági, közgazdasági és pedagógiai típusúak voltak, a szakképzés jelentős részben a felső két évfolyamra korlátozódott. Az ipari gimnázium négy évfolyamára egy 5. technikumi év épült, amely teljes egészében szakképző jellegű lett volna, és a közvetlen termelési feladatokra készített volna elő. Ipari gimnázium mindössze öt tagozaton indult, ami jelezte az oktatásirányítók törekvését a széles alapozásra, a túlzott specializáció elkerülésére.³⁷⁰ A 4156/1949. Korm. sz. rendelet az irányítást is egységesítette: 1949 júliusában a közép fokú szakoktatási intézmények ismét a vallás- és közoktatásügyi miniszter hatáskörébe kerültek.

A vázolt struktúra is mutatja: az új középiskola egyszerre akart magas szintű általános műveltséget és a gyakorlatban alkalmazható szaktudást adni. Ahogy a párt Agitációs és Propaganda Bizottsága megfogalmazta: „A középiskola a lehetséges maximális szakképzést és maximális általános ismereteket kell, hogy nyújtson”.³⁷¹ Ez az igényesség egy töről fakadt az általános iskola vonatkozásában megfigyelt „felfelé alkalmazkodó” stratégiával, amely ott is különösen 1949-ben jellemezte a tantervfejlesztést. A középiskolai reformnak azonban csak egyik oldala volt ez a színvonaligény: a reform az első pillanattól fogva nagyfokú mennyiségi fejlesztéssel kapcsolódott össze. Az 1949 őszen beiskolázott elsősök száma 31 000 körül volt,³⁷² ami több mint tízezerrel emelte egyik évről a másikra a középiskolások összlétszámát. Az Országos Tervhivatal népoktatási osztályán ugyancsak 1949 szeptemberében készített közoktatási ötéves terv szerint a tervidőszak végéig 45 582 fővel kellett növelni a gimnáziumi tanulólétszámot.³⁷³ „Amikor a 45 000-es szám nyilvánosságra került, mi valamennyien megdermedtünk...” – mondta Szávai Nándor 1950 januárjában az ötéves tervet konkretizáló vitában.³⁷⁴ A tervet azonban nem lehetett megmásítani, és az államtitkár javaslatai is csak arra vonatkozhattak, hogy a fejlesztés nagyobb része essék a tervidőszak végére.

Az első évfolyam felduzzasztásán túl alapvető cél volt a középiskolák szociális összetételének megváltoztatása. Az 1949-ben beiratkozott elsősök 58,6%-a volt munkás vagy dolgozó paraszti származású.³⁷⁵ A mennyiségi növekedés és a szociális arányok együttesen csak olyan feszített beiskolázással voltak megvalósíthatók, amely nagyon kevésbé lehetett tekintettel a felvettettek előképzettségére. A mezőgazdasági gimnáziumok esetében – mivel oda nagyon kevesen jelentkeztek – ez egészen odáig ment, hogy hat osztályos végzettséggel is vettek fel tanulókat,³⁷⁶ de az általános gimnáziumban sem volt ritka az elégséges általános iskolai bizonyítványt hozó munkás- vagy parasztszármazású fiatal. Mindez kiáltó ellentmondásban volt a meghirdetett magas színvonallal.

370. Uo. 195–197. o. *Kornidesz 1987.* 33–34. o.

371. *PI Arch.* 276. f. 89. cs. 24. ő. e. Javaslat az általános iskolára épülő középiskolákról.

372. KSH Kultúrstatistikai Közleményei. Középiskolák, dolgozók középiskolái, szakérettségis kollégiumok 1950/51. év eleji és 1949/50. év végi adatai. Bp. 1950. 12–14. o.

373. *PI Arch.* 276. f. 89. cs. 49. ő. e. A népoktatás 5 éves terve.

374. *UMKL Koll.* A VKM Vezető Kollégiumának...

375. KSH Kultúrstatistikai Közleményei... 12–14. o.

376. *UMKL Koll.* A VKM vezető kollégiumának...

Ezt csak aláhúzta, hogy a munkás-paraszt gyerekek még akkor is nehéz helyzetbe kerültek a gimnáziumban, ha egyébként korábban jó tanulók voltak, hiszen a szűkösebb anyagi körülmények, a szülők alacsonyabb iskolai végzettsége, a gyengébb általános iskolák – mind-mind hátráltató tényezőt jelentettek.

Ezzel természetesen tisztában voltak az oktatás irányítói is. 1949 szeptemberétől havi ösztöndíjat rendszeresítettek a munkás és szegényparaszt származású középiskolások számára. Az elsősök számára meghonosították a tanulószoba intézményét, a rászorulóknak pedig kollégiumi férőhelyeket szabadítottak fel.³⁷⁷ 1950 ősen már 145 tanulószoba működött az országban (ebből 60 Budapesten), amelyek 5702 tanuló számára biztosítottak délutáni tanulási lehetőséget (közülük 3513 budapesti volt).³⁷⁸ Igaz, állandó volt a panasz a tanulószobai fegyelemre, komoly tanári ellenőrzés hiányára,³⁷⁹ amely legalábbis kérdésessé teszi, hogy az intézmény mennyire váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Nyilván tanulószobája válogatta. Az anyagi intézkedéseket politikai akciók egészítették ki. A sajtó augusztus 28-án hozta nyilvánosságra a Nagybudapesti Pártbizottság határozatát, amely a pártszervezetek kötelességévé tette a dolgozók gyerekeinek kimaradása elleni harcot, tanulmányi munkájuk figyelemmel kísérését.³⁸⁰ A pedagógusok is utasítást kaptak, hogy „az eddigieknél türelmesebben és következetesebben kell foglalkozniuk a munkásgyermekkel”.³⁸¹ Ennek ellenére az 1949/50. tanév végéig az elsősök 8,69%-a maradt ki az iskolából, míg a felsőbb évfolyamokon ez az arány 3-5% körül mozgott.³⁸² Már 1950 első hónapjaiban (a második félév elején) megkezdődött az első évfolyam tananyagának átalakítása a kialakult helyzetnek megfelelően. Eszerint az első év alapvető feladata az általános iskolai tananyag átismétlése és az alapkészségek elmélyítése lett. Jellemző, hogy több tárgyból „súlypont-kijelölési” (valójában tananyag csökkentési) útmutatók készültek, és a pedagógusoknak az osztályozáskor is figyelembe kellett venniük az elsősök nehézségeit.³⁸³

A tanév során kialakult feszültségek sokkal messzebbre ható következményekkel is jártak. Valószínűleg nagy szerepük volt ugyanis az 1950. március 29-én kelt párthatározat megszületésében. Ismeretes, hogy ez a határozat a közoktatás gondjaiért egyértelműen az irányításban (elsősorban a VKM-ben és az ONI-ban) tevékenykedő „ellenségre” hárította a felelősséget. „Az ellenség fő erőfeszítése arra irányul – olvashatjuk a dokumentumban –, hogy megakadályozza a munkás- és dolgozóparaszt származású fiatalok bejutását az iskolákba, vagy ha már erre nem képes, akkor a tanulók mesterséges túlterhelésével, a tananyag nélkülözhető vagy éppen felesleges részének megnövelésével, állítólagos „színvonal”-követelményekkel, az új tankönyvek kiadásának elszabotálásával, mindezek útján a tanulás megnehezítésével s az év végi vizsgáiknál a munkás- és dolgozóparaszt származású tanulók és hallgatók tömeges elbuktatásával kiűzze az iskolákból a dolgozók gyermekeinek jelentékeny részét”.³⁸⁴ A terjedelmes mondat annak az általános stratégia-váltásnak az ideológiai megalapozását szolgálta, amely immár nem az általános iskolákat kívánta a gimnáziumok szintjéhez, hanem a gimnáziumokat kívánta az általános iskolák szintjéhez igazítani. Ez azután egyértelműen meg is mutatkozott az év végi osztályozásban, valamint az 1950-es érettségiken, ahol az elnökök lényegében arra kaptak utasítást, hogy kedvezzenek a munkás-paraszt származású fiataloknak.³⁸⁵

377. Knausz 1985. 185–186. o.

378. *PI Arch.* 276. f. 89. cs. 196. ő. e. Kimutatás az országban működő diákotthonokról, tanulószobákról és menzákról (1950. szeptember 22.)

379. *PI Arch.* 276. f. 89. cs. 195. ő. e. Feljegyzés a tanulószobákról (1950. szeptember 28.)

380. *Nehéz esztendő.* 140–142. o.

381. Szávai Nándor: Pedagógusaink és az új tanév. *Köznevelés*, 1949. szeptember 15. 490. o.

382. KSH Kultúrstatistikai Közleményei... alapján

383. Knausz 1985. 192. o.

384. *Nehéz esztendő.* 232. o.

385. Részletesebben lásd Knausz 1987. 169–171. o.

A párthatározat után – mint azt a 2. fejezetben láttuk – megtörtént a középiskolai tantervek újraírása is. Ez a már ismerttetett változásokon túlmenően mindenekelőtt tananyagcsökkentést jelentett, amelynek során a négy évfolyam összórásszáma 6 órával csökkent. Ennél is nagyobb mértékben apadt a megtanulandó anyag, és ennek megfelelően a tankönyvek is jóval karcsúbbak lettek. Jellegzetes változás volt az ének és a rajz kihagyása valamennyi évfolyamról.³⁸⁶ A párthatározat kapcsán ugyancsak napirendre került az 1949-es reform átfogó felülvizsgálata és egy újabb középiskolai reform megvalósítása is. A „VKM-ben folyó ellenséges tevékenységet” tárgyaló első (1950. március 9-én a PB elé kerülő) terjedelmes előterjesztés még nem tartalmazott ilyen értelmű utalást,³⁸⁷ a március 23-án vitatott újabb dokumentum azonban már azt is felróta a minisztériumnak, hogy a szakképzés alacsony színvonalú, a szakképző intézmények a túlterhelés ellenére sem adnak „megfelelő számú és megfelelő képzettségű középkádert”.³⁸⁸ A nyilvánosságra hozott szöveg már egyértelműen fogalmaz: „Tekintsük munkánk súlypontjának a köznevelés területén a terhelés igényeinek jobb kielégítését. Meg kell javítanunk és ki kell szélesítenünk egész szakképesítést nyújtó rendszerünket, a szakgimnáziumoktól a főiskoláig és a különböző szaktanfolyamokig. Követlenebbül a szakkáderezükséglet követelményei szerint kell megszerveznünk szakközépiskoláink és főiskoláink munkáját.”³⁸⁹ Itt tehát egy olyan szakképzési struktúra meghirdetésére került sor, amely már a közvetlen gazdasági érdekeknek rendelte alá a képzést.

A Politikai Bizottság 1950. május 25-én hozott határozatot az ipari és közgazdasági gimnáziumok *technikummá* való átszervezéséről.³⁹⁰ Ez elsősorban a következőket jelentette. A technikum 4 évfolyamos iskola lett, tehát a korábbi 4 év szakgimnázium +1 év technikum formánál rövidebb képzést adott. Másodszor a technikumok sokkal inkább szakképzésre orientáltak voltak, a szaktárgyak aránya az óratervben magasabb, a közismereti tárgyaké alacsonyabb lett, és a szakképzés már az első évfolyamon megkezdődött. Ennek megfelelően a technikum csak sokkal korlátozottabb mértékben lehetett képes arra, hogy a felsőoktatásra előkészítsen.³⁹¹ Harmadszor az 5 félé ipari gimnázium helyett a PB idézett határozata 11 félé ipari technikum szervezését írta elő az 1950/51. tanévre. A második középiskolai reformot az Elnöki Tanács 1950. évi 40-43. sz. törvényerejű rendeletei kodifikálták 1950. november 12-én, amelyek a fenti elvek alapján intézkedtek a különböző iskolatípusokról.

Expanzió

Az egységes középiskola koncepciójának visszavonása és a tananyagcsökkentés megnyitotta az utat a középiskolai oktatás gyors és széles körű kiterjesztése előtt. 1951. október 18-án a Politikai Bizottság elfogadta a közoktatás új, felemelt ötéves tervét.³⁹² A dokumentum legátfogóbb adata szerint az 1954/55. tanévre a középiskolások összlétszámát 146 445 főre kell felemelni. Ez több mint 60 ezerrel haladja meg az 1949/50-es adatot, szemben a korábban tervezett – és már akkor is „dermesztően” ható – 45 ezres emelkedéssel.³⁹³ Mivel az iskoláztatási politika 1953 után némileg megváltozott, az alábbi táblázatban az 1950/51. évi bázisadatokkal az 1952/53. évre tervezett létszámokat vetem össze:

386. Kornidesz 1987. 38–40. o.

387. *PI Arch.* F.PB/914. Jelentés a VKM-ben folyó ellenséges tevékenységről.

388. *PI Arch.* F.PB/917. Az MDP KV határozata a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban mutatkozó ellenséges tevékenységről.

389. *Nehéz esztendők.* 233. o.

390. *PI Arch.* F.PB/937. Javaslat a szakgimnáziumok technikummá való átszervezéséről.

391. Részletesen lásd *Knausz* 1987. 168. o.

392. *PI Arch.* F.PB/1061. A közoktatás felemelt ötéves terve.

393. Hozzá kell tenni, hogy ez már mérséklése volt az MDP II. kongresszusán meghirdetett célnak. Ott Révai József a középiskolai tanulólétszámnak 77 000-es csökkenéséről beszélt. (A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának jegyzőkönyve. Szikra, Bp. 1951. 124. o.)

A középiskolák tervezett tanulólétszáma az első ötéves terv elején:

	1950/51 évi tény	1952/53 évi terv	A növekedés tervezett mértéke (%)
Gimnáziumok	50 110	53 240	116,2
Ipari technikumok	12 035	24 050	199,8
Mezőgazdasági technikumok	5 292	8 470	160,1
Közigazgatási technikumok	16 555	18 625	112,5
Tanító- és óvónőképzők	10 950	12 600	115,2
Összesen	95 965	121 985	127,1

A növekedés nyilvánvaló feszítettségének bemutatásán túl a táblázat nem hagy kétséget a kormányzat prioritásait illetően sem. A tervezett növekedés igen nagy részben (46%-ban) az *ipari technikumok* létszámnövekedéséből adódott volna. Ez jelzi az alapvető tendenciát: a középiskolai oktatás közvetlen alárendelését az iparosítási politika szükségleteinek.³⁹⁴ Más kérdés, hogy ezek a szükségletek egyáltalán nem voltak egzakt módon meghatározhatók, így a tervezők a legnagyobb bizonytalanságban voltak a közoktatási tervek elkészítésekor. A fő gondot az jelentette, hogy a gazdaság csak ötéves tervvel rendelkezett, az oktatás eredményei azonban csak késleltetve, a második, sőt harmadik ötéves terv időszakában jelentkezhettek, és ez a körülmény az oktatási tervszámokat meglehetősen szubjektívvá tette. A Közoktatásügyi Minisztérium tervjavaslata ki is mondta: a tervezés fő szempontja az volt, „hogy a 8. általános iskolai osztályt végzett tanulók minél magasabb %-át vigyük be évente a középiskolába”.³⁹⁵ Ezt csak alátámasztotta az a szemlélet, amely szerint belátható időn belül általánossá kellett volna tenni a középiskolai végzettséget.³⁹⁶ A tervezés megalapozásának másik módja a nemzetközi összehasonlítás volt, amely mindenekelőtt a szovjet gazdaság bizonyos mutatószámainak alapulvételét jelentette. Az MDP államgazdasági osztálya például Magyarország súlyos elmaradását konstátálta az 1000 munkásra jutó mérnökök és technikusok számában nemcsak a Szovjetunióhoz, hanem pl. Lengyelországhoz képest is. A megoldást természetesen a közép és felsőfokú műszaki szakképzés gyors kiterjesztésében látta.³⁹⁷

Lássuk ezek után a tényszámokat:³⁹⁸

394. Részletesebben lásd Darvas – Gyekiczky 1986.

395. UMKL Koll. 1951. augusztus 25. A közoktatás ötéves terve.

396. Vö. Hrváth Márton: Tizenhatmillió forint a továbbtanuló munkásifjúságnak. Szabad Nép, 1949. február 20.

397. PI Arch. 276. f. 89. cs. 205. e. (Az államgazdasági osztály feljegyzése, 1950. november 17.)

398. MvStat. 143. o.

	Tanuló létszám 1952/53-ban	A növekedés mértéke 1950/51-hez képest (%)	A tervteljesítés aránya (%)
Gimnáziumok	55 982	113,7	96,1
Ipari technikumok	23 778	182,1	98,9
Mezőgazdasági technikumok	7 285	139,2	86,0
Közgazdasági technikumok	18 254	110,3	98,0
Tanító- és óvónőképzők	13 083	119,5	103,8
Összesen	119 432	124,7	97,9

Ebben a táblázatban először is az a figyelemreméltó, hogy nincs lényeges elmaradás a tervtől, szemben például az általános iskolai tervteljesítéssel. Csakhogy a középiskolák helyzete lényegesen eltér az általános iskolákétól. Míg az utóbbiaknál a létszámemelés lényegében egyetlen eszköze a lemorzsolódás csökkentése, és ez igen nagy nehézségekbe ütközik, addig a középiskolai – mint látni fogjuk, szintén jelentős – lemorzsolódás mindig ellensúlyozható az első évfolyamok beiskolázási keretszámainak növelésével. Ez persze további feszültségeket szül, amelyekről rögtön szó lesz. A tervteljesítés egyenlőtlenségei – mindenekelőtt az ipari és mezőgazdasági technikumok esetében – másfelől jól tükrözik az időszak gazdaságpolitikai preferenciáit.

A középiskolai létszámok növelésének alapvető módja tehát az elsős beiskolázási létszámok növelése volt. Ez mindenekelőtt a végző nyolcadikosok létszámának szűk keresztmetszetébe ütközött bele. A nyolcadikos tervek ugyanis – mint láttuk – rendre optimistának bizonyultak, így 1952-re például 90 000 végzőt terveztek az oktatás irányítói, ténylegesen viszont csaknem tízezerrel kevesebben végeztek el az általános iskolát. Ez a helyzet kétféle feszültségnek lett a forrása. Egyrészt a *munkás- és parasztszármazású* diákok arányára vonatkozó tervek így még feszítettebbeknek bizonyultak, és nem is teljesültek. Az 1951/52. tanévben például az elsősök 47%-ának munkás-, 32%-uknak parasztszármazásúnak kellett volna lenni, ténylegesen azonban ez az arány csak 43,2, illetve 30,2%-ra teljesült.³⁹⁹ A következő évben már 75% volt az eredetileg megadott tervszám (munkás és paraszt együtt), ezt a KM Vezető Kollégiuma menet közben 72%-ra csökkentette, a tényleges eredmény azonban – legalábbis július végéig – csak 70,6%-volt.⁴⁰⁰ Mentségként nem egyszer „az egyebek részéről jelentkező nagy nyomást”, vagyis továbbtanulási kedvet hozták fel az irányítók,⁴⁰¹ jóllehet tény, hogy az ötvenes évek elejére – nem kis mértékben a párt és a kormányzat továbbtanulási propagandájának hatására – általában is megnőtt a középiskolába jelentkezők száma.⁴⁰² A feszített szociális tervek egyébként maguk is az expanziót fokozó tényezőt jelentettek, hiszen az értelmiségiek, dolgozó kisemberek jó tanuló gyerekeit nem lehetett elutasítani, az oktatásirányítók viszont igyekeztek tartani magukat a megadott arányszámokhoz, ami gyakran csak a keretek túllépésével volt lehetséges.⁴⁰³

A „munkás-paraszt-egyéb” merev kategorizálás már 1951 végétől oldódott, és olyan irányelvek születtek, amelyek szerint fel kellett számolni az értelmiséggel szemben megnyilvánuló szektás

399. *PI Arch.* 276. f. 89. cs. 202. ő. e. Jelentés az 1951/52. évi iskolázatási terv teljesítéséről. (1951. szeptember 6.)

400. *UMKL Koll.* 1952. július 31. Beszámoló jelentés a Vezető Kollégium részére az 1952./53. évi iskolázatás helyzetéről.

401. *PI Arch.* 276. f. 89. cs. 202. ő. e. Jelentés...

402. A KM tervezési osztálya ennek közvetett megnyilvánulásaként értelmezte azt a jelenséget, hogy a tanácsok sok helyütt maguk kezdeményezték új középiskolák megnyitását. *UMKL Koll.* 1951. augusztus 25. A közoktatás öt-éves terve.

403. Vö. pl. *UMKL Koll.* Jegyzőkönyv a Közoktatásügyi Kollégium 1951. augusztus 9-i üléséről.

magatartást, és súlyt kellett helyezni arra, „hogy a velünk együtt haladó értelmiségi dolgozók jól tanuló gyermekei feltétlenül továbbtanulhassanak”.⁴⁰⁴ Ez gesztus volt az értelmiség felé, de a gesztuson túlmenően kétségtelen, hogy a középiskolai expanzió időszakában – ha nehezebb feltételek mellett is, mint az elsődlegesen preferált rétegek – az értelmiségi származású fiatalok is megtalálhatták számításaikat. 1952-ben a beiskolázásukra fordított „külön gond” már az iskoláztatás „minőségi megjavításával” kapcsolódott össze, ami elsősorban azt jelentette, hogy a korábbinál nagyobb figyelmet kellett fordítani a felvételre javasolt tanulók korábbi tanulmányi eredményeire. (Ez összhangban volt a tanulmányi követelmények emelésének ugyanekkor tapasztalható szándékával.) Árnyalatnyi változásról van persze szó, amelynek jelentőségét kár volna eltúlozni: ekkor is szép számmal javasoltak elégséges tanulókat középiskolai, sőt egyetemi felvételre is.⁴⁰⁵ A beiskolázási voluntarizmus fennmaradását mutatja a Magyar Függetlenségi Népfront 1953. április 12-én közzétett választási felhívása, amely az oktatásügy állami vezetőit is meglehetősen meglepte. A dokumentum előirányozta, hogy a második ötéves terv időszakában „a tanulói ifjúság a falun legalább az általános iskola nyolc osztályát, a városokban, az ipari központokban legalább a középiskolát kötelezően elvégezze”.⁴⁰⁶ A háttérben kétségkívül az SZKP XIX. kongresszusa, illetve annak átgondolatlan utánzása állt. A kongresszus határozata előírta, hogy a folyó ötödik ötéves terv során (tehát 1955-ig) a városokban, nagyobb ipari központokban be kell fejezni az áttérést a hétosztályos oktatásról az általános tízosztályos középiskolára.⁴⁰⁷

A másik jelzett feszültség, amelyet az általános iskolák által kínált szűk „merítési bázis” okozott, az egyes középfokú képzési formák, valamint a termelés közötti kiéleződő *konkurenciaharc* volt. A végzett nyolcadikosokra ugyanis szükségük volt mind a vállalatoknak, mind az ugyancsak dinamikus növekvő iparostanuló iskoláknak is, és a dolog természetnél fogva ezek a lehetőségek elsősorban éppen a munkás- és parasztszármazású tanulókra gyakoroltak vonzerőt.⁴⁰⁸ Az egyes ágazatok részesedési arányáról végső fokon a központi létszámtervezés döntött, amely azonban újra és újra konfliktusba került a tanulók saját szándékaival. Az eredmény a gyakori átirányítás lett, amelynek révén a tanuló sokszor teljesen eltérő jellegű iskolában találta magát, mint ahová eredetileg jelentkezett. Ez a magas lemorzsolódási arányok egyik nyilvánvaló oka volt, amelyet az oktatásirányítás már igen korán észlelt.⁴⁰⁹ Az átirányítások csökkentésére dolgozta ki a KM a spontán igények felösszesítésének és a létszámtervek lebontásának alábbi bürokratikus módszerét: „...iskolánként felmérjük a tanulók spontán irányulását. Ezt november végéig a megye összesíti és december elejéig felküldi. Ennek alapján a megyei keretszámokat az országos keretszámok határain belül úgy módosítjuk, hogy lehetőleg alkalmazkodjunk a tanulók spontán irányulásához. Az így elkészített keretszámokat a megye december végéig megkapja és tovább bontja iskolákra, a megyei keretszámokon belül lehetőleg figyelembe véve az egyes iskolákban a spontán irányulást. Ezután kezdődik januárban a konkrét egyéni agitáció, és ennek alapján márciusban a jelentkezés.”⁴¹⁰

A nyilvánvalóan nehézkes és túlbonyolított mechanizmust a gyakorlat persze némileg racionalizálta. Már az idézett előterjesztést tárgyaló 1951. októberi kollégiumi ülés úgy döntött, hogy a keretszámokat csak a megyéig kell lebontani (és nem az egyes iskoláig). De említhető a Komá-

404. *PI Arch.* 276. f. 89. cs. 195. ő. e. Javaslat a DISZ 1952-53. évi tervére a diákok továbbtanulásának tervszerű irányításával kapcsolatban. (A DISZ-apparátus javaslata, 1951. november 23.) *UMKL Koll.* 1951. október 11. Az 1952/53. évi iskoláztatás terve.

405. *UMKL Koll.* 1952. május 2. Az 1952/53. évi iskoláztatás jelenlegi helyzete.

406. A Magyar Függetlenségi Népfront választási felhívása. Szabad Nép, 1953. április 12. (Az eredetiben az egész idézet rész kiemelve.)

407. A Szovjetunió Kommunista Pártjának XIX. kongresszusa. Szikra, Bp. 1109. o.

408. Vö. *UMKL Koll.* 1951. november 8. Közoktatásunk 1952/53. évi terve.

409. Vö. pl. *PI Arch.* 276. f. 89. cs. 202. ő. e. Jelentés az 1951/52. évi beiskolázásról, valamint Jelentés az 1951/52-es tanévre való beiskolázás eredményeiről. (A Budapesti Pártbizottság Jelentése, 1951. április 30.)

410. *UMKL Koll.* 1951. október 11. az 1952/53. évi iskoláztatás terve.

rom megyei példa is, ahol a megyei tanács oktatási osztálya elvi rendelkezést adott ki arról, hogy a keretszámokhoz való merev ragaszkodás veszélyezteti a beiskolázás sikerét.⁴¹¹

Megfelelő adatok hiányában csak utalni lehet a gyorsított növekedéssel szükségszerűen együtt járó hiányjelentésekre. Az oktatásirányítók évről évre konstátálták a *tantermek* rossz állapotát, nem kielégítő voltát, de már a KM ötéves tervjavaslata leszögezte, hogy a tervidőszak alatt semmi-féle minőségi fejlesztés nem hajtható végre, a kicsiny alapterületük zsúfolt, eredetileg más célra készült szükségstantermek továbbra is használatban maradnak.⁴¹² Hozzá kell tenni, hogy az újonnan használatba vett tantermeknek is csak kis része származott új építésből, többségüket már akkor is szükségelhelyezésnek minősítették.⁴¹³

Krónikus gond volt a középiskolai *pedagógushiány* is. Csak illusztrálja a helyzetet, hogy 1951/52-ben 13 ezerre rúgott országosan a szakszerűtlenül leadott (tehát végső soron kárba vett) órák száma.⁴¹⁴ Ugyanebben az évben a középiskolákban működő pedagógusok 14,7%-a nem rendelkezett a szükséges képesítéssel, a következő évben ez az adat már 18% volt, és ebbe nem tartoztak bele azok, akik éppen akkor igyekeztek megszerezni a középiskolai tanári képesítést.⁴¹⁵ Különösen sok gondot okozott a számottevő hagyományokkal nem rendelkező, ám dinamikusan fejlődő ipari technikumok műszaki tanárokkal való ellátása. A megoldás – persze hangsúlyozottan átmeneti megoldás – rövid, 1-2 éves tanárképző tanfolyamok szervezése volt, amelyekre részben technikusokat, részben viszont egyszerűen szakmunkásokat iskoláztak be. A rendes, nem gyorsított műszaki tanárképzés 1951-ben indult be a műszaki egyetemi képzés részeként.⁴¹⁶

Az expanziót akadályozó tényezők között természetesen előkelő helyen állt a középiskolás tanulók *lemorzsolódása* is. Mivel az egyes évfolyamok létszámáról nincsenek statisztikai adatok, a minisztérium belső jelentéseire vagyunk utalva a lemorzsolódás mennyiségi jellemzésekor. Ezek szerint az ún. évközi, tehát szeptembertől júniusig tartó lemorzsolódás általában és globálisan 6% körül mozgott.⁴¹⁷ A tényleges lemorzsolódás ennél magasabb volt, hiszen sokan a tanévet befejezve nyáron maradtak ki az iskolából és helyezkedtek el valamelyik vállalatnál. A lemorzsolódás okaként leggyakrabban a „mechanikus beiskolázást”, a „valódi meggyőzés nélküli, pusztán rábeszélésen alapuló” átirányítást emelik ki a jelentések. Sokan tehát azért maradtak ki, mert nem szívesen jártak abba az iskolatípusba, ahová jórészt akaratukon kívül kerültek. Ezt tetézhette még a lakóhelytől távoli iskola, a diákotthoni elhelyezés megoldatlansága.⁴¹⁸ Ez utóbbi tényező jelentőségét különösen az ipari technikumok – alább részletezendő – nagyarányú specializációja növelte meg, amennyiben fokozta a sűrűlódás lehetőségét a tanulók „spontán irányulása”, a helyi lehetőségek és az országosan kialakított tervszámok között.

Kik maradtak ki a középiskolákból? Az adatok nem hagynak kétséget afelől, hogy a lemorzsolódás elsősorban a fizikai dolgozók gyerekeinek osztályrésze volt. Az 1950/51. tanévben a dolgozó paraszti származású fiatalok 8%-a, a munkásszármazásúak 5,0%-a, míg az „egyebek” 4,9%-a hagyta abba év közben a tanulmányait.⁴¹⁹ Noha az oktatáspolitikai alig vett tudomást róla, aligha kétséges, hogy a lemorzsolódás közvetlen hátterében itt is gyakran álltak tanulmányi problémák. Ezt min-

411. *PI Arch.* 276. f. 89. cs. 202. ő. e. Beiskolázás. (A Komárom Megyei Pártbizottság jelentése, 1951. április 28.)

412. *UMKL Koll.* 1951. augusztus 25. A közoktatás...

413. *UMKL Koll.* 1953. augusztus 12. Az általános iskolák és általános gimnáziumok 1952/53. tanévi oktató-nevelő munkájának értékelése

414. *UMKL Koll.* 1952. július 17. A középiskolai nevelőhelyzet és az abból adódó feladatok.

415. *UMKL Koll.* 1953. április 30. Óvodai, általános iskolai és középiskolai nevelőhelyzet és feladatok.

416. *UMKL Koll.* 1951. június 12. A technikai tanárképzés megszervezése és az ipari tanulóiskolai tanárképzés átszervezése.

417. *UMKL Koll.* 1951. augusztus 9. Középiskoláink évvégi tanulmányi eredményeinek értékelése, 1952. július 31. A középiskolák munkája az évvégi felmérés alapján.

418. *UMKL Koll.* 1952. március 6. A középiskolák munkája a félévi felmérés alapján.

419. *UMKL Koll.* 1951. augusztus 9. Középiskoláink...

denesetre alátámasztja, hogy az 1951/52. tanévben Budapesten a munkástanulók tanulmányi eredménye minden iskolatípusban alatta maradt az „egyéb” származású tanulók eredményeinek.⁴²⁰

Specializáció

Az 1950. évi második – a technikumokat megszervező – középiskolai reform az expanzió lehetőségén túl tág teret nyitott a középiskolák – elsősorban az ipari és közgazdasági technikumok – nagyfokú specializációja előtt is. Láttuk, hogy az ipari gimnáziumok 5 tagozata 1950-ben az ipari technikumok 11 tagozatává alakult át. 1951-ben már 44 tagozaton indult meg az oktatás, és a korábbi 76-féle szaktárgy helyett már 413-at tanítottak, illetve terveztek tanítani a magasabb osztályokban.⁴²¹ Ez az újabb ugrás csak annak fényében értelmezhető, hogy 1950 végén minisztertanácsi határozat intézkedett arról, hogy az ipari technikumokat a KM a tanév végéig adja át az illetékes szakminisztériumoknak,⁴²² majd a változást az Elnöki Tanács 1951. évi 16. sz. törvényerejű rendelete kodifikálta. Ez természetesen azt jelentette, hogy a minisztériumok saját ágazatuk munkaerőigényeinek kielégítésére használták fel a technikumokat, ami újabb szakosítási hullámot indított el, hiszen a hagyományos szakmai megoszlást az ágazati különbségek tovább differenciálták.

Az említett jogszabály egyébként biztosított bizonyos általános elvi felügyeleti jogkört a közoktatásügyi miniszternek, továbbá úgy intézkedett, hogy a helyi tanácsok részvételét az ipari technikumok irányításában a felügyeletet gyakorló miniszterek szabják meg. Mindez már előrevetítette árnyát az oktatásügyi és az iparági minisztériumok közötti későbbi súrlódásoknak. Ami a tanácsok oktatási osztályait illeti, azok felé szakoktatási vonatkozásban is kizárólag a KM adhatott ki rendelkezéseket, és fordítva, az oktatási osztályok csak a KM közvetítésével közölhették javaslatukat az illetékes szak minisztériumokkal.⁴²³

A Közoktatásügyi Minisztérium 6 szaktárcának adta át az ipari technikumokat. A tárcák újabb felosztása következtében azonban 1952-ben 5 további szakminisztérium vett át ipari technikumokat, így összesen – a KM-mel együtt – 12 főhatóság foglalkozott középfokú ipari szakoktatással. (A dokumentumok ekkor már 47-féle ipari technikumról beszélnek.)⁴²⁴ Még széttagoltabb volt az állami gazdasági rányitás adminisztrációs igényeinek kielégítésére hivatott közgazdasági technikumok felügyelete. 1951-ben már 6-féle szakon indultak közgazdasági technikumok,⁴²⁵ irányításuk azonban nem kevesebb, mint 18 főhatóság feladata volt.⁴²⁶ Itt az is bonyolította a helyzetet, hogy bizonyos szaktárgyak oktatása felett – az iskola ágazati hovatartozásától függetlenül – a Pénzügyminisztérium, az Országos Tervhivatal, illetve a Központi Statisztikai Hivatal gyakorolta a felügyeletet.⁴²⁷

A szakoktatás centralizált irányításának olyan modellje alakult tehát ki az ötvenes évek elején, ahol a központosítás az oktatásügyi szférán kívül valósul meg. Ez a KM nézőpontjából széttagoltságnak, sőt anarchizmusnak tűnhetett, hiszen egy ideig nem léteztek olyan intézmények, amelyek a különféle részérdekeknek a közoktatás logikája alapján történő integrációját lehetővé tették volna. Ez természetesen egy sor súrlódáshoz, működési zavarhoz is vezetett. Elég itt utalni arra, hogy a nagyfokú specializáció következtében egy-egy tagozat országosan csak egy-két technikumban indult, amelyek ennél fogva országos beiskolázású intézmények voltak, ez megnövelte a diákotthoni elhelyezést igénylők számát, fokozta a távol lakók lemorzsolódási hajlandóságát stb.⁴²⁸ Mind-

420. *UMKL Koll.* 1952. március 6. A középiskolák...

421. *UMKL Koll.* 1951. július 5. Zárójelentés az ipari technikumok átadásáról.

422. Uo. A mezőgazdasági technikumokat már 1950 júniusában átvette az FM (*Halász* 1984. 29. o.)

423. *Darvas – Gyekiczky* 1986. 71. o.

424. *UMKL Koll.* 1952. május 2. A technikumok helyzete.

425. *UMKL Koll.* 1951. szeptember 13. Előterjesztés a közgazdasági középiskolák szakosítására.

426. *UMKL Koll.* 1952. május 2. A technikumok helyzete.

427. *UMKL Koll.* 1951. szeptember 13. Előterjesztés...

428. Vö. *Darvas – Gyekiczky*. 1986. 74. o.

ez növelte a súlyát a KM azon kezdeményezéseinek, amelyekkel saját integrációs szerepét kívánta növelni a technikumok irányításában. Az MDP KV Titkársága 1952. május 21-én Darvas József miniszter előadásában foglalkozott a témával, és elvi határozatot hozott egyrészt arról, hogy a KM-nek nagyobb szerepe legyen az irányításban, az összehangolásban, a nevelési szempontok érvényre juttatásában, másrészt arról, hogy „a túlzott specializálásnak véget kell vetni. Fel kell hívni a minisztériumok figyelmét, hogy ez a szakképzés rovására is mehet.”⁴²⁹ A határozat elfogadta a minisztériumnak azt a javaslatát, hogy a KM technikumi osztályát fokozatosan a középfokú szakképzés legfőbb irányító szervévé kell fejleszteni.⁴³⁰ A határozat nyomán jött létre az ún. Technikumi Tanács is, egy tárcaközi bizottság, amelyet a közoktatásügyi miniszter vezetett, és tagjai az illetékes miniszterhelyettesek voltak. A tanács működése azonban igen nehézkes volt, tagjai nem mindig vettek részt az üléseken, és maguk helyett kevéssé tájékozott képviselőket küldtek.⁴³¹ Ami a KM technikumi osztályának megerősítését illeti, ezen a téren még 1953 tavaszán sem történt lényegi előrelépés,⁴³² így a vizsgált periódus itt nem hozott érdemi változásokat.

Tanulmányi és tantervi kérdések

Alig zajlottak le az 1950. évi osztályozások és érettségi vizsgák, már megkezdődött a „harc” a tanulmányi színvonal emeléséért, az osztályozás „liberalizmusa” ellen. Ez persze nem jelentett visszatérést a korábbi „maximalista” színvonal-követelményekhez, hiszen az 1950-es csökkentett tananyag érvényben maradt. Pusztán arról volt szó, hogy meg kellett akadályozni a követelmények teljes felpuhulását, ami a lemorzsolódás csökkentésének *egyoldalú* követelése nyomán reális, sőt fenyegető veszéllyé vált. Az elvi kiindulópont, akárcsak az általános iskola esetében, itt is Révainak az MDP II. kongresszusán elmondott beszéde, az iskolai követelmények melletti határozott kiállása volt. Az eredmény nem is maradt el. Míg az 1949/50. tanév végén a középiskolai tanulók 24,2%-a kapott jelest és 3,8%-uk elégségest, addig az 1950/51. tanév végén a jelesek aránya 9,1%-ra apadt, az elégségeseké pedig 17,8%-ra nőtt. A középiskolai főosztály jelentése nem mulasztja el hozzátenni a számokhoz, hogy a rosszabb eredmények mögött jóval komolyabb munka áll, mint az előző évi jobb eredmények mögött, és a számok inkább csak azt mutatják, mennyire liberális volt az osztályozás 1950-ben.⁴³³

A tanulmányi fegyelem megszilárdításának egyik módja – jellemzően a kor általános hangulata – különféle tanulmányi mozgalmak szervezése volt. A DISZ programszerűen az iskolai munka segítségét állította tevékenységének középpontjába, és részben agitatív módszerekkel „küzdött” az órák „produktív idejének maximális kihasználásáért”, a sűgás, puskázás stb. ellen, részben olyan intézkedésekkel igyekezett növelni a tanulmányi fegyelmet, mint tanulópárok szervezése, a felkészülés, felszerelés óra előtti ellenőrzése stb.⁴³⁴ E közben maga is fellépett a számszerű eredmények, a grafikonok és százalékok egyre inkább elharapózó hajszolása ellen,⁴³⁵ amely a dolog értelmetlen és bürokratikus voltán túlmenően azzal is fenyegetett, hogy az osztályzatok felfelé srófolásával azok „liberális” jellegét erősíti. Ugyanis a fegyelem megszilárdítását célozta a középiskolai osztályvizsgák bevezetése az 1951/52. tanévtől. Az 1200-V-6/1951. K. M. sz. rendelet év végi vizsgát vezetett be a középiskola 1–3. osztályában magyarból és matematikából, valamint iskolatípusonként és évfolyamonként változóan esetleg még egy-egy tárgyból. A rendelet csak a KM hatáskörébe tartozó középiskolákra vonatkozott, tehát nem érintette az ipari és mezőgazdasági technikumokat. A

429. *PI Arch.* 276. f. 54. cs. 194. ő. e. Jegyzőkönyv a Titkárság 1952. május 21-i üléséről.

430. Uo. Jelentés az ipari és mezőgazdasági technikumok helyzetéről.

431. *UMK. Koll.* 1953. április 30. A Technikumi Osztály helyzete és problémái.

432. Uo.

433. *UMKL Koll.* 1951. augusztus 9. Középiskoláink évvégi tanulmányi eredményeinek értékelése.

434. *PI Arch.* 276. f. 89. cs. 195. ő. e. „Harc az órák eredményes kihasználásáért” mozgalom (A DISZ anyaga, 1951. szeptember 5.)

435. Uo. Hogyan fogadták a DISZ KV határozatát a közép- és főiskolai szervezetek (A DISZ anyaga, 1951. március 5.)

beiskolázás minőségi javítása érdekében osztályvizsgát vezettek be magyarból és számtanból az általános iskola 8. osztályában is. Az első értékelés egészében pozitív, bár felhívja a figyelmet, hogy a vizsgákra való fokozott készülés a nem vizsgatárgyak lebecsülésével járt.⁴³⁶ Másrészt a vizsgák nem lehettek nagyon szigorúak, hiszen ez a lemorzsolódás fokozódásának veszélyét idézte volna fel, így eleve magukban hordták a formalizmus veszélyét.

Az általános iskolai tanterv újabb bírálatával egy időben 1952 nyarán napirendre került a középiskolai, elsősorban a gimnáziumi tanterv revíziója is. Ennek általános világnézeti szempontjairól – amelyek elsősorban a magyar és a történelem tárgyakra vonatkoztak – már volt szó. A KM középiskolai főosztálya által készített első előterjesztés még hangsúlyosan szólt arról, hogy a gimnáziumban a jövőben fokozni kell a nyugati nyelvek tanítását,⁴³⁷ de a párt Agitációs és Propaganda Bizottsága elé menő második változatban ez már nem szerepelt. Szerepelt viszont benne két általánosabb javaslat. Az egyik a gimnáziumi humán és reálgazdasági közötti különbség felszámolására vonatkozott, amelyet az indokolt volna, hogy a humán tagozat amúgy is kiveszőben volt, az adott tanévben az osztályok négyötöde volt reálgazdasági, továbbá hogy a kettősség megnehezítette a tanulók választásának és a lehetőségeknek az összehangolását, és az egyetemekre való jelentkezés sem a tagozatoknak megfelelően történt.⁴³⁸

Másrészt a javaslat újra felvetette az általános iskola és a gimnázium szovjet mintára történő egységesítésének kérdését. A probléma a fordulat óta úgyszólván a levegőben volt, de soha nem került igazán napirendre. Ez az előterjesztés is csak felvetette, de rögtön hozzáfűzte, hogy az most nem volna aktuális. A gondolat lényege egyébként az volt, hogy az általános iskola és a gimnázium tananyaga nagyon sok átfedést, ismétlést tartalmaz, és ez – racionálisabb tananyag elrendezés esetén – lehetővé tenné az anyag rövidebb, ha nem is 10, de 11 év alatt történő elvégzését, illetve egy egységes 11 évfolyamos iskolatípus létrehozását. Ez azonban vagy az általános iskola 7 évre, vagy a gimnázium 3 évre való lecsökkentését, vagy a tankötelezettség 3 évvel való felemelését jelentette volna, az adott körülmények között azonban egyik sem látszott ésszerűnek, ezért a kérdés lekerült a napirendről. Egészében a javaslat a szilárd ismeretek nyújtásának, a képességek fejlesztésének elhanyagolását róta fel a régi tanterveknek, és ennyiben jól illeszkedett az általános iskolai tanterv már ismertett bírálatához. Külön fejezet szólt a tanítóképzők tantervéről, ahol a javaslatok a pedagógiai munkára való gyakorlat közelebbi felkészítést szorgalmazták.⁴³⁹

A felnőttoktatás

Az időszak felnőttoktatása rendkívül sokszínű és szinte áttekinthetetlen. Jelentős része valójában nem is tartozik a közoktatás keretei közé: részben az iskolán kívüli népművelés körébe sorolható (mint például az elemi iskolai ismereteket nyújtó alapismereti tanfolyamok), részben pedig közvetlenül a termeléssel összefüggő szakképzésről, átképzésről stb. van szó. Az alábbiakban csak az *iskolarendszerű* felnőttoktatás két fő formájával, a dolgozók iskoláival és a szakérettségi tanfolyamokkal foglalkozom. A *dolgozók középiskoláinak* létszámalakulása jól mutatja, hogyan fordult a figyelem 1948 után itt is a szakképző formák felé:⁴⁴⁰

436. *UMKL Koll.* 1952. július 31. Osztályvizsgák értékelése.

437. *UMKL Koll.* 1952. június 12. Az általános iskola és általános gimnázium tantervének módosítása.

438. Uo., valamint *PI Arch.* 276. f. 89. cs. 194. ő. e. Javaslat az általános-, középiskolai és tanítóképzői tantervek átdolgozására.

439. A javaslatokat részletesen ismerteti *Kornidesz 1987.* 44–47. o.

440. *MűvStat.* 143. o.

Tanulólétszámok a dolgozók középiskoláiban

	1.	2.	3.	4.	5.
1946/47	3 981	557	623	798	5 959
1947/48	3 601	808	906	1 229	6 544
1948/49	3 708	2 597	2 746	1 166	10 217
1949/50	nincs adat				11 936
1950/51	2 552	5 990	2 650	968	12 160
1951/52	1 669	9 335	2 455	81	14 270
1952/53	3 622	11 436	3 105	1 136	19 299

(1. Gimnáziumok, 2. Ipari technikumok, 3. Közgazdasági technikumok, 4. Tanító- és óvónőképzők, 5. összesen)

Míg tehát az összes tanuló száma folyamatosan nőtt és hat év alatt több mint háromszorosára duzzadt, addig ezen a számon belül rohamosan nőtt az ipari és közgazdasági technikumi hallgatók aránya is. 1946/47-ben ez az arány alig 20% volt, 1950/51-ben már 71%, a következő évben pedig megközelítette a 83%-ot. A nappali középiskolák expanzióját – mint láttuk – korlátozta a végző nyolcadikosok létszáma. Ești tagozaton ez a korlát nem érvényesült, az általános iskolai végzettség nem is mindig volt követelmény, ez az elsődleges indoka a munka melletti szakképzés szorgalmazásának a vizsgált időszakban. A dolgozók gimnáziumi képzésének visszafogását nem valamiféle gimnázium ellenesség magyarázza, hiszen az egyetemi beiskolázási létszámok növelése is fontos oktatáspolitikai cél volt. Az egyetemi tanulmányokra való előkészítés feladatát azonban sokkal inkább a nappali képzést adó szakérettségi tanfolyamok látták el ebben az időben.

A mezőgazdasági technikumokban 1951-től levelező, tehát az eștinél lazább keretek között zajló oktatási formát vezettek be.⁴⁴¹ Az első tanévben 133-an, a következőben 753-an tanultak ebben a konstrukcióban.⁴⁴² 1952-től bizonyos változások észlelhetők a felnőttoktatásban. Egyrészt az eddigi 4 évről 3-ra csökken a tanulmányi idő (az ipari technikumok kivételével),⁴⁴³ másrészt a KM Vezető Kollégiuma úgy dönt, hogy növelni kell a gimnáziumok ești tagozataira beiskolázandók keretszámát.⁴⁴⁴ Ez utóbbi döntés hatása az előbbi táblázaton jól kivehető, és nyilván a szakérettségi tanfolyamok perspektíváinak – az alábbiakban bemutatandó – új megítélésével függött össze.

Mielőtt azonban erre rátérnénk, röviden foglalkozni kell a dolgozók általános iskolai tanulmányaival is. Ezek osztályozó vizsgára előkészítő tanfolyamok keretében zajlottak, és az eredeti – 1943-as – szabályozás szerint egy félév alatt két évfolyam elvégzésére nyílt lehetőség. Az 1223-D-5-4-/1949. V. K. M. sz. rendelet azonban ezt már csak az 5–6. osztály esetében tette lehetővé, a felső két osztály vizsgáira való előkészítésre 5-5 hónap tanulmányi időt szabott.⁴⁴⁵ Az új szabályozást követő átmeneti visszaesés után a képzésben résztvevő dolgozók létszáma rohamosan növekedett.⁴⁴⁶

441. Simon – Szarka 1965. 165–166. o.

442. MűvStat. 144. o. Sáska 1985. szerint 1952-től már működött levelező gimnáziumi oktatás is pártfunkcionáriusok és honvédtisztek számára (23. o.)

443. Simon – Szarka 1965. 165. o.

444. UMKL Koll. 1952. március 27. A dolgozók középiskoláinak helyzete.

445. Lásd Sáska 1985. 20. o.

446. MűvStat. 45. o.

Tanulólétszámok a dolgozók iskoláiban	
1948/49	11 562
1949/50	9 679
1950/51	10 369
1951/52	17 100
1952/53	41 849

Az általános iskola elvégzése elvileg a szakképzés és a középfokú tanulmányok feltétele volt. Ez az elv azonban ebben az időszakban korántsem mindig érvényesült, és nem is valószínű, hogy ilyen célok magyaráznák a növekvő számadatokat. Itt sokkal inkább valóban a dolgozók általános műveltségének, kulturális szintjének emeléséről és maguknak a dolgozóknak a tanulási kedvéről volt szó, ami különösen figyelemre méltóvá teszi ezeket a számokat.

A felnőttoktatás igazi újdonsága ebben az időszakban a *szakérettségire előkészítő tanfolyamok* megszervezése volt. Ezek olyan bentlakásos tanfolyamok voltak, amelyeken fizikai dolgozók, zömmel ipari munkások munkájukat megszakítva tanultak, és amelyek elvégzése után ún. szakérettségi vizsgát tehettek. A szakérettségi meghatározott szaktárgyakra koncentrált, és ennek megfelelően csak szakirányú továbbtanulásra jogosított. A tanfolyam továbbtanulási lehetőséget biztosított azoknak a munkásoknak, akik nem jártak középiskolába vagy megszakították középiskolai tanulmányaikat. A résztvevők előképzettsége ennek megfelelően erősen ingadozott a 4-6 elemi és a 2 gimnáziumi osztály között.⁴⁴⁷

Az MDP Köznevelési Bizottsága 1948. augusztus 24-én döntött a szakérettségi tanfolyamok megszervezéséről, majd szeptember 16-án Révai József hozta nyilvánosságra a tervet már említett MÁVAG-beli beszédében. A tanfolyam létesítését kimondó 51 600/1948, V. K. M. sz. rendelet szeptember 19-én jelent meg.⁴⁴⁸ A cél az új, a munkásosztályból eredő értelmiség kinevelésének meggyorsítása volt, és már az 1948/49. tanévben megindultak az első egy éves tanfolyamok egyelőre 655 résztvevővel. A későbbiekben ez a létszám igencsak felduzzadt. A szakérettségiző kollégiumok a VKM (illetve KM) irányítása alatt álltak, de már a következő évben megindult egy új képzési forma a Földművelésügyi Minisztérium szervezésében. Az Agrártudományi Egyetem Szakérettségi Tanfolyama (az agrár szakérettségi) szervesen kapcsolódott az egyetemhez és szervezetileg elkülönült a többi tanfolyamtól.⁴⁴⁹

1951/52-ben létrehozták az esti szakérettségi tanfolyamok intézményét, amelyeknek az lett volna a hivatásuk, hogy bizonyos szakokon előkészítsék a nappali tanulást, tehát itt a képzési idő meghosszabbításáról volt szó.⁴⁵⁰ A következő évben azonban újabb fordulatot vett a tanfolyamok története. 1952. április 23-án az MDP Titkársága a felsőoktatási beiskolázási keretszámok csökkentését határozta el. Ezzel összefüggésben a testület úgy döntött, hogy a szakérettségis tanfolyamok képzési idejét két évre emeli fel, 1955-ben pedig végleg felszámolja ezt a képzési formát.⁴⁵¹ A minőségre való nagyobb odafigyelés tehát ezen a téren is megmutatkozott ebben az évben, 1952-ben két és egy éves tanfolyamok egyaránt indultak, az utóbbiakra elsősorban olyan fiatalokat iskoláztak be, akik az előző évben estire jártak (az esti tagozatot egyúttal megszüntették), továbbá olyanokat, akiknek az előképzettsége vagy ismeretei garantálni látszottak, hogy egy év alatt is el tudják sajátítani a szükséges tudást.⁴⁵²

447. A szakérettségi tanfolyamok történetét részletesen feldolgozta Diószegi – Koncz 1987.

448. Uo. 10. o.

449. Uo. 14. o.

450. Uo. 15. o.

451. Urbán 1981. 41–45. o., Ladányi 1986. 74–75. o.

452. *PI Arch.* 276. f. 89. cs. 318. ő. e. A szakérettségi tanfolyam tanulmányi idejének felemeléséről és a beiskolázás fel-

Befejezésül Diószegi Csipetits György és Koncz Endre hozzávetőleges táblázata segítségével tekintsük át a tanfolyamok létszámadatait:⁴⁵³

1.	2.	3.	4.	5.	6.
1948/49	655	-	440	440	2,2
1949/50	1 899	258	1 644	2 089	7,8
1950/51	4 006	413	3 613	5 263	15,2
1951/52	5 034	517	3 277	7 890	21,1
1952/53					
egyéves	1 293	372	7 793	7 793	20,3
kétéves	2 296				

(1. A tanfolyam tanéve, 2. A km által szervezett tanfolyamok létszáma az év elején, 3. Az FM által szervezett tanfolyamokon érettségizők, 4. Szakérettségisek a felsőoktatás 1. évfolyamán a következő tanévben, 5. Szakérettségisek a felsőoktatásban összesen a következő tanévben, 6. Az előbbi szám az összes hallgató százalékában.)

5. Az alapfokú szakoktatás

Az MDP iparosítási politikája természetesen elkerülhetetlenné tette az alapfokú szakképzés át-szervezését is. A magyar tanoncoktatás ugyanis hagyományosan kisipari jellegű volt és volumenét tekintve sem felelt meg a hirtelen megnövekvő szükségleteknek. Az MDP KV Titkárságának 1948. szeptember 15-i határozata kimondta, hogy a *gyáripari tanoncok* létszámát az ötéves tervidőszak végére 35 000-re kell növelni (ez a szám akkor 9300 volt), a tanoncoktatás súlypontját át kell helyezni a nagyüzembe, a képzési időt pedig egységesen három évben kell megszabni, illetve ahol ennél hosszabb, ott három évre kell leszállítani.⁴⁵⁴ Ezzel párhuzamosan történt meg a szakmunkás-képzés átfogó jogi szabályozása is, 1949. január 14-én tárgyalta és fogadta el az országgyűlés az iparoštanulókról és kereskedőtanulókról szóló 1949. IV. törvénycikket. A törvény szerint iparoštanuló csak az a fiatal lehetett, aki elvégezte az általános iskola 8. osztályát. Ez alól 1952-ig felmentést lehetett adni. A tanulmányi időt szakmánként változóan három, illetve két évben szabta meg a törvény, az átlagos tanulmányi idő tehát az 1948. szeptemberi elképzelésekhez képest is csökkent. Ezt Kossa István iparügyi miniszter, a törvényjavaslat előterjesztője részben a magasabb előképzettséggel, részben a jobb időkihasználással hozta összefüggésbe,⁴⁵⁵ de nyilván meghatározó szerepet játszott az az igény, hogy a gazdaság minél hamarabb jusson képzett munkaerőhöz. A tanulók képzése az új szabályozás szerint részben az üzemben folyt, amellyel a tanuló szerződéses tanulóviszonyban állt, és amellyel – mint munkáltatóval – szembeni érdekvédelméről a törvény messze-menően gondoskodott, részben pedig az üzemmel nem feltétlenül összefüggő iskolában.

A Titkárság 1949. június 15-i határozata szerint a tervidőszak végére már 37 500-ra kellett emelni a gyáripari tanulók létszámát, ez a határozat tehát némileg megemelte az előző évben megfogalmazott tervszámot.⁴⁵⁶ Valójában azonban a gyáripari tanulók száma az 1943/49. évi 12 522-ről

adatairól. (A KM körrendelete, 1952. május 8.)

453. Diószegi – Koncz 1987. 73. o.

454. *PI Arch.* 276. f. 54. cs. 12. ő. e. A szakmunkás-utánpótlás kérdései.

455. *OrszN* 47. 5. köt. 218. o.

456. *PI Arch.* 276. f. 54. cs. 50. ő. e. Előterjesztés a Titkárság részére szakoktatásunk jelenlegi helyzetéről.

már a következő tanévben 35 000-re emelkedett, ami azt is jelentette, hogy a kisipari szakmákra gyakorlatilag nem történt beiskolázás, megtörtént tehát a tanulóképzés átállítása a gyáriparra.⁴⁵⁷

A számok mögött lényeges szervezeti változások húzódnak meg. Talán a legfontosabb, hogy a Politikai Bizottság 1949. november 10-i határozata tovább csökkentette – és ezzel egy időre véglegesítette – a *tanulmányi időt*. A szakmunkás kiképzésének ideje ezután szakmától függően két, másfél, illetve egy év lett.⁴⁵⁸ A tanulmányi idő csökkentése nyilván az éves szakmunkás kibocsátás növelésével járt. A növekvő képzési volument az ötéves terv munkaerő gazdálkodási számadatai igazolták, ezeket viszont az tette hitelessé, hogy 1949-ben először volt érezhető a később olyannyira tipikussá váló általános munkaerőhiány.⁴⁵⁹ Egy másik fontos szervezeti változás a szakoktatás *központi irányításával* függött össze. Itt mindvégig az volt a dilemma, hogy az ágazati minisztériumok vagy egy általános munkaerő gazdálkodási szempontokat képviselő szerv felügyelje a tanulóiskolákat. Az 1949. júniusi titkársági határozat mindenféle alapfokú szakoktatás elvi irányítójává tette az Országos Munkaerő gazdálkodási Hivatalt. Az elvi irányítás azonban nem jelentett feltétlenül közvetlen felügyeletet. 1949-ben az iskolák többsége az OMH közvetlen irányítása alatt állt, de egyes szakminisztériumok is működtettek iskolákat.⁴⁶⁰ 1950. január 8-án a Minisztertanács azal a céllal hozta létre a Munkaerő tartalékok Hivatalát (az OMH egyidejű megszüntetésével, 8/1950. M. T. sz.), hogy az saját felügyelete alá vonja az összes alapfokú szakoktatási intézményt. A következő évben azonban az MTH jogkörét leszűkítették a vasiparra és a bányászatra, a többi tanulóiskola az ágazati minisztériumok kezelésébe került (vissza).⁴⁶¹

Mindezen intézkedések következtében a koalíciós évekhez képest jelentősen megnövekedett az ipari és kereskedelmi tanulók száma:⁴⁶²

Az ipari és kereskedelmi tanulók száma	
1946/47	39 749
1947/48	47 380
1948/49	53 112
1949/50	60 205
1950/51	56 800
1951/52	60 237
1952/53	57 525

Az adatok értelmezéséhez még egyszer emlékeztetni kell arra, hogy nem egyszerűen volumen-növekedésről van szó, hanem a döntően kisipari jellegű szakképzésnek egy merőben új, a nagyüzemekhez kapcsolódó formával való felváltásáról, így az adatsor voltaképpen kisebb növekedési ütemet mutat a valóságnál. Természetes, hogy az expanzió nem járhatott együtt az előképzettség törvény által előírt megemelésével. Az 1951/52. tanévben a beiratkozottak csaknem fele (48,3%-a) nem rendelkezett befejezett általános iskolai végzettséggel.⁴⁶³

De más körülmények is azt mutatják, hogy a meghirdetett színvonal-emeléshez az adott időszakban nem voltak meg a feltételek. A feszített ütemű iparosítás és az ezzel járó munkaerőhiány

457. *PI Arch.* 276. f. 89. cs. 96. ő. e. Jelentés az iparostanuló képzés helyzetéről és problémáiról. (Keltezés nélkül.)

458. *PI Arch.* FPB/891

459. Darvas – Gyekiczky 1986. 23–32. o. Knausz 1985. 200. o.

460. Darvas – Gyekiczky 1986. 48. o.

461. Uo. 49. o.

462. *MűvStat.* 45. o.

463. *PI Arch.* 276. f. 54. cs. 209. ő. e. Jelentés az ipari tanulóképzés helyzetéről (1952. szeptember 3.)

időszakában a vállalati keretek között folyó szakmunkásképzés szükségszerűen járt azzal a következménnyel, hogy az üzemek saját munkaerőgondjaikat akarták a tanulókkal megoldani, őket nem annyira a *képzés*, mint inkább a *termelés*, a tervteljesítés szempontjait követve foglalkoztatták, gyakran egyszerűen segéd- vagy betanított munkásként.⁴⁶⁴ Itt kell szólni a *tanárhiányról*, különösen a műszaki tanárok hiányáról is. 1949-ben meg olyan terv született a VKM-ben, amely szerint az Állami Műszaki Főiskolán kellene három év alatt műszaki oktatókádereket kiképezni,⁴⁶⁵ 1950-ben azonban már létrehozták az Ipari Szaktanárképző Intézetet, ahol az egy éves nappali képzésre két éves – a tanítással párhuzamosan folyó – levelező oktatás épült. Már ekkor leszögezték, hogy az ipari szaktanárképzés végleges formája a 2 év nappali + 1 év levelező oktatás lesz.⁴⁶⁶ Ez a konstrukció a következő évben már meg is valósult az ekkor alapított Műszaki Tanárképző Főiskola keretei között (az Ipari Szaktanárképző Intézetet egyidejűleg megszüntették).⁴⁶⁷

Hogy az itt folyó oktatást el tudjuk helyezni, a korabeli közoktatás különböző szintjei között, érdemes idézni a KM műszaki felsőoktatási főosztályának jellemzését: „Általában jelenleg az alap és közismereti tárgyakkal megközelíti a szakérettségis színvonalat, szaktárgyi vonalon pedig csak azoknál a szaktárgyaknál, melyekre az egyes tagozatok képesítést nyújtanak éri el, vagy lépi túl a szakirányú középiskoláik tanulmányi színvonalát”. Pedagógusképző *főiskoláról* lévén szó, ez meglehetősen pesszimista értékelésnek tűnik, de érthetővé teszi az a körülmény, hogy a hallgatóknak csak 29%-a rendelkezett középfokú előképzettséggel (ebből 15% szakérettségis volt), 17%-uk pedig csak elemi iskolát végzett.⁴⁶⁸ Az ipari szaktanárok képzése tehát szintén gyorsított ütemben folyt, és magán viselte az ebből fakadó szervesen fejlődés minden bélyegét. Csakhogy a vizsgált időszakban az iskolák szakképzett tanárokkal való ellátása ezen a módon sem volt biztosítható, így nem volt ritka a középfokú vagy alacsonyabb végzettségű tanár, sőt igazgató sem ezekben az intézetekben.⁴⁶⁹ Még rosszabb volt a helyzet a gyakorlatvezetőkkel, mesterekkel. Az üzemek érthetően nehezen váltak volna meg legjobb szakmunkásaiktól, így gyakran nemcsak pedagógiailag, hanem szakmailag képzetlen emberek tanították a leendő szakmunkásokat.⁴⁷⁰

Az 1952-ben a közoktatás más szféráiban is megmutatkozó szintvonal emelési és növekedés-visszafogási törekvések az iparitanuló-képzés terén is bizonyos változásokhoz vezettek. Az MDP KV Titkársága 1952. szeptember 3-án tárgyalta egy a terület egészét áttekintő dokumentumot, és azt minimális változtatással elfogadta. Az anyag úgy látta, hogy a tanulmányi színvonal és a fegyelem területén vannak a legsúlyosabb hiányosságok. Az okokat az alacsony előképzettségben, az ehhez képest túlterhelő tananyagban, a magas óraszámában, a válogatás nélküli, toborzás útján történő beiskolázásban, a tanárok alacsony színvonalában és más kisebb jelentőségű tényezőkben találta meg. A határozat ennek megfelelően előírta, hogy a tanulólétszámokat egyelőre nem kell tovább emelni, a kötelező óraszámokat viszont csökkenteni kell. Nem szükséges részletesen ismertetni az olyan, inkább óhaj jellegű döntéseket, mint például hogy a tanműhelyeket korszerű gépekkel kell felszerelni, vagy hogy az iskolák és a tanulóotthonok közel legyenek egymáshoz. Szólni kell azonban a határozatban megnyilvánuló néhány további, tendenciáról. A testület kimondta, hogy biztosítani kell a KM befolyását a szakmunkásképzés intézményeire, korábban ugyanis ezzel kapcsolatban a minisztérium nem rendelkezett jogosítványokkal. Még érdekesebb az a döntés, hogy 1953-tól át kell térni az ipari tanulók teljes állami ellátásra. Ez teljes ruházatot (egyenruhát), annak karbantartását, teljes étkeztetést, a közlekedési és kulturális szükségletek fe-

464. Darvas – Gyekiczky 1986. 53. o. Vö. Az ipari tanulóképzés új tanéve. Szabad Nép, 1950. szeptember 21.

465. UMKL Koll. 1949. szeptember 27. Feljegyzés az Állami Műszaki Főiskolán megindítandó ipari szaktanárképzéshez.

466. PI Arch. 276. f. 89. cs. 204. ő. e. (Karsai Károly feljegyzése, 1950. november 20.)

467. UMKL Koll. 1952. március 27. Jelentés a Műszaki Tanárképző Főiskola munkájáról.

468. Uo.

469. Vendég 1984. 54. o.

470. Darvas – Gyekiczky 1986. 53. o.

dezését stb. jelentette. Ennek ellentételezéseként viszont meg kellett szüntetni a tanulók fizetését, illetve azt egészen csekély, zsebpénz jellegű összegre kellett csökkenteni. Aki a tanulóképzés rendszeréből kilépett, azt mint önkényes kilépőt kártérítés fizetésére kellett kötelezni, hasonlóképpen azokat is, akik az egyenruhával, munkaruhával elszámolni nem tudtak. Rá kellett térni továbbá az ipari tanulók katonai előképzésére, sőt „a katonai előképzés és az egyenruha által nyújtott lehetőségek felhasználásával alkalmazni kell az ipari tanulók közt a katonai nevelés módszereit”.⁴⁷¹

Az intézkedések utóbbi csoportjában nyilván olyan törekvés nyilvánult meg hogy jobban kézen kellene tartani a szakmunkásképzés szétfolyó, áttekinthetetlen, irányítási szempontból is szétagolt konglomerátumát. Konkrétan: a külsődleges fegyelem és ideológiai ráhatás eszközeivel gátat kell vetni a lemorzsolódásnak. Ennyiben tehát logikus kiegészítéséről van szó annak a döntésnek, hogy nem kell tovább növelni a beiskolázási létszámokat, hiszen míg ezeknek határt szabtak bizonyos mellőzhetetlen színvonal-követelmények, demográfiai tényezők és más ágazatok igényei, addig a kibocsátási létszámok csökkenéséhez nem fűződött népgazdasági érdek, sőt. A következő évben azután ez a kérdés is másként vetődött fel.

6. Az oktatás irányítása

Országos szint

Az időszak legszembetűnőbb oktatásirányítási sajátossága – összhangban az országai politikai struktúrájának átalakulásával – a terület párt *irányításának* megvalósítása volt. Míg az állami kontroll ágazati érdekek szerint szétagolódt, és egy szinte anarchisztikus szerkezet jött létre, addig a pártvezető testületei jelentettek sajátos integrációs keretet a különféle partikuláris nézőpontok számára. Ez az integráció azonban már a közoktatás szféráján kívül történt, az oktatás mindig eszközként jött számba az országos politika nagy prioritásainak alárendelve, és ez nem segítette elő egy autonóm – a különböző gazdasági, társadalompolitikai, ideológiai stb. elvárásokat integrálni képes – oktatáspolitikai kialakulását. A párt „vezető testületein” itt mindenekelőtt az operatív szerveket: a Politikai Bizottságot és a Titkárságot kell érteni. A tárgyalt időszakban a Központi Vezetőség nem tárgyalt oktatáspolitikai napirendet, és ismeretes, hogy egyébként sem játszott jelentős politikai szerepet. (Az 1950. március 29-i ún. KV-határozat végleges szövegét a Titkárság fogadta el, a Központi Vezetőség azt nem tárgyalta.)

A pártirányítás adott mechanizmusa egyébként sem mindenben felelt meg egy valódi érdekinTEGRÁCIÓ szükségleteinek. A Központi Vezetőség apparátusa legalábbis fő vonalaiban az állami vezetés struktúráját képezte le, így tükrözte az oktatásirányítás megosztottságát is. Az oktatási terület egészében kezdetben a KV értelmiségi, majd oktatási, végül 1950-től agitációs és propaganda osztályához, illetve a fölé rendelt Agitációs és Propaganda Kollégiumhoz, majd Bizottsághoz tartozott, a szakképzés felügyeletére azonban értelemszerűen igényt tartott az államgazdasági osztály, illetve Államgazdasági Bizottság is. Az így létrejövő párhuzamosságok mellett további, az érdemi integráció ellen ható tényezőt jelentett a pártirányítás adminisztratív jellege. A pártszervek határozatait utasítások voltak az állami hivatalok számára, és néha a legapróbb részletekig előírták teendőiket. Titkársági vagy politikai bizottsági határozat döntött például középiskolai óratervekről, az ösztöndíjak nagyságáról vagy akár a Közoktatásügyi Minisztérium belső munkarendjének részleteiről. A minisztériumok és más főhatóságok tevékenysége így a legtöbb kérdésben a döntés előkészítésre és a végrehajtásra, illetve az utóbbival kapcsolatos taktikai döntésekre korlátozódott. Világos, hogy ez a mechanizmus részben annak a következménye volt, hogy viszonylag rövid idő alatt kellett nagy horderejű változásokat megvalósítani az oktatásügyben (kellett, mert a nagy gazdasági- társadalmi átalakítások meglehetősen pontosan kijelöltek az oktatási szféra feladatait), és közben állandó harcot kellett vívni a jórészt régi államapparátus tehetetlenségével. Részben persze a szovjet minta másolásáról is szó volt, amely azonban megint nemcsak oktatásügyi jelen-

471. *PI Arch.* 276. f. 54. cs. 209. ő. e. Jelentés az ipari tanulóképzés helyzetéről.

ség, és valószínűleg nem is lett volna teljesen elkerülhető a radikális átszervezések időszakában. Bármennyire determinált volt azonban a közvetlen irányítás kísérlete, ez nem takarhatja el a mennyiségi eredmények mögött állandóan felsejlő kudarcokat, amelyek nem egyszerűen a tárgyi és személyi feltételek hiányából következtek – ahogy a korabeli jelentésekből kiindulva vélhetnénk –, hanem inkább abból, hogy az autonómiát nélkülöző közoktatás a *meglevőt* sem tudta adekvát módon elrendezni.

Történetileg megközelítve a fenti problémát azt látjuk, hogy 1948–1950 között a párt többé-kevésbé folyamatosan napirenden tartotta a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium „*bürokratikus*” munkaállásának bírálatát. Ez mindenekelőtt azt jelentette, hogy a VKM nem bizonyult elég gyorsnak és operatívnak a párt határozatainak végrehajtásában, és kifejezte a pártnak azt a törekvését, hogy céljainak megfelelően alakítsa át az oktatásügy állami irányítását. Ilyen értelemben bírálta a minisztériumot (és az ottani pártszervezetet) a Politikai Bizottság 1949. február 3-i határozata. Az intézkedések közül említést érdemel, hogy a testület Szávai Nándor államtitkárt bízta meg, hogy a párt felé a VKM ügyeinek felelőse legyen (lévén, hogy Ortutay Gyula miniszter legalább formailag pártonkívüli volt), a határozat nyomán hozták létre a VKM élén álló Közoktatásügyi Kollégiumot (későbbi nevén Vezető Kollégium), és személyzet egy része is kicserélődött: a régi hivatalnokok helyett főleg munkáskáderek és pedagógusok kerültek a minisztériumba.⁴⁷²

Jóllehet a minisztériumi bürokrácia bírálatában a folytonosság kimutatható mégsem vezetett egyenes út az említett intézkedésektől az 1950. márciusi határozatig. Itt különösen az 1949-es középiskolai reform sorsa tanulságos. A reform elveiben Ortutay és köre „egységes nemzeti műveltség” koncepciója fejeződött ki, a miniszter pozíciója tehát ekkor még aligha ingott meg.

Ezt támasztja alá, hogy ekkor (1949 júliusában) terjesztette ki a VKM befolyását a középfokú szakképzésre. A háttérben talán az állhat, hogy a marxizmus offenzíváját a párt korábban hirdette meg, mint hogy az erőltetett növekedés következményeivel tisztába jöhetett volna, az egész társadalmat átható tanulási láz ekkor érte el tetőpontját: más volt a párt viszonya a műveltséghez, a kultúrához és talán az értelmiséghez is, mint az ötéves terv időszakában. A műveltségnek ez a felértékelődése összecsengett a VKM törekvéseivel. Az 1950-es pártbírálat azonban azoknak az elveknek a visszavonását is jelentette, amelyek 1949 elején még szabad utat kaptak. Ez a minisztercserében is kifejeződött: 1950. február 24-én Darvas József váltotta fel Ortutayt, és az időszak végéig ő irányította a minisztériumot. A határozat alapvető tendenciáiról már több helyütt szó esett, itt csak azt szükséges megemlíteni, hogy 1953 folyamán döbbenetes mértékben kicserélődött a VKM káderállománya: az 1951. januári 361 előadó kétharmada a párthatározat után került a minisztériumba. Számottevő részük ismét munkáskáder volt.⁴⁷³ Kétségtelennek látszik, hogy a határozat egyik legfontosabb üzenete így szolt: olyan minisztériumra van szükség, amely gyorsan és akadékoskodás nélkül végrehajtja a párthatározatokat.

A technikumok ágazati hatáskörbe helyezése 1950–51-ben azután létrehozta azt a sajátos felállást, amelyben a KM továbbra is felelős volt ezen iskolák általános nevelési helyzetéért és a közismereti tárgyak tanításáért, a és ez állandó hatásköri konfliktusokhoz vezetett a különböző főhatóságok között.⁴⁷⁴ Az alapfokú szakoktatás ezzel szemben teljesen kívül esett a KM hatáskörén: ott a Munkaerő-tartalékok Hivatala és az ágazat: minisztériumok között zajlottak hasonló érdekütköztetések.⁴⁷⁵ Itt kell megemlíteni, hogy 1951. május 19-én – az Állami Egyházügyi Hivatal megszervezése kapcsán (110/1951. M. T. sz.) – megszűnt a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium egyházügyi osztálya, és ennek megfelelően az intézmény neve is Közoktatásügyi Minisztériumra rövidült.

Nem volna teljes az országos oktatásirányítás bemutatása, ha legalább futólag nem térne ki az oktatásügyi *tervezés* kérdéseire. Ez természetesen része volt az egész országot népgazdasági terve-

472. A kérdésről lásd *Knausz 1987.* 152–153. o.

473. *PI Arch.* F.PB/1001. Jelentés az újjászervezett VKM munkájáról. (1951. február 1.)

474. Részletesen lásd *Halász 1984.* 28–36. o.

475. Ezeket részletesen taglalja *Darvas – Gyekiczky 1986.*

zésnek így tovább bonyolította az oktatásirányítás intézményrendszerét. Sok tisztázatlan kérdést rejtett magában ugyanis egyfelől az Országos Tervhivatal és az egyes minisztériumok, másfelől a KM terv- és statisztikai osztálya és a többi osztály viszonya: nem volt világos, hogy meddig terjedjen a tervező szerv hatásköre, fölrendeltje-e és milyen értelemben fölrendeltje az ágazati szervezeteknek.⁴⁷⁶

Konkrétabban nézve a tervezés a közoktatás ötéves tervének és éves terveinek elkészítését jelentette. Hozzávetőleges, inkább csak a fő célokat felvázoló ötéves terv már az ONI-ban is készült,⁴⁷⁷ részletezőbb tervezőmunka azonban csak akkor kezdődött a területen, amikor – 1950 végén – megalakult a VKM terv- és statisztikai osztálya. Legfontosabb feladatuk a közoktatás – ekkor már felemelt – ötéves tervének elkészítése lett. Amennyire a dokumentumokból kivehető, az OT meghatározta a káder szükségleti tervet és a felhasználható pénzösszegeket, a minisztériumnak pedig ennek alapján kellett kidolgoznia iskolatípusonként az egyes évek beiskolázási tervét, a pedagógusképzés és pedagógus ellátás tervét, valamint a beruházásra vonatkozó terveit. A közoktatás felemelt ötéves tervét végül a párt Politikai Bizottsága hagyta jóvá, és ez lett azután az éves fejlesztési tervek kiindulópontja.⁴⁷⁸

A tervezőmunka egyik szembeötlő sajátossága volt a beruházási és a létszámtervek következetes elválasztása. A legszembetűnőbbben az ötéves terv- első variánsában mutatkozott ez meg: ott, ahol a kettőt még egymásra vonatkoztatták. A dokumentum részletesen bemutatta, hogy például milyen tanterem- építésekre lenne szükség a terv teljesítéséhez, majd megállapította, hogy ebből mi volna minimálisan szükséges, végül konstatálta, hogy fedezet ez utóbbinak is csak egy részére van. A későbbiekben már nem is történt meg az adott tárgyi feltételek részletező számbavétele. A tervezés másik sajátossága az aprólékosságra való törekvés volt olyan körülmények között, amikor sem a célok oldaláról (káderszükséglet), sem a feltételek oldaláról nem rendelkeztek, nem is rendelkezhettek a tervezők megfelelő információval. A tervek így bizonyos mér ékig az ötletszerűség benyomását keltették, és végrehajtásuk nem is volt lehetséges. Valójában voluntarista tervek voltak: nem annyira a tervszámok nagysága miatt, hanem inkább azért, mert nem akartak tudni arról – amiről persze minden hivatalnok pontosan tudott –, hogy a számok teljesítését nagyon sok tervezhetetlen tényező határolja be.

Tanügyigazgatás és tanfelügyelet

A magyar oktatásügyi igazgatás hagyományos – tankerületekre és népoktatási kerületekre tagozódó – rendszerét 1919. július 15-én változtatta meg a 4155/1949 (152) Korm. sz. rendelet. Ezt egyszerre adták ki a már ismertetett 4156-os rendelettel, amely a középiskolák egységes irányításáról intézkedett, és a két dokumentum együtt szabályozta újra a közoktatás állami irányításának mechanizmusát. (Pontosabban: az 1210/57-1949. (184) V. K. M. sz. rendelettel együtt, amely a 4155-ös végrehajtásáról intézkedett.) A tanügyigazgatási kormányrendelet jelentősége kettős: egyrészt megszüntette az alsó- és középfokú oktatás eltérő keretek között történő igazgatását, és egységes tankerületeket hozott létre, amelyek élén a vallás- és közoktatásügyi miniszternek alárendelt tankerületi főigazgató állt. Másrészt az új tankerületek a régiakkal ellentétben az ország közigazgatási beosztásával, a megyékkel estek egybe, így lényegében előkészítették a tanügyigazgatásnak a tanácsrendszerbe való beillesztését. A felügyelet részletes újraszabályozása 1949. október 22-én történt meg az 1200-K-13/1949. IV. V. K. M. sz. rendeletben. A jogszabály létrehozta az *iskolafelügyelői* funkciót, pontosabban azt új tartalommal töltötte meg. Míg korábban a felügyelet tanóracentri-

476. *UMKL Koll.* 1952. május 15. A Közoktatási Tervezési Osztály és a közoktatás tervezésének munkájáról és problémáiról.

477. A magyar köznevelés 5 éves terve. ONI, Bp. 1949.

478. *UMKL Koll.* 1951. augusztus 25. A közoktatás ötéves terve; 1951. november 8. Közoktatásunk 1952/53. évi terve; 1951. október 11. Az 1952/53. évi iskoláztatás terve; 1952. május 15. A közoktatási Tervezési Osztály...; *PI Arch.* F.PB/1061. A közoktatás felemelt ötéves terve (1951. október 18.)

kus volt, most ez mind az általános, mind a középiskolákban kiegészült egy az iskola külső és belső rendjét, az igazgató munkáját, a tanszövetület működését, a tanulók magatartását, az ifjúsági, szervezet, a szülői munkaközösség működésén stb. ellenőrző általános felügyelettel, amely az említett iskola felügyelők feladata lett. A felügyelő másik típusa a *szakfelügyelő* volt, aki meghatározott tantárgycsoportok tanításának szakmai és politikai ellenőrzését végezte. Az általános Iskolák (és az óvodák) felügyelőit (mind az iskola-, mind a szakfelügyelőt) a tankerületi főigazgató nevezte ki, míg a középiskolai felügyelőket a miniszter.

A tanácsrendszer megszervezése 1950-ben annyi változást hozott, hogy a tankerületi főigazgatóságok a *megyei tanács oktatási osztályai*ként épültek be az új apparátusba, és létrejöttek a járási tanácsok oktatási csoportjai, amelyek az alsó fokú oktatás általános felügyeletében játszottak szerepet. A megyei tanügyi szervek vezetői általában új emberek, munkaskáderek lettek, a szervezeti változások tehát személyi változásokkal is összekapcsolódtak.⁴⁷⁹ Míg a főigazgatóságok sok vonatkozásban inkább csak közvetítő szerepet játszottak az iskolák és a VKM között, addig most megtörtént az egységes iskolák személyi és dologi ügyeivel kapcsolatos napi döntéseknek a megyei oktatási osztályok hatáskörébe való decentralizálása. A tanügyigazgatási szervek mozgásteret persze továbbra is a minisztérium utasításai szabták szűkre.

A felügyelet újabb átszervezése 1951-ben történt meg, amit a szakirányú középiskolák irányításának széttagolódása is aktuálissá tett. Az 1212-F-1/1951 IV. K. M. sz. rendelet az *általános tanulmányi felügyelet* (ettől kezdve ez lett a hivatalos neve is) többszintű rendszerét hozta létre a járási általános felügyelők az általános iskolákat és az óvodákat ellenőrizték, a megyei oktatási osztályok felügyelői a járási felügyelőket, illetve rajtuk keresztül az alsó fokú oktatást, valamint a középiskolákat. A technikumok ugyan más főhatóságok alá tartoztak, de a megyei általános felügyelők ellenőrzési hatásköre rájuk is kiterjedt. Igaz, nem utasíthatták őket, de a KM-en keresztül javaslatokat terjeszthettek a szakminisztériumok illetékes szervei elé.⁴⁸⁰ Ezek voltak az elvek. A gyakorlat ettől némileg különbözött, hiszen a bonyolult ellenőrzési – felügyeleti metódus megvalósítása valószínűleg nagyobb létszámú, képzettebb és rutinosabb apparátust igényelt volna. Az általános tanulmányi felügyelők munkaidejének jelentős részét belső igazgatási feladatok töltötték ki, és az elválnál kevesebb idejük jutott a tulajdonképpeni iskolalátogatásra és az iskolai munka – a rendeletben előírt – minuciózus számbavételére.⁴⁸¹ A járási és megyei általános felügyelők munkáját a KM iskolai főosztályaihoz kapcsolódó központi felügyelői csoportok fogták össze.

Ugyanez a rendelet szabályozta a szakfelügyelet ellátásának módját is. Ez eltért mind a korábbi rendszertől, mind az általános tanulmányi felügyelet módjától. A szakfelügyelők egyrészt a KM állományába tartoztak, tehát centralizált formában működtek, másrészt ugyanazok a felügyelők látogattak minden iskolatípust, megszűnt tehát az általános iskolai és középiskolai szakfelügyelet különállása. Hatáskörük értelemszerűen kiterjedt a technikumok közismereti tárgyainak ellenőrzésére is. Érthető, ha itt is a munkaerőhiány szokásos jelei mutatkoztak. Az 1951/52. tanévben kb. 120 szakfelügyelő működött a KM kötelékében. Nem lehetett cél, hogy minden hozzájuk tartozó iskolát minden évben meglátogassanak, csak általánosítható tapasztalatok szerzésére törekedtek. Csakhogy mivel idejük nagyobbik részében általános iskolákat látogattak, a középiskolai rendszer pedig rendkívül differenciált volt, ez utóbbi területen még az általánosításhoz sem volt elég az éves szakfelügyeleti tapasztalat. 1951 novemberében a KM Kollégiuma kénytelen volt leszögezni, hogy a szakfelügyelők nem felelősek a területükön folyó munkáért, szerepük tehát csak információközlítés volt.⁴⁸² A következő évben azután megtörtént a szakfelügyelet decentralizálása is, legalábbis erre utal, hogy a 8533-2038/1952. K. M. sz. miniszteri rendelkezés (amely a technikumoknak a KM részéről történő felügyeletét szabályozta részletesen) már a tanácsok oktatási osztá-

479. *PI Arch.* F.PB/1001. Jelentés az újjászervezett VKM munkájáról (1951. február 1.)

480. A rendeletet természetesen ismerteti *Mezei*. 53–59. o. A kérdés szervezetszociológiai elemzését lásd *Halász* 1984. 31–32. o.

481. *UMKL Koll.* 1952. április 24. Az iskolai főosztályok irányító és ellenőrző munkája.

482. *UMKL Koll.* 1951. november 22. Helyzetkép a szaktárgyi tanulmányi felügyelet új rendszeréről.

lyainak szakfelügyelőiről beszélt, és a következő években valóban a megyék váltak a szakfelügyelet irányítóivá.⁴⁸³

483. Vö. *Halász 1984*. 33. o.

III. Politikai fordulatok, régi és új ellentmondások (1953–1956)

1. A korábbi közoktatás-politika felülvizsgálata 1953–54-ben

A KV júniusi ülésétől a februári határozatig

Mint láttuk, 1952-ben a közoktatás több pontján egyszerre merült fel a változtatás igénye. Emlekeztetőül: a szakképző intézmények beiskolázási keretszámainak csökkentéséről, a beiskolázási és tanulmányi színvonal emeléséről, a szakérettségi tanfolyamok visszafogásáról, majd megszüntetéséről, új általános és középiskolai tantervek elkészítéséről volt szó. Az ekkor megkezdődött változások hajszálerei azonban egy sokkal átfogóbb politikai fordulat áramába futottak bele 1953 júniusában, és világossá vált, hogy a közoktatás terén is szélesebb alapon és önkritikusabban kel megközelíteni a felmerült problémákat. Az MDP KV 1953. június 27–28-i ülésén elfogadott és az MDP egész korábbi politikai vonalvezetését éles kritikával illető határozat nem tartalmazott közvetlen utalásokat oktatáspolitikai kérdésekre, de átfogó jellegénél fogva ezen a területen is elkerülhetetlenné tette a változásokat. Először is a nehézipar erőltetett fejlesztésének visszafogása visszamenőleg is megkérdőjelezte a szakképzés (az MTH-iskoláktól az egyetemekig) hasonlóan erőltetett fejlesztésének indokoltságát, másodszor a határozat antiszelektáriánus vonásai, az adminisztratív módszerek bírálata, a kuláklisita eltörlése stb. vitathatóvá tették a közoktatás terén érvényesülő mechanikus, adminisztratív eljárások indokoltságát is, elsősorban a szociális arányok merev értelmezése és a hitoktatás türelmetlen kezelése terén, végül a személyi kultusz bírálata, az ideológiai élet fejlesztésének meghirdetése a tananyagok átalakításához adott újabb szempontokat.

Valóban, a Központi Vezetőség vitája érintett is közoktatási kérdéseket, Révai József és Darvas József egyaránt a közoktatás erőltetett növekedése ellen szólaltak fel. Révai önkritikájában „likvidálандónak” nyilvánította a népfront 1953-as választási felhívásának célkitűzését, a kötelező városi középiskolázás megvalósítását a második ötéves terv folyamán. A döntő feladat ehelyett: „megcsinálni, automatizálni a 8 osztályos általános népoktatást”.⁴⁸⁴ Ebben a szellemben tért ki közoktatási kérdésekre Nagy Imre is július 4-én a kormány programját ismertető beszédében. A főiskolai oktatás „erőszakolása” helyett – mondta – „jóval nagyobb gondot kell fordítani a népiskolákra, fokozni kell beruházásaikat, szaporítani kell az iskolák, tantermek és tanerők számát, hogy minél jobb feltételeket biztosítsunk a jövő reménységei, a kis magyarok elemi oktatásának...”⁴⁸⁵ Látható tehát, hogy már az első napokban megtörtént az „új szakasz” legfontosabb közoktatási konzekvenciájának levonása: fordulatra van szükség a képesítések „termelésétől” az alapozó oktatás irányába, és ott is elsősorban a feltételek megteremtését kell napirendre tűzni.

Közvetlenül érintették a közoktatást a kormányprogramnak a *vállalási türelemről* szóló gondolatai. Az új miniszterelnök itt általánosságban, részletezés nélkül foglalt állást az adminisztratív módszerek alkalmazása ellen,⁴⁸⁶ de éppen ez lett az a terület, ahol az oktatás irányítóinak először kellett konkrétan is szembenézniük az „új szakasz” ellentmondásaival. Az 1953/54. tanév hittanóráira még júniusban megtörténtek a beiratkozások, és érezhető, hogy azok még a „június előtti szellemben”, az adminisztratív korlátozások erőteljes alkalmazásával zajlottak le. Az eredmény nem is maradt el: az előző évi 25,6%-os eredménnyel szemben az általános iskolai tanulóknak mindössze 13%-a iratkozott be hitoktatásra. Az egyházpolitika változását jelezte, hogy augusztus 13-án a megyei oktatási osztályok utasítást kaptak immár visszaélésektől mentes pótbeiratások szervezésére. A lehetőséget az egyházak és a vallásos lakosság megnövekedett aktivitással hasz-

484. Urbán 1981. 46. o.

485. Nagy Imre: A kormány programja az országgyűlés előtt. In: Egy évtized. Válogatott beszédek és írások II. kötet. Szikra. Bp. 1954. 366. o.

486. Uo.

nálták ki, ugyanakkor az állam, a hivatal képviselői, különösen az iskolaigazgatók igen nehéz helyzetbe kerültek. Korábban nekik kellett vállalniuk az aktív egyházellenes politika végrehajtójának nemegyszer népszerűtlen szerepét, most viszont joggal érezték úgy, hogy magukra maradtak, megsejényültek, kénytelenek voltak az általuk eddig hirdetett elvekkel ellentétesen cselekedni. Nehezítette helyzetüket, hogy nem voltak, nem is lehettek tisztában az egyházpolitika, és egyáltalán a politika változásának elvi alapjaival, ideológiai hátterével, nem volt világos, a változás taktikai vagy stratégiai jellegű-e, az egyházhoz vagy a valláshoz való viszony változott-e meg. „Általában csökken a tekintélyük, különösen falun” – állapítja meg az igazgatókról a korabeli jelentés.⁴⁸⁷

A korrekció eredményeként a hittanra beiratkozott általános iskolások aránya 27,1%-ra emelkedett, a korábbi évek csökkenő tendenciája tehát óvatosan megfordult 1953-ban. A következő évben a beiratkozottak aránya elérte a 35,5%-ot,⁴⁸⁸ ami azt jelenti, hogy a nyugodtabb légkör és a megnövekedett egyházi aktivitás hatására ugyan érezhetően növekedett a jelentkezők száma, de még ekkor sem érte el az 1951/52. tanév szintjét, a korábbi időszakról nem is beszélve. A hivatalos szervek a kérdést továbbra is politikai problémaként kezelték, számon tartották, hogy kik és milyen indokkal íratják be gyermekeiket vallásoktatásra. Ezzel is összefügg, hogy a középiskolai hitoktatás jelentéktelen szintre zsugorodásának tendenciája lényegében változatlan maradt (1953: 0,68%, 1954: 1,87%).⁴⁸⁹

Ha a hitoktatás kérdéseitől eltekintünk, a közoktatás-politika felülvizsgálatát, annak egyes elemeit a Politikai Bizottság 1954. évi határozata foglalta egységes rendszerbe. (Akárcsak 1950-ben, most is a Központi Vezetőség határozataként jelent meg a végrehajtó testület által elgondolt szöveg. Az első, terjedelmesebb változatot 1953. december 23-án vitatta a Politikai Bizottság, a második, lényegre törőbb és a végleges szöveggel csaknem teljesen megegyező változat 1954. február 10-én került a testület elé, majd a vitát követő apróbb változásokat a Titkárság tagjai hagyták jóvá.)⁴⁹⁰ A dokumentum, amelyet a párt nyilvánosságra hozott,⁴⁹¹ röviden szólt a fordulat éve óta elért eredményekről, elsősorban a mennyiségi növekedés számadatait emelve ki. az általános iskola 8. osztályában háromszor, a középiskolákban két és félszer annyian tanultak 1953/54-ben, mint a megfelelő osztályokban 1937/38-ban. Jelentősen emelkedett a középiskolákban a munkás-paraszt származású tanulók aránya, előrehaladás történt a tananyag marxista szellemű átalakítása terén, és a pedagógusok „túlnyomó többsége magáévá tette közoktatási célkitűzéseinket”.

A határozat egésze azonban élesen kritikus hangvételű volt, és a feladatokat a következő témakörök szerint csoportosította (a felsőoktatásra vonatkozó téziseket nem említve): az általános iskola fokozott fejlesztése; a középiskolai expanzió visszafogása; az oktatás tartalmi fejlesztése, különös tekintettel a nemzeti-hazafias és a politechnikai nevelésre, a mechanikus „átpolitizálás” leküzdésére, a neveléstudomány alaposabb művelése; a pedagógusok fokozottabb megbecsülése.

Tartalmi kérdések

Az alábbiakban áttekintem az 1953-as évhez kapcsolódó tananyag-revízió főbb – az alsó és középfokú oktatást egyaránt érintő – csomópontjait. Mint látni fogjuk, ezek csak részben kötődnek az „új szakasz” politikájához, jelentős részben korábbi indíttatásúak. Vonatkozik ez mindenekelőtt az ötvenes évek derekán egyre erőteljesebben propagált *politechnikai oktatás* kérdéseire. Az oktatás és a termelőmunka összekapcsolása, az általános műveltség sokoldalú technikai képzéssel való kiegészítése a szocialista pedagógiai hagyomány talán legrégebbi – Marxista, sőt korábbi teoreti-

487. *UMKL Koll.* 1953. október 1. A hittanpótbéíratás tapasztalatai és az ebből adódó feladatok. *PI Arch.* 276. f. 89. cs. 194. ő. e. Bakonyi Pál levele Bence Gyulának, 1954. március 26.

488. *UMKL Koll.* 1954. augusztus 22. Jelentés az 1954/55. évi hittanbeíratás tapasztalatiról.

489. Uo.

490. *PI Arch.* F.PB/1464. Jelentés a közoktatás helyzetéről és feladatairól, uo. F.PB/1537. A közoktatás helyzete és feladatai.

491. A Központi Vezetőség határozata a közoktatás helyzetéről és feladatairól. *Társadalmi Szemle*, 1954. 1.

kusokra visszavezethető – vonulata. Ez azonban nem változtat azon, hogy a szocialista oktatásügy történetének különböző szakaszaiban nagyon különböző súllyal és formában került elő a kérdés. 1952. elején, amikor I. Kairov, az OSZSZSZK közoktatásügyi minisztere, az ismert pedagógiai szakíró magyar pedagógusoknak előadást tartott a szovjet oktatásügy alapelveiről, a teljességre törekvő áttekintésében nem esett szó a politechnikai szempontból, sem a technikai, technológiai képzés más formáiról.⁴⁹² A szovjetunió ötödik ötéves tervének irányelvei azonban, amelyeket ugyanez-év októberében hagyott jóvá az SZKP XIX. kongresszusa, már kimondták, hogy a középiskolákban meg kell kezdeni a politechnikai oktatást, és előkészületeket kell tenni az általános politechnikai oktatásra való áttérésre. Az indoklás a szocialista nevelés elmélyítése, és a pályaválasztás megkönnyítése volt.⁴⁹³ ha hihetünk Szuszlov kongresszusi beszédének, a tézis közvetlenül Sztálin kezdeményezésére került be az irányelvek közé.⁴⁹⁴

A KM folyóirata szinte a kongresszussal egy időben, még az irányelvek tervezetére reagálva közölte első cikkét a politechnikai oktatásról. Ez a szovjet oktatási tervekről írt, de leszögezte, hogy nálunk is megvannak a politechnikai képzés elemei (a természettudományos tárgyaik technikai vonatkozásai, a szakkörök, a fiatalok nyári termelőmunkája), és ezeket az elemeket fejleszteni kell a jövőben.⁴⁹⁵ Az általános politechnikai képzés a Szovjetunióban, mint a kommunizmus építésének követelménye került napirendre, így érthető, hogy a népfront 1953-as választási felhívása, amely a szocializmus teljes magyarországi felépítését a második ötéves terv feladatává tette,⁴⁹⁶ arra készítette a minisztérium vezetőit, hogy ismét és immár határozottabban megvizsgálják a politechnikai oktatás hazai helyzetét. Az iskolai főosztály anyaga szerint ennek feltételei mind a tananyagok, mind a pedagógusok műveltsége, mind a tárgyi felszerelés vonatkozásában igen hiányosak voltak, noha az előterjesztés szerint már a következő évtől elméleti és gyakorlati technikai ismeretekkel kellett kiegészíteni a tanítást, hogy a kommunizmus építése idején akadálytalanul lehessen áttérni az általános politechnikai oktatásra.⁴⁹⁷ A júniusi határozat után a politika voluntarista elemei háttérbe szorultak, de ez nem érintette a politechnikai problematikát. Amikor a minisztérium 1953 októberében összefoglalta a kormányprogramból szerinte következő közoktatás-politikai teendőket, ezek között szerepelt a politechnikai képzés elemeinek bevezetése az alsó- és középfokú oktatásban, illetve az oktatás és a termelési gyakorlat kapcsolatainak szorosabbra fűzése.⁴⁹⁸ És valóban, ez a követelmény a közoktatási párthatározatnak is szerves részévé vált, az Oktatásügyi Minisztérium pedig – noha 1954 derekán ismételten kénytelen volt konstatálni, hogy a feltételek hiányoznak és számottevő fejlesztésre nincs lehetőség⁴⁹⁹ – az 1954/55. tanév egyik fő feladatává tette az oktatás politechnikai jellegének erősítését.⁵⁰⁰ Hiba volna azt gondolni, hogy e tervek erőltetése pusztán a szovjet minta mechanikus másolására vezethető vissza. A döntő természetesen ez volt. Másfelől azonban az új közoktatás-politika egyik alapvonásaként csökkent az egyes iskolatípusok továbbtanulásra előkészítő szerepe, és ez természetesen kihatott a tantervfejlesztésre, a tantervekről való gondoskodásra is, felértékelve a gyakorlatban közvetlenül hasznosítható ismereteket.

492. I. Kairov: Közoktatás a Szovjetunióban. Köznevelés, 1952. április 1. 205–207. o.

493. A Szovjetunió Kommunista Pártjának XIX. kongresszusa. Szikra, Bp. 1953. 1109. o.

494. Uo. 660. o.

495. Joború Magda: A politechnikai képzésről. Köznevelés, 1952. október 15. 611–612. o.

496. Szabad Nép, 1953. április 12.

497. UMKL Koll. 1953. június 18. A politechnikai képzés elemeinek helyzete és továbbfejlesztési lehetősége általános iskolákban és általános gimnáziumokban.

498. UMKL Koll. 1953. október 8. Az Oktatásügyi Minisztérium fontosabb feladatai a kormányprogram végrehajtásával kapcsolatban.

499. UMKL Koll. 1954. május 13. Politechnikai oktatás elemeinek fejlesztése az új tantervek életbeléptetéséig.

500. Az oktatásügyi miniszter 853-47/1954. VII. O. M. sz. utasítása az 1954/55. tanév fő feladatairól az iskolák és nevelőintézmények számára. Köznevelés, 1954. augusztus 1. 225. o.

Látszólag hasonlóképpen „52-es” eredetű a közoktatási párthatározatnak a *nemzeti kultúra* megbecsüléséről, a *hazafias nevelés* elmélyítéséről szóló pontja. Láttuk, hogy a haladó nemzeti kulturális örökség fogalmának kiszélesítése a nem forradalmi hagyományok irányába az oktatás területén már a fordulat előtt napirendre került. Ebben a szellemben hívta fel a figyelmet a határozat a nemzeti tantárgyak (anyanyelv, magyar irodalom és történelem, Magyarország földrajza) fokozottabb megbecsülésére, kiemelkedj fontosságára. A dokumentum korábbi, decemberi variánsából azonban világosabban kiderül a hazafiság-problematika sajátos „53-as” aktualitása is. „Iskolai rendezvényeinken – olvashatjuk az anyagban – túlsúlyban orosz dalok, táncok szerepelnek, díszítésükben alig találkozunk történelmünk, kultúránk nagyjainak arcképével. Tanulóink cirill betűs térképeket használnak.”⁵⁰¹ Ha ez a gondolat nem is került bele a végleges változatba, sőt ott külön bekezdés foglalkozott a Szovjetunió iránti szeretet elmélyítésének fontosságával, nem kétséges, hogy a kérdés előtérbe kerülése részben az ötvenes évek elején az iskolákra oktrojált orosz-szovjet kulturális dömping ellensúlyozását is hivatva volt szolgálni.

Az OM már említett tanévnyitó utasításában és annak külön a hazafias nevelés kérdéseiről szóló mellékletében⁵⁰² orientálta a pedagógusokat abba az irányba, hogy mind az oktatómunka során, mind az órán kívüli nevelőmunkában tartsák szem előtt a hazafias érzések felébresztésének, ápolásának szempontját. A tanárok országsszerte ankétokon, értekezleteken vitatták meg az ezzel kapcsolatos tennivalókat⁵⁰³ és ezzel párhuzamosan az ifjúsági szövetség propagandájában is felerősödött a nemzeti-hazafias elem.⁵⁰⁴ 1954 végén azután már egyre több jelentésben olvashatunk a hazafiság túlzásairól, a nevelők kritikátlan, múltba néző, romantikus viszonyáról a nemzeti hagyományokhoz, a Szovjetunió iránti szeretetre való nevelés elhanyagolásáról,⁵⁰⁵ illetve arról, hogy a hazafisággal kapcsolatos számos elvi kérdés, így a demokratikus és szocialista hazafiság viszonya (nyilván különbsége) tisztázatlan.⁵⁰⁶ Ez az elvi tisztázatlanság formailag nyitva hagyta az utat visszafelé, az ekkor felnyitott zsilipek azonban aligha voltak visszazárhatók.

A februári határozat az előzőekben kiemelt két fő tartalmi szemponton túl *új tantervek* bevezetését írta elő mind az általános, mind a középiskolákban. A változás egyik célja a korábbi improvizációk, toldozgatások felszámolása volt. Ezt húzta alá Rákosi Mátyás is az MDP III. kongresszusán (beszéde – mint ismeretes – a kongresszus egyik határozatának tekinthető). Meg kell szüntetni a bizonytalanságot, a kísérleti jelleget – mondta az első titkár –, „tudományosan átgondolt tantervekre”, „állandó tankönyvekre” van szükség.⁵⁰⁷ Ezeket a szándékokat tükrözte, hogy az új tantervi reformnak csak az előkészületei kezdődtek meg (pontosabban folytatódtak) 1954-ben, és 1950-től eltérően a politikai vezetés most nem követelt azonnali eredményeket. A változás céljai közé tartozott a *maximalizmus*-problematika végleges rendezése is. A határozat egyidejűleg foglalt állást a liberalizmus és az életkori sajátosságokra hivatkozva a maximalizmus ellen, konkrétan pedig az általános iskola felső tagozatát és a gimnázium 2–4. osztályát tekintette túlterhelőnek, míg az alsó tagozat tantervét túl lazának, az általános iskolai 5. és a gimnáziumi 1. osztály ismétlő jelleget pedig fölöslegesnek ítélte. (Emlékeztetőül: az ismétlő jellegű tantervek az 1949/50. tanév kedvezőtlen tapasztalatai nyomán alakultak ki.) Az ekkor meghirdetett elvek szerint a tananyag terén is a

501. *PI Arch.* F.PB/1464. Jelentés a közoktatás...

502. Oktatásügyi Közlöny, 1954. augusztus 2. 190–191. o.

503. *PI Arch.* 276. f. 91. cs. 21. ő. e. Jelentés a Központi vezetőség 1954. februári „A közoktatás helyzete és feladatai”-ról szóló határozat végrehajtásának állásáról (1955. február 14.)

504. Lásd pl. Jelentés az ifjúság közötti munka helyzetéről s a feladatokról a DISZ KV Intéző Bizottsága számára, 1954. november 22. In: DISZ 73. o. *PI Arch.* 276. f. 89. cs. 195. ő. e. Az ifjúság nevelésének néhány kérdése. (A DISZ anyaga, 1954. március 15.)

505. *PI Arch.* 276. f. 91. cs. 21. ő. e. Jelentés a Központi Vezetőség 1954. februári „A közoktatás helyzete és feladatai”-ról szóló határozata végrehajtásának állásáról. (1954. december 14.)

506. *UMKL Koll.* 1954. november 25. Jelentés a közoktatás helyzetéről és feladatairól szóló KV határozat végrehajtásának állásáról.

507. A Magyar Dolgozók Pártja III. kongresszusának jegyzőkönyve. Szikra, Bp. 1954. 80. o.

mennyiségről a minőségre kell áthelyezni a figyelem súlypontját, ezzel függ össze a gyakorlás, a készségfejlesztés hangsúlyozása a határozatban. Az esztétikai és a testi nevelés „rehabilitálás” az „élet”-re előkészítő iskola térnyerését mutatja a következő iskolafokra előkészítő iskolával szemben.

A liberalizmus és maximalizmus elleni „kétfrontos harc” már a határozatban is főleg az utóbbi irányt preferálta, ennek kedvezett a „mennyiségről a minőségre” való áttérés jelszava is. Csakhogy míg a tananyag mennyisége központilag csökkenthető, addig az oktatás minőségének javítása, intenzívebbé tétele mindig olyan helyi tényezőktől függ, amelyek központi intézkedésekkel csak igen kevésbé és csak nagyon közvetve befolyásolhatók. Így az új tantervek bevezetéséig tartó „átmeneti” időszak egyik legfőbb tantervi kérdésévé a tananyagcsökkentés vált. 1954 nyarán az OM részletes utasításokat adott ki iskolatípusonként és tantárgyanként a tananyagcsökkentés végrehajtására, kijelölve az egyes tankönyvekből elhagyandó részeket. Az utasítások egyben szabályozták, hogy mely tárgyakból adható írásbeli házi feladat, és csökkentették az általános és középiskolai osztályvizsgák számát.⁵⁰⁸ Az intézkedések legitimációjához az is hozzájárult, hogy az előző tanévben a Szovjetunióban is tananyagcsökkentést hajtottak végre.⁵⁰⁹

A politikai fordulat egy sor olyan kérdést vetett fel, amelyekre pedagógiai válaszokat kellett adni. Az új követelményeket le kellett fordítani a pedagógia nyelvére, és ehhez már nyilvánvalóan nem volt elégséges a szovjet szakirodalom tanulmányozása. A hazai neveléstudományi kutatás azonban – nemcsak intézményi, hanem főleg ideológiai okokból – teljesen megbénult az Országos Neveléstudományi Intézet felszámolása után. Ezzel függ össze, hogy a párthatározat nemcsak általában mondta ki, hogy „ki kell fejleszteni az oktatás – nevelés a pedagógia kérdéseivel való tudományos foglalkozást”, hanem konkrétan is előírta, hogy *Pedagógiai Tudományos Intézetet* kell létesíteni. Az intézet 1954 végén jött létre, és az elméleti kutatásokon túl módszertani osztálya a tantervi munkálatok központjává is vált.⁵¹⁰

A pedagógusok

Az oktatáspolitikai 1953–54-es felülvizsgálatának további – és jelentőségét tekintve aligha túlbecsülhető – alkotóeleme a pedagógusok anyagi és erkölcsi megbecsülésének, helyzetük könnyítésének előtérbe állítása volt, részeként az értelmiség egészét érintő új politikának. Már 1953 folyamán lépések történtek a pedagógusok lakásgondjainak enyhítésére, valamint a falusi és tanyai tanítók, tanárok földigénylésének kielégítésére, a bérek, pontosabban a túlóradíjak emelése ügyében pedig konkrét eredmények is születtek 1953 őszén.⁵¹¹ Októberben az OM – összefoglalva a kormányprogramból következő intézkedések tervezetét – több javaslatot is tett a pedagógusok helyzetének könnyítésére, többek között felvetette társadalmi munkával és adminisztrációs teendőkkel való túlterhelésük égető gondját.⁵¹² November 19-én jelent meg a 14/852-113/1953. O. M. sz. utasítás, amely az iskolaigazgatók és nevelők túlterhelésének csökkentését célozta. Kimondta, hogy a pedagógusok csak olyan jelentés, kimutatás, statisztika stb. készítésére kötelezhetők, amelyeket a rendtartás előír, az értekezletek számát csökkenteni kell, a kötelező sajtómegbeszéléseket a sajtó egyéni tanulmányozásával kell felváltani. A miniszter utasította az igazgatókat, hogy háritsanak el minden olyan megbízást, amely nem az iskola illetékes felső hatóságának jóváhagyásával érkezik a nevelőkhöz. Az utasítás végül kimondta, hogy meg kell szüntetni az oktató-nevelő munka tervezésével (tehát az óravázlatok és tanmenetek készítésével) kapcsolatos túlzó követeléseket.

A párthatározat külön pontban foglalkozott a pedagógusok helyzetével, és a már ismertett törekvéseken (lakáshelyzet megoldása, földhöz juttatás, túlterhelés csökkentése) túl különösen

508. Az oktatásügyi miniszter 853-47/1954. VII. O. M. sz. utasítására... 224. o.

509. *UMKL Koll.* 1954. március 25. A tanulók túlterhelése és a tananyagcsökkentés

510. *Vö. Nagy S.* 1965. 126. o.

511. *Urbán* 1981. 64. és 81. o.

512. *UMKL Koll.* 1953. október 8. Az Oktatásügyi Minisztérium...

hangsúlyozta, hogy a tanítók, tanárok megítélésének alapja elsősorban jelenlegi munkájuk, az abban elért reális eredmény kell, hogy legyen (nem pedig korábbi magatartásuk, származásuk, illetve társadalmi munkájuk), amivel a pedagógustársadalom további sérelmét kívánták orvosolni.

Ezeknek az elveknek a gyakorlatba való átültetése már olyan intézkedéseket is követelt, amelyeknek jelentős anyagi vonzatuk volt. 1954-től azonban – mint ismeretes – az államháztartásnak egyre fokozódó pénzügyi nehézségekkel kellett szembenéznie, és ez nemcsak az oktatásügy területén tette kérdésessé az „új szakasz” elveinek valóra váltását. Ennek ellenére született néhány fontos eredmény az év folyamán. Az elsősorban várt *bérrendezés* – az oktatáspolitikai preferenciáknak megfelelően – ezúttal csak az általános iskolai (és óvodai) pedagógusok fizetését érintette. Az 1954. június 14-én megjelent 3-6/50/1954. O. M. sz. utasítás (amely a Minisztertanács idevágó határozatának végrehajtását szolgálta) elsősorban a leginkább hátrányos helyzetű tanyai tanítóknak, és a vasútvonaltól távol fekvő falvak pedagógusainak jelentett fizetésemelést. Felemelte egyúttal a nagy létszámú osztályok és összevont osztályok vezetőinek, valamint a körzeti iskolák igazgatóinak pótlékát. A falusi és tanyai kezdő pedagógusok 2000 forint egyszeri letelepedési segélyt kaptak.⁵¹³ Ami a pedagógusoknak juttatandó 1-2 holdas *konyhakerti földet* illeti, ezzel kapcsolatban a Földművelésügyi Minisztérium 1953 őszén még bizonyos nehézségeket támasztott, a Minisztertanács kedvező állásfoglalása után⁵¹⁴ azonban 1954. szeptember 21-én megjelenhetett a földművelésügyi és az oktatásügyi miniszter 164/1954 (IX. 21.) O. M. sz. együttes utasítása, amely a pedagógusok javára rendezte a kérdést.

Ugyanennek a pedagógusrétegnek a kiemelt kezelését jelezte a *falusi pedagógusok országos konferenciája* 1954. november 15–16-án.⁵¹⁵ Az értekezletet a minisztérium a pedagógus szakszervezettel közösen rendezte, és jelentőségét aláhúzza az a tény, hogy az 1948-as nevelésügyi kongresszus kísérletétől eltekintve ez volt az első országos pedagógustanácskozás a felszabadulás után. Nagy Imre levélben üdvözölte a konferenciát, amelyen kritikus hangvételű hozzászólások is hangot kaptak. Volt olyan felszólaló is, aki az akkor végrehajtott bérrendezést bírálta mondván, hogy az sem a végzett munkával, sem a pedagógusok társadalmi helyzetével nem áll arányban.⁵¹⁶ A falusi tanítók felemelését célzó 1954-es intézkedések régi mulasztásokat pótolnak, és megfeleltek az általános iskolák fejlesztését célzó oktatáspolitikai törekvéseknek. Másfelől azonban szorosan összefüggtek – mint ahogy az általános iskolák preferálása is – a párt és a kormány új mezőgazdasági és parasztpolitikájával, és annak kultúrpolitikai alátámasztását szolgálták.

Nem történt lényeges előrelépés a *lakáshelyzet* megoldásában. A határozat részben a más célra igénybevett szolgálati lakások visszaadását, részben új pedagóguslakások építését, részben a magánépítkezések állami támogatását írta elő. Úgy tűnik azonban, hogy mindezekre a költségvetés nem biztosított anyagi fedezetet a későbbiekben. A párt tudományos és kulturális osztályának jelentése még 1955 elején is azt állapította meg, hogy mintegy 5000 lakásra volna szükség, ezt az igényt azonban az OM nem tudja kielégíteni, ami egyben azt is mutatja, hogy a pedagóguslakások kérdése a tárca problémája maradt.⁵¹⁷ Bízást a pedagógusok munkakörülményeinek javítását célzó intézkedések közé sorolhatjuk a rendkívül megterhelő *továbbképzési* rendszer felülvizsgálatát. A párthatározat az ideológiai és szakmai továbbképzési anyag csökkentését és gyakorlat-közelibbé tételét írta elő, és ennek nyomán az 1954/55. tanévtől abbamaradt az 1952-ben indult négy éves továbbképzési program. A szakmai tanfolyamok lényegében megszűntek, helyüket a szabadabb formákkal (szabad viták, kirándulások stb.) kombinált önképzés foglalta el. Ideológiai téren öt évenként kellett a pedagógusoknak egy tanfolyamon részt venni.⁵¹⁸

513. Vö. Urbán 1981. 80–81. o.

514. *PI Arch.* 276. f. 91. cs. 21. ő. e. (Erdey-grúz Tibor feljegyzése Berei Andornak 1954. július 2.)

515. A falusi pedagógusok országos konferenciája. Köznevelés, 1954. november 25. 405–427. o.

516. *PI Arch.* 276. f. 91. cs. 24. ő. e. Feljegyzés a falusi-tanyasi nevelők konferenciájáról. (1954. december 7.)

517. Urbán 1981. 81. o.

518. Bakonyi 1965. o. 577–579. o.

2. Az általános iskola

Szervezeti fejlődés

Láttuk, hogy a közoktatás-politika felülvizsgálatának már első hangütései azt célozták, hogy az ötvenes évek elejének szakképzés-centrikussága után ismét az alapozás, az általános iskola kerüljön a fejlesztési tervek középpontjába. Nem volt azonban egyértelmű, hogy mit is kell érteni az általános iskola fejlesztésén. A Szabad Nép már 1953. augusztus 11-én részletes írásban foglalkozott a kérdéssel, és a beruházások, a tanteremépítés elégtelenségét, különösen pedig a falusi iskolák hiányosságait tette kritika tárgyává. A bírálat elsősorban az Oktatásügyi Minisztérium és a helyi tanácsok ellen irányult (aligha teljesen igazságosan).⁵¹⁹

A párthatározat vonatkozó fejezete látszólag egyenes folytatása a kormányprogram és a Szabad Nép-cikk gondolatainak, valójában azonban azok egyértelmű feltétel-centrikussága helyett itt egy kettős célkitűzés fogalmazódik meg. Mert egyfelől a párthatározat is kimondja a szükségstantermek felszámolásának, az iskolák tatarozásának, a felszerelések biztosításának stb. szükségességét, és ez a korábbiakkal összhangzó, a szervetlen fejlődés kiegyensúlyozását célzó törekvés. Másfelől azonban és főként előírja, hogy 1960-ig (tehát a második ötéves terv végéig) „lehetőség szerint” mindenütt meg kell valósítani a szakrendszerű oktatást, és ezzel egy olyan célnak ad prioritást, amely korábban is kiemelt cél volt, és a beruházások elégtelen szintjével társulva maga is hozzájárult az általános iskola fejlődésének diszharmonikus voltaához. Kár lenne persze ebből arra következtetni, hogy az általános iskola gyors ütemű szakosítása eleve hibás vagy voluntarista elképzelés volt, az azonban kétségtelen, hogy a kettős célkitűzés olyan ellentmondást tartalmazott, amelyet csak jóval nagyobb beruházási szint mellett lehetett volna feloldani.

A határozat intenciói szerint 1954 folyamán ki kellett dolgozni a szakosítási program részletes feltételeit tartalmazó tervezeteket. Ez valóban meg is történt, és az OM Vezető Kollégiuma 1954. szeptember 23-án tárgyalta az általános iskolai főosztály erre vonatkozó előterjesztését. Az anyag az áttekinthetőség kedvéért külön tárgyalta azokat a teendőket, amelyek a szakosítás adott szintje mellett a *sínvonal* emeléséhez szükségesek, és azokat, amelyeket a *szakosítási* célok megvalósítása követel meg. Ami az első feladatot illeti, e számítások szerint 4842 új szaktanárra lett volna szükség ahhoz, hogy az üres álláshelyeket betöltsék, illetve a tanítói képesítésű felső tagozati pedagógusokat kiváltsák. A kicsi, düledező, egészségtelen tantermek pótlására és a zsúfolt tantermek tehermentesítésére 4221 új tanterem beállítása lett volna szükséges, és további 7047 egyéb kiegészítő helységet kellett volna biztosítani.

A második feladat megoldásához 112 000⁵²⁰ szakosított oktatásban nem részesülő felső tagozatosot kellett volna valamilyen módon bevonni a szakosított oktatás rendszerében. Ez a régi recept szerint részben további osztott felső tagozatok kialakításával, részben újabb körzetesítési akciókkal lett volna megoldható. Az előterjesztés világosan megfogalmazta, hogy a körzetesítés kiterjesztéséhez legalább háromféle akadályon kell úrrá lenni. Az egyik az, hogy a tervezett 1539 körzeti iskola csak úgy lett volna megvalósítható, ha közülük csaknem 400-at részben osztott vagy kis létszámú iskolából fejlesztenek ki. a nehézségek másik csoportját a közlekedési gondok alkották. Az előterjesztés ugyan részletes javaslatokat tett az utóbbiak leküzdésére, ez azonban a vasúti és autóbusz menetrendek módosítását, a termelőszövetkezetek és állami gazdaságok közlekedési eszközeinek igénybevétele és külön iskolabuszok beállítását tett volna szükségessé. A tervezet természetesen számolt a diákotthoni hálózat fejlesztésével is. Harmadszor tekintetbe kellett venni a lakosság, a szülők már eddig is megmutatkozó ellenállását a körzetesítéssel szemben.

A döntő nehézséget azonban nem ezek jelentették, hanem a hagyományos tanteremhiány. A fejlesztési terveket figyelembe véve az építendő tantermek száma 7654-re nőtt. Ami a pedagógusok

519. Urbán 1981. 81. o.

520. A KSH adatai szerint ez a szám 117 904. (MűvStat. 31. és 33. o. alapján számítva.)

kat illeti, a szaktanárhiány így már elérte a 7281-et, ez viszont módosította az építendő pedagóguslakások számát is (a korábban emlegetett 4709-ről 7744-re). Az egész fejlesztési terv anyagi kihatása 4358,1 millió forint lett volna.⁵²¹

A tervezet döntő bizonyítéka annak – mondta a vitában Andics Erzsébet, a miniszter első helyettese –, hogy a teljese körű szakosítást nem tudjuk 1960-ig elérni. Maga a miniszter is úgy nyilatkozott, hogy a tervezet nem számol a realitásokkal, és október közepéig új előterjesztés készítésére adott utasítást.⁵²² Ilyen anyagról, illetve hasonló kollégiumi vitáról nem tudok, tény azonban, hogy ettől kezdve a belső minisztériumi és pártiratokban elfogadott dologként kezelték, hogy a második ötéves terv sem fogja befejezni az általános iskolák szakosítását. Ez persze távolról sem jelenti, hogy a kérdés lekerült volna a napirendről, ellenkezőleg: a fejlesztés első számú prioritása maradt.

A körzetesítés terén meglehetősen szerény eredményeket tudott csak felmutatni az oktatásirányítás.⁵²³

	Körzeti iskolák száma	Tagiskolák száma
1952/53	615	881
1953/54	680	952
1954/55	685	918
1955/56	689	937
1956/57	691	936
...
1960/61	749	1038

A lassú, de látszólag egyenletes növekedés mögött látni kell a küszködést, a gyakran erőszakoltan kialakított körzetek nagyfokú hajlamát a bomlásra. Így például 1955-ben látszólag 4 új körzeti iskola jött létre, valójában azonban 54 új központot terveztek, és 50 szűnt meg. Látszólag 19 kis iskolát kapcsoltak be a körzeti hálózatba, valójában 75 új tagiskola szerveződött, de egyidejűleg 56 szűnt meg.⁵²⁴

Az osztottsági szint növekedését ismét a teljesen osztott és a teljesen osztatlan iskolák számának és arányának alakulásával jellemezzük.⁵²⁵

521. *UMKL Koll.* 1954. szeptember 23. Az általános iskolai szakrendszerű oktatás megvalósításának feltételei.

522. *UMKL Koll.* 1954. szeptember 23. Jegyzőkönyv.

523. *MűvStat.* 31. o.

524. *UMKL Koll.* 1956. április 25. Az 1955. évi fejlesztési, beruházási és költségvetési terv teljesítése.

525. *MűvStat.* 30. o.

	Osztott iskolák			Osztatlan iskolák		
	1.	2.	3.	1.	2.	3.
1952/53	1 655	27,1	66,5	1 266	20,7	3,1
1953/54	1 791	29,3	70,4	1 266	20,7	2,9
1954/55	1 895	30,7	72,4	1 177	19,1	2,5
1955/56	1 963	31,6	73,2	972	15,6	1,9
1956/57	2 035	32,4	74,1	925	14,7	1,8

(1. iskolák száma, 2. iskolák aránya (%), 3 tanulók aránya (%).)

A táblázat egyszerre mutatja a fokozatos haladást és az osztatlan (továbbá a táblázatban nem jelzett két-három tanulócsoporthoz ún. kis létszámú és több tanulócsoporthoz ún. részben osztott) iskolák makacs fennmaradását. Mi áll a haladás háttérében? Mind a körzetesítés, mind az osztottsági fok emelése a tanulócsoporthoz felbontását, szaporítását követeli meg. Ez utóbbi viszont – mint láttuk – újabb tantermek és pedagógusok beállítását teszi szükségessé. A pedagógusokról a 4. fejezetben külön lesz szó, az alábbi táblázat a tanuló csoportok és a tantermek számának alakulását állítja párhuzamba.⁵²⁶

	Tanulócsoporthoz száma	Tantermek száma
1952/53	33 402	25 110
1953/54	34 764	25 434
1954/55	36 786	25 998
1955/56	38 404	26 905
1956/57	39 597	27 343

A kiábrándító tények tehát azt mutatják, hogy míg a vizsgált periódusban a tanulócsoporthoz száma 6195-tel nőtt – és ez kétségkívül a párthatározat megvalósítására irányuló elszánt akaratot tükrözi –, addig a tanteremszám növekedése 2227 volt.

Magától értetődik, hogy ez a helyzet a kényszerhelyettesítési formák nagyobb elterjedését, a tanteremhiány növekedését vonta maga után. Ez az előző részből már ismert mutatókkal jellemezzük:⁵²⁷

526. Uo. 29. o.

527. Varga 1983. 78. o., *MűvStat.* 31. o.

	1.	2.	3.	4.	5.
1952/53	9 334	32	2 159	10 445	31,3
1953/54	10 019	59	2 181	11 511	33,1
1954/55	10 730	28	2 268	13 050	35,5
1955/56	11 403	46	2 249	13 787	35,9
1956/57	12 154	49	2 629	14 888	37,6

(1. naponta kétszer használt tanteremek száma, 2. háromszor használt tanteremek száma, 3. szükségstanteremek száma, 4. hiányzó tanteremek száma Varga Júlia szerint, 5. hiányzó tanteremek száma a tanulócsoportok százalékában)

A tanteremhiány mutatószámai tehát az 1953 utáni időszakban is folyamatosan, visszaesés nélkül növekedtek, dacára az ellentétes értelmű politikai deklarációknak. Az újonnan épült tanteremek számáról ismét nincsenek pontos és áttekinthető éves adataink, az összképet szétszórt adatokból rekonstruálhatjuk. 1954-ben a tárca 500 osztályterem építését tervezte, de ténylegesen csak 309 készült el.⁵²⁸ Úgy tűnik, ez hozzávetőlegesen kifejezi a későbbi évek termését is. Egy 1956 októberében keletkezett jelentés szerint abban az évben 368 tanterem építése volt tervbe véve, de az év végéig csak 284 befejezése volt várható⁵²⁹ (ténylegesen nyilván még kevesebb épült fel). Másrészt tudjuk, hogy 1955–57 között évente *átlagosan* 307 tanterem készült el.⁵³⁰ Ha ehhez hozzávesszük, hogy 1953 folyamán – egy minisztériumi jelentés szerint⁵³¹ – 420 tanterem épült, megalapozottnak tűnik az a következtetés, hogy a júniusi határozattól 1956 végéig maximálisan 1200 új osztálytermet állítottak be. Ez a tanteremszám növekményének valamivel több, mint 50%-a lenne,⁵³² ha nem kellene joggal arra gondolnunk, hogy az új építések egy része túrhetetlen minőségű régi osztályteremek kiváltására szolgált. A növekmény fennmaradó része döntően más célokra használt épületek igénybeviteléből származott, illetve – jóval kisebb arányban – abból, hogy más tárcák által használt régi osztályteremek a párthatározat szellemében most visszakerültek az iskolahálózatba.

A beruházások alacsony szintje feltűnően ellentétes volt a meghirdetett elvekkel, és a háttérben nyilvánvalóan az e célra fordítható erőforrások szűkössége, pontosabban folyamatos szűkülése állt. Az „új szakasz” politikája a fogyasztás növelését hirdette meg, és az oktatás az uralkodó szemlélet szerint egyértelműen fogyasztásnak minősült. Ezért volt logikus – többek között – a közoktatás, és különösen a termeléshez csak lazán kapcsolódó alsófokú oktatás kiemelt hangsúlyozása 1953–54-ben. Egy ilyen politikai következetes megvalósítása azonban éppen a gazdaság korábban kialakult alacsony teljesítőképessége, a rendelkezésre álló anyagai eszközök szűkössége miatt ütközött akadályokba, és az adott helyzetben érthetően a közvetlen életszínvonal-politikai célok kaptak prioritást. A beruházások és általában a költségvetési kiadások visszafogása így az oktatásiügyi tárcát is közvetlenül érintette.⁵³³ Kirívó példája ennek, hogy az OM iskolai célokat szolgáló

528. *PI Arch.* 276. f. 91. cs. 21. ő. e. Jelentés a Központi Vezetőség 1954. februári „A közoktatás helyzete és feladatai”-ról szóló határozata végrehajtásának állásáról. (keltezés nélkül, 1955 márciusa utánról)

529. *UMKL Koll.* 1956. október 15. Az Oktatásügyi Minisztérium 1957. évi tervjavaslata.

530. *Varga* 1983. 97. o.

531. *UMKL Koll.* 1954. május 13. Beszámoló jelentés a közoktatás 1953-as tantervének teljesítéséről.

532. A második három éves terv dokumentációja szerint 1955–1957 között hálózatfejlesztés 48%-a volt új építésű tanterem. (Idézi *Varga* 1983. 98. o.)

533. Az „új szakasz” gazdaságpolitikájának ellentmondásairól, egyebek között az 1954. évi terv júliusi módosításáról, a folyó beruházások kétmilliárd forintos zárolásáról lásd *Barla Szabó* 1981. és *Földes* 1984.

szekrény- és székkészletét a lakossági árualap növelése tárgyában hozott minisztertanácsi határozat alapján csökkentették.⁵³⁴

Elsősorban persze nem szekrényekről és székekről, hanem helyiségekről volt szó. Az 1954 szeptemberében tárgyalt és elvett nagyvonalú szakosítási terv még több 4 milliárd forintra becsülte az 1960-ig megvalósítandó program költségkihatásait. A későbbi anyagok már ezért tartják megvalósíthatatlannak a teljes szakosítást 1960-ig, mert ehhez 3,5 *milliárd* forintra lenne szükség.⁵³⁵ Az 1954. évben az OM eredetileg 94,3 millió forintot kíván az általános iskolák fejlesztésére fordítani.⁵³⁶ Ez az összeg júliusban a beruházások általános csökkentése kapcsán 80 millióra apadt, 1955-ben pedig az egész tárca beruházási kerete zuhant drasztikusan 206,3 millióról 116 millióra. Az OM az általános iskolák részesedési arányát 41%-ról 56,7%-ra emelte, de az így is csak 65,8 milliót tett ki.⁵³⁷

Az általános iskola sikermutatói így módon továbbra is – akárcsak 1953-előtt – az *anyagilag megalapozatlan fejlesztés* tövises virágai voltak, a tárca vezetőinek megnyilatkozásaiban pedig drámai kirohanások váltakoztak a helyzet bölcs elfogadását és megideologizálását célzó kijelentéseikkel. Erdey-Grúz Tibor már 1954 őszén katasztrofális helyzet kialakulását jósolta az 1956/57. tanévre,⁵³⁸ 1956 tavaszán azonban a miniszter első helyettese még mindig úgy foglalt állást, hogy a csoportbontás akkor is színvonal emelkedést jelent, ha nincs hozzá tanterem,⁵³⁹ és ennek megfelelően a „maximális csoportbontás” ott szerepelt az 1956/57. tanév 1956 júniusában elfogadott fő feladatai között.⁵⁴⁰ Az oktatás második ötéves terve a helyzet radikális javítását célozta 4500 (köztük 3500 általános iskolai) tanterem felépítésével. A terv azonban – amint az OM tervgazdasági főosztálya 1956 októberében igen élesen felvetette – aligha volt megalapozott, hiszen láttuk: 1956 végéig 284 terem felépítése volt várható, ami az ötéves tervszámnak alig több mint 8%-át tette ki.⁵⁴¹

Hogy végül is hogyan alakult a szakrendszerű oktatásban részt vevő általános iskolai tanulók száma és aránya, erre vonatkozó megbízható adatok csak az 1952/53. tanévtől kezdve állnak rendelkezésünkre, így e munka korábbi részeiben kénytelen voltunk a helyzetet közvetett mutatók alapján megítélni. Most azonban célszerű az általános iskola szervezeti felépítésének áttekintését ennek bemutatásával zárni.⁵⁴²

534. *PI Arch.* 276. f. 61. cs. 476. ő. e. Feljegyzés a közoktatásügyről szóló KV határozat végrehajtásának egyes kérdéseiről. (1954. szeptember 20.)

535. *PI Arch.* 276. f. 91. cs. 21. ő. e. Jelentés a Központi Vezetőség 1954. februári... (1955. február 14.)

536. *PI Arch.* 276. f. 61. cs. 476. ő. e. Feljegyzés a közoktatásügyről...

537. *UMKL Koll.* 1954. november 25. Jelentés a közoktatás helyzetéről...

538. Uo. Jegyzőkönyv

539. *UMKL Koll.* 1956. április 25. Jegyzőkönyv

540. *UMKL Koll.* 1956. június 22. Az általános és középiskolák 1955/56. évi munkájáról és az 1956/57. évi fő feladatairól.

541. *UMKL Koll.* 1956. október 15. Az Oktatásügyi Minisztérium.

542. *MűvStat.* 33. o.

Szakrendszerű oktatásban részesülő tanulók		
	száma	aránya az összes felső tagozatok százalékban
1952/53	410 009	74,5
1953/54	432 422	78,1
1954/55	438 608	78,9
1955/56	436 666	79,4
1956/57	434 641	80,3
...
1960/61	502 881	81,6

Lemorzsolódás

A beiskolázással, a tanulólétszámok alakulásával, a lemorzsolódással kapcsolatos gondok lényegében változatlanul tovább éltek 1953 után is. Érezhető azonban, hogy a kérdést övező politikai figyelem gyengült az új feltételek között. Ezt részben magyarázza a szakosítási törekvések megerősödése, amelyek mintegy lekötötték az oktatás irányítóinak energiáit, ennél fontosabb azonban a szakképzési tervek mérséklésének visszahatása. Míg korábban a végző nyolcadikosok száma a közoktatás-politika egyik szűk keresztmetszetét jelentette, most éppen ellenkezőleg: a középfokú oktatási intézmények beiskolázási keretszámait kellett tágitani az alulról jövő nyomás hatására. Így például a középiskolák fejlesztésének 1953-54-es felülvizsgálata során az első évesek létszámának csökkentése arra hivatkozva maradt el, hogy „helyet kell biztosítani az általános iskolák VIII. osztályát kitűnő, jeles, jó tanulmányi eredménnyel végző tanulóknak”.⁵⁴³

Ami a számszerű eredményeket illeti, a végző nyolcadikosok létszáma a vizsgált időszakban elérte, sőt meghaladta a „bűvös” százezres határt:⁵⁴⁴

Nyolcadikos tanulók létszáma	
1953	99 141
1954	110 920
1955	104 461
1956	106 197
1957	110 854

Az éves lemorzsolódási ráta csökkenése lelassult a stagnálás jelei mutatkoztak. A magyarázat feltehetőleg nem annyira a politikai figyelem lanyhulásában kereshető, mint inkább abban, hogy a „csökkenő hozadék” elve alapján egy bizonyos szint elérése után már jóval nagyobb energiára lett volna szükség a változatlan csökkenési ütem fenntartásához.⁵⁴⁵

543. *PI Arch.* F.PB/1464 jelentés a közoktatás...

544. *MűvStat.* 31. o.

545. *MűvStat.* 31. o. alapján számítva. A számítás módját lásd e munka második részében.

Megőrzött tanulók aránya (%)	
1953	93,2
1954	92,9
1955	93,4
1956	93,7
1957	92,0

Az általános iskolába 1953 után belépő évfázatok viszont tovább folytatták a korábbi tendenciát: közülük egyre többen végezték el a 8. osztályt.⁵⁴⁶

A kezdés éve	A befejezés éve	Nyolcadikosok a nyolc évvel korábbi elsősök százalékában
1953	1961	70,6
1954	1962	73,3
1955	1963	76,5
1956	1964	76,2
1957	1965	77,2

Érdemes végül megjegyezni, hogy míg 1950-ben az összes tanköteles 96,5%-a járt általános iskolába, 1953-ra ez az arány elérte a 97,3%-ot, a következő két évben pedig további néhány tizedszázalékkal emelkedett.⁵⁴⁷

Tantervi munkálatok

A párthatározat új lökést adott a már 1952-ben elkezdődött újabb tantervi revízióknak. Sajátossága volt az új dokumentumok elkészítésének, hogy külön került sor az alsó és a felső tagozat tantervének kidolgozására és bevezetésére. Az alsó tagozat vonatkozásában már az 1953–54. tanév folyamán elkészült egy tervezet az Oktatásügyi Minisztériumban, a következő tanévben pedig megkezdődött annak kísérleti kipróbálása 34 általános iskolában. Ezeket a munkákat 1954 végén vette át az OM-tól az újonnan megalakult Pedagógiai Tudományos Intézet.⁵⁴⁸ A végleges alsó tagozati tanterv bevezetésére 1956 őszén került sor.⁵⁴⁹ A felső tagozati tantervnek csak a tervezete készült el a vizsgált periódusban, végleges változatát 1958-ban vezették be.

Mit jelentett az új tantervek elkészítése? Úgy tűnik három tendencia összefonódását figyelhetjük meg.

1. *Szakmai-pedagógiai racionalizálás.* Ennek részleteire itt főlegesen kitérni, a lényeg enélkül is érthető: a régi tantervek hevenyészett alkotások voltak. Most a hosszabb előkészítési időszakban mód nyílt a tananyag átgondoltabb, praktikusabb kiválasztására és elrendezésére, metodikai módosításokra stb. Az alsó tagozaton ennek legfeltűnőbb, az óratervben

546. Lásd az előző jegyzetet.

547. *UMKL Koll.* 1953. november 12. A közoktatás 1954. évi tervjavaslata; 1955. május 26. Beszámoló jelentés a közoktatás 1954. évi tervének teljesítéséről; 195. szeptember 12. Az Oktatásügyi Minisztérium 1956. évi javaslata.

548. Nagy S. 1965. 126. o.

549. Tanterv és utasítás az általános iskola I–IV. osztálya számára. Tankönyvkiadó, Bp. 1956. (62/1956. OM sz. utasítás)

is tükröződő megnyilvánulása a beszélgetés tantárgy megszüntetése, illetve az olvasás tantárgyba való beolvasztása volt.⁵⁵⁰

2. *Tananyagcsökkentés.* Nem szabad elfeledkezni arról, hogy a tantervi munkálatok a „maximalizmus elleni harc” újabb hullámával párhuzamosan folytak. Mind 1954-ben, mind 1955-ben azonnal végrehajtandó tananyag-átrendezéseket írt elő a minisztérium, amelyek jó részt csökkentésekkel is együtt jártak. Az új tantervi koncepció deklarált alapelve is ez volt: „Kevesebbet de jól tanítani”. Tudatosan csökkentették a megtanulandó fogalmak, nevek, mennyiségét, elhagyták a tanulók életkori sajátosságainak nem megfelelőnek ítélt tananyagrészeket (pl. az alsó tagozatból az égitestek mozgására vonatkozó ismereteket), igyekeztek tehermentesíteni a magas bukási százalékokat produkáló évfolyamokat (az alsó tagozatban ilyen volt az 1. év).⁵⁵¹
3. *Gyakorlati életre való előkészítés.* Az eddigiek alapján ez a tendencia sem meglepő. Itt találkozott a politechnikai oktatás politikai divatja azokkal a valóságosabb kihívásokkal, amelyek a továbbtanulási perspektívák elbizonytalanodásával függtek össze. Az alsó tagozatban ennek legfontosabb következménye a kézimunka tantárgy bevezetése lett. Jellemző, hogy a PTI igazgatója 1954 végén még mind ezt, mind a többi gyakorlati készségfejlesztési elképzelést erős kritikával fogadta abból a teoretikus álláspontból kiindulva, hogy a készségek az ismeretekből alakulnak ki. „Általánosan képző iskolákról van szó – fejtette ki az OM Kollégiumi ülésén – és ennek az iskolának nem lehet az a feladata, hogy akár 4 éven keresztül tanított mezőgazdaságtannal, vagy 8 éven át tanított kézimunkával olyan készségekkel lássuk el a tanulókat, amelyeket fel is tudnak használni.”⁵⁵² A tantervek megvalósítása persze ennek ellenére a PTI feladat lett, a miniszter szerencsére nem akceptálta a tudós sajátos álláspontját. Itt kell megemlíteni azokat a törekvéseket is, amelyek az ének és rajz oktatásának kiterjesztését szorgalmazták. Ezek a tárgyak akkor zsugorodtak össze (1949–50-ben), amikor az ismeretkörök megítélésének legfőbb kritériuma az volt, hogy mennyire készítenek elő a középiskolára. Most azonban az életre nevelés és az esztétikai nevelés általános szempontjain túl a párthatározat betűjére, sőt a túlterhelés elleni harc érdekeire is lehetett hivatkozni a „készségtárgyak” védelmében.⁵⁵³

3. A középiskolák és a felnőttoktatás

Fékezés

Míg az általános iskolák száma az „új szakasz” politikája legalább ígéreteket jelentett, addig a középiskolák esetében erről sem volt szó. A gazdasági növekedés visszafogása értelemszerűen együtt járt a szakképzés rohamos expanziójának megállításával, sőt a szakképzési keretszámok átmeneti csökkentésével. Ez a minőségi fejlesztés számára kedvező helyzet lett volna, ha az expanzió leállítása nem jelentett volna egyúttal megtakarítási lehetőséget költségvetés számára. A középiskolákban így egyszerre jelentkezett a perspektívák elbizonytalanodása, a tanárok elhelyezkedési lehetőségeinek beszűkülése és a tárgyi feltételek javulásának elmaradása, sőt helyenként – mint látni fogjuk – azok további romlása. Bonyolította a helyzetet, hogy az 50-es évek elejének gátlástalan továbbtanulási agitációja nyomán rohamosan nőtt az általános iskolát végzett fiatalok

550. Részletesebben lásd Horváth 1978. 79–83. o.

551. Uo. Az első évfolyam túlterhelésének megszüntetésével külön is foglalkozott az OM Kollégiuma 1954 augusztusában (UMKL Koll. 1954. augusztus 5. Jegyzőkönyv)

552. UMKL Koll. 1954. december 30. Jegyzőkönyv

553. UMKL Koll. 1954. december 30. Gyakorlati életre előkészítés az általános iskolában. *PI Arch.* 276. f. 91. cs. 24. ő. e. Cím nélküli anyag 1955-ből.

továbbtanulási és a szülők taníttatási kedve, a fékezés tehát sajátos társadalmi feszültségekkel is együtt járt.

1953-ban még a korábbi tendencia folytatódott. A középiskolák első osztályainak tervezett létszáma 40 890 volt, ez a végző nyolcadikosok 41,2%-át tette volna ki. A főhatóságok és a tanácsok azonban jelentősen túlteljesítették a tervet, és ténylegesen 44 773 tanuló, a végzősök 45,2%-a iratkozott be az 1953/54. tanévre.⁵⁵⁴ (A létszám-tervek túllépésében a jelentkezők felől jövő nyomáson túl szerepet játszott – mint arra a második részben utaltunk – a szociális arányszámokhoz való merev ragaszkodás is.)⁵⁵⁵ Amikor 1953 decemberében a közoktatás egészének felülvizsgálata kapcsán a Politikai Bizottság foglalkozott a kérdéssel, elfogadta az agitációs és propaganda osztály álláspontját, amely szerint a beiskolázási létszámok növekedését meg kell állítani, de veszélyes lenne csökkenteni azokat. A határozat tehát a 44 ezres keretszám fenntartását mondta ki,⁵⁵⁶ és ebben az értelemben szögezte le a nyilvánosságra hozott dokumentum is – számadatok nélkül –, hogy „a középiskolákban általában a beiskolázás jelenlegi kereteit kell irányadónak tekinteni”.

A tényleges helyzet azonban ismét másként alakult: az első évfolyamos középiskolások létszáma a következő két évben jelentősen csökkent és csak 1956-ban indult újból növekedésnek.⁵⁵⁷

	Első éves középiskolások száma	Első éves középiskolások a végző nyolcadikosok százalékában
1953	44 773	45,2
1954	36 371	32,8
1955	33 242	31,8
1956	39 739	37,4

Összehasonlításul érdemes közölni, hogy 1950-ben a végző nyolcadikosok 51%-a tanult tovább középiskolában,⁵⁵⁸ igaz, akkor a végzők létszáma jóval kisebb volt.

A gimnázium

Közelebbről megvizsgálva a helyzet azt látjuk, hogy a globális létszámcsökkenés mögött lényeges arányeltolódást figyelhetünk meg a gimnáziumok és a szakirányú középiskolák között. Míg ugyanis a szakközépiskolákban a képzés drámai visszafejlesztése zajlott ezekben az években, addig elvileg érvényben maradt a párthatározat azon intenciója, hogy általában az eddigi beiskolázási kellett pótolni. Sajnos a szétszórt és egymásnak ellentmondó adatok nem teszik lehetővé, hogy az egyes iskolatípusok beiskolázási létszámainak alakulását áttekinthessük, jól érzékelteti azonban a helyzetet az összlétszámok alakulásának összehasonlítása is:⁵⁵⁹

554. *UMKL Koll.* 194. május 13. Beszámoló jelentés a közoktatás 1953-as tervének teljesítéséről.

555. „A munkás-paraszt tanulók aránya az elmúlt tanévhez viszonyítva javult (69,9%), de a tervet (73,5%) nem teljesítettük. A lemaradás oka a szociális arány helytelen tervezése, mivel a jó tanuló egyéb származású tanulók részére nem biztosítottunk elég keretet. Ezeknek utólagos felvétele a tervszám túllépéshez és a szociális arány eltolódásához vezetett.” (*UMKL Koll.* 1953. november 12. A közoktatás 1954. évi tervjavaslata)

556. *PI Arch.* F.PB/1464. Jelentés a közoktatás...

557. *UMKL Koll.* 1955. május 26. Beszámoló jelentés a közoktatás 1954. évi tervének teljesítéséről; 1955. október 27. Jelentés az 1955/56-os tanév középiskolai iskoláztatási munkájáról; 1956. október 15. Az Oktatásügyi Minisztérium 1957. évi tervjavaslata.

558. *UMKL Koll.* 1955. május 26. Beszámoló jelentés...

559. *MűvStat.* 143. o.

	Középiskolai tanulók létszáma	Gimnáziumi tanulók létszáma	Gimnazisták az összes középiskolás százalékában
1952/53	119 432	55 982	46,9
1953/54	129 769	60 090	46,3
1954/55	122 627	63 591	51,9
1955/56	119 106	70 583	59,3
1956/57	123 501	80 203	63,9

A táblázatból az a további elég sajátos eredmény adódik, hogy míg 1950 és 1953 között, a nagy expanzió időszakában a gimnáziumi tanulók létszáma 22%-kal nőtt (1950/51-ben 49 254), addig 1953 és 1956 között, a fékezés időszakában ez a növekedési 33,5%-os.

Mindez értelemszerűen a gimnáziumok további megterhelését, a tanulási feltételek további romlását jelentette. Az osztályok egyre zsúfoltabbá váltak, 50-55 fős elsős osztályok is működtek már 1954-ben,⁵⁶⁰ másrészt tovább terjedt a váltakozó tanítás és a szükségstantermek igénybevétele. Ahogy 1955 őszén egy jelentés megfogalmazta: „... 76 osztály váltakozása mellet – mely jövőre az ideivel azonos létszámot figyelembe véve előreláthatólag 150 osztályra nő – 39 előadóteremben, 25 szertárban, 2 igazgatói helyiségben és 80 oktatási célra eddig nem használt helyiségben folyik a tanítás.”⁵⁶¹ Az OM láthatólag kényszeredetten teljesítette a rá kiszabott iskoláztatási terveket (pontosabban, míg a szaktárcák általában túllépték a szűkre szabott keretszámokat, addig 1954 után az OM iskoláztatása sokszor elmaradt a tervtől),⁵⁶² és nem mulasztotta el, hogy a politechnikai, a természettudományos oktatás érdekeire a megyék ellenállására hivatkozva kifejezésre juttassa aggodalmát a kialakult helyzet miatt.⁵⁶³

Az OM rossz közérzetéhez persze az is hozzájárult, hogy ugyanakkor a szaktárcákhoz tartozó iskolákban javultak az oktatás feltételei, csökkentek az átlagos osztálylétszámok. Az OM így joggal követelte, hogy a létszámarányok módosulásával párhuzamosan a szakminisztériumok adjanak át tantermeket a gimnáziumoknak. Erre volt is példa, 1954/55-ben például 54 tantermet kapott az oktatásügyi tárca a technikumoktól, részben úgy, hogy a technikumokon belül is indultak gimnáziumi osztályok, az OM azonban ezt kevesellte, és továbbra is sérelmezte a szakoktatás terén megvalósított „minőségi fejlesztést”.⁵⁶⁴

A gimnáziumok vázolt megterhelése különösen annak fényében paradox jelenség, hogy ezekkel a folyamatokkal párhuzamosan ment végbe a felsőoktatás redukciója is. Az ötvenes évek elejére a gimnázium lényegében a felsőfokú képzés előcsarnokává vált, a végzetek 80-90%-a egyetemre vagy főiskolára került, 1953/56-ra azonban már csak 5500 hallgató felvételét tervezték a felsőoktatási intézményekbe, miközben az előző tanévben csak a gimnáziumokban 9800 tanuló érettségizett. A tényleges arány persze ennél sokkal rosszabb volt mert a felvételeknél a más iskolatípusokban és a korábban érettségizetteket is számításba kellett venni. A kialakult helyzetben nyilvánvaló volt, hogy a gimnáziumok képzési célját és tananyagát is újra kell gondolni. Ezt a célt szolgálta a Köznevelésben 1954–55-ben lefolytatott vita is.⁵⁶⁵ Világos volt, hogy lehetővé kell tenni

560. *UMKL Koll.* 1954. május 13. Beszámoló jelentés...

561. *UMKL Koll.* 1955. október 27. Jelentés az 1955/56-os tanév...

562. Lásd pl. uo.

563. Uo., továbbá *UMKL Koll.* 1956. október 15. Az Oktatásügyi Minisztérium 1957. évi tervjavaslata.

564. *UMKL Koll.* 1954. október 13. A közoktatás 1955. évi tervjavaslata: 1955. október 27. Jelentés az 1955/56-os tanév... Az 1954/55. tanévben a gimnáziumokban 40 körül volt az átlagos osztálylétszám, a technikumokban pedig 30-35 között. (*UMKL Koll.* 1954. november 25. Jelentés a közoktatás helyzetéről és feladatairól hozott KV határozat végrehajtásának állásáról.)

565. Ismerteti *Kornidesz* 1987. 122–124. o.

az érettségizetteknek a termelőmunkába való belépését, ezt azonban a hivatalok és gazdálkodó szervezetek adminisztrációs létszámának leépítése, a racionalizáció keresztezte. (Ugyanekkor a közgazdasági technikumokban is túlképzést konstataáltak és redukciót hajtottak végre az irányító szervek.)

Nem maradt más hátra, mint a gimnáziumra épülő rövidített szakmunkás-, illetve technikus-képzés.⁵⁶⁶ (Hogy a kettő közötti különbség miért volt ekkor csaknem elhanyagolható, az rövidesen ki fog derülni.) Ez hármask feladatot jelentett. 1. Az MTH-ra hárult a feladat, hogy *speciális osztályokat* szervezzen, amelyekben érettségizett fiatalokat egy-másfél év alatt technikusokká képeznek ki.⁵⁶⁷ 1955/56-ra az MTH 2000 érettségizett számára biztosított keretet, de csak 600-an jelentkeztek,⁵⁶⁸ ami azért azt is mutatja, hogy mégis el tudtak helyezkedni szakképzettség nélkül is a végzős gimnazisták.

2. a közvéleménnyel is el kellett fogadtatni, hogy az érettségi nem belépőjegy az egyetemre, hogy tehát a gimnázium feladata alapvetően megváltozott. Biztosítani kellett a *beiskolázást* a megváltozott körülmények ellenére is. Az agitáció egyfelől a műveltség önértékének hangsúlyozására, másfelől a fizikai munka „megszerettetésére” irányult. „Meg kell változtatni azt a közvéleményt – olvashatjuk egy 1954 novemberében kelt minisztériumi előterjesztésében –, amely a burzsoá rendszerben gyökerezik és amelyet eddigi iskoláztatási politikánkban magunk is tápláltunk: azért kell a fiataloknak tanulni, hogy továbbtanulhassanak, vagy legrosszabb esetben különféle íróasztalmunkát kapjanak. Meg kell kedveltetni a tanulóifjúsággal a fizikai munkát általában.”⁵⁶⁹ Az iskolatípus népszerűsége, presztízse mindenestre érezhetően csökkent, a szülők és a tanulók joggal mondhatták, hogy az MTH-iskolához nem kell érettségi.⁵⁷⁰ Ez még bonyolultabbá, sőt némileg abszurdá is tette a helyzetet, hiszen néhány évig a gimnáziumi oktatás úgy növekedett, hogy a jelentkezők száma nem volt nagy, a perspektívák sem voltak éppen világosak, de részben a pedagógus-túlképzés miatt, részben az elitoktatást elkerülendő fenn kellett tartani a magas keretszámokat. Az OM reagálása a gimnázium melletti agitáció fokozása volt. Amint a miniszter 1955 őszén megfogalmazta: „... ez ne a VIII. osztály utolsó hetében induljon meg, hanem már a felső tagozatban VII.-ben...”⁵⁷¹

A beiskolázás körüli gondok leginkább a *szociális összetétel* alakulásában mutatkoznak meg. A kérdés adatszerű áttekintése sajnos szinte leküzdhetetlen nehézségekbe ütközik. A minisztériumi jelentések adatközlése meglehetősen esetleges: a gimnáziumokra vonatkozó arányszámokat ritkán különítik el a globális középiskolai arányoktól, időnként a sikermutatónak tekinthető elsős beiskolázási arányokat közlik a szeptemberi állapotok szerint, máskor a négy évfolyamot együttesen jellemző számokat adnak meg, végül a számottevő – esetenként két számjegyű – lemorzsolódási ráta miatt a szociális arányok is változnak szeptember és június között, a jelentésből azonban ritkán derült ki, hogy mikori az adatfelvétel. Az alábbi táblázat, egy 1955. májusi anyag alapján készült,⁵⁷² előnye, hogy segítségével összevethető a gimnáziumi és általában a középiskolai szociális összetétel alakulása. Hátránya viszont, hogy a négy évfolyam összes tanulójának megoszlását közli, így az éves változásokra kevésbé érzékeny.

566. Csátár György: Nép gazdaságunk munkaerő helyzetének néhány kérdésről. Társadalmi Szemle, 1954. 8–9. sz. 71–72. o.

567. UMKL Koll. 1954. november 11. Az általános gimnáziumot végzett, de egyetemre, főiskolára fel nem vett érettségizett fiatalok termelő munkába való elhelyezésével kapcsolatos kérdések.

568. UMKL Koll. 1955. október 27. Jegyzőkönyv

569. UMKL Koll. 1954. november 11. Az általános gimnáziumot végzett...

570. PI Arch. 276. f. 91. cs. 21. ö. e. Tájékoztató a középiskolai és az egyetemi, főiskolai beiskolázás helyzetéről. (1955. június 14.) Vö. Kornidesz 1987. 122. o.

571. UMKL Koll. 1955. október 27. Jegyzőkönyv

572. UMKL Koll. 1955. május 26. Beszámoló jelentés a közoktatás... Az első oszlop utolsó adatának forrása PI Arch. FPB/2336. Előterjesztés az egyetemi, főiskolai és középiskolai felvételekkel kapcsolatos problémákról. (1956. március 29.)

	Munkás-paraszt származású tanulók aránya a gimnáziumokban (%)	Munkás-paraszt származású tanulók arány az összes középiskolában (%)
1950/51	52,6	59,0
1951/52	58,8	65,3
1952/53	59,8	66,7
1953/54	62,1	67,0
1954/55	58,6	63,0
1955/56	57,5	...

A legfeltűnőbb jelenség az, hogy a szociális arányok „javulásának” addig töretlen tendenciája 1954-ben megtörik. Ez a változás kétségkívül összefügg az „új szakasz” politikájához kapcsolódó általános szemléletváltással. Az 1954-es közoktatási párthatározatban – az eredményeket összefoglaló első ponttól eltekintve – hiába keresnénk a munkás- és parasztszármazású tanulók kérdéseire való utalást (mind a közép, mind a felsőfokú oktatás vonatkozásában). A szociális arányokra vonatkozó tervszámok persze továbbra is érvényben maradnak, és a tanügyigazgatás továbbra is feladatának tekintette azok lehetőség szerinti teljesítését, a minisztérium ekkori hozzáállását azonban Andics Erzsébet 1954. augusztusi szavai jellemzik igazán: „A lemorzsolódás ellen harcoltunk és engedményeket adtunk a munkás-paraszt gyermekeknek. Ezt nem tartjuk hibának, mert történelmi szükségszerűség volt. Ez még nem évült el. Most másképpen kell ezt az elvet biztosítani. Kívánjuk meg a tanároktól, hogy most sokkal jobban foglalkozzanak a munkás-paraszt gyermekekkel, minőségi munkát végezzenek. Követeljük a gimnáziumi tanároktól, hogy most már ne úgy tartsák meg őket, hogy engedményeket adnak nekik, hanem jobban segítsék őket tanulmányukban.”⁵⁷³ Itt tehát nem volt szó az alapelvek megváltoztatásáról, de szemmel láthatóan szó volt a tervszámok öncélú hajszolásának leállításáról. Egyébként a Vezető Kollégium ülésén már csaknem egy évvel korábban, 1953 őszén megfogalmazódott az elv: „Még jobban kell tudatosítani a tanulói ifjúság és a szülők körében, hogy csak az tanulhat tovább, aki jól tanul”.⁵⁷⁴

Elismerve a szemléletváltás jelentőségét a szociális arányok alakulásában, a korábbiakkal összefüggésben mégis nyomatékkal kell utalni arra, hogy nemcsak erről volt szó. A gimnázium perspektívavesztése nyilvánvalóan éppen a munkásszármazású fiatalokat riasztotta el ettől az iskolatípustól és terelte a számukra kézenfekvőbb technikumok és a szakmunkásképzés felé. Még inkább vonatkozik ez a parasztszülők gyerekeire. Ők sokszor éppen a paraszti létformából való kiemelkedés eszközének tekintették a gimnáziumot, most pedig az is megfogalmazódott – tekintettel arra, hogy a városokban az elhelyezkedési lehetőségek már nem voltak olyan korlátlanok, mint korábban –, hogy az érettségizett parasztfiatalok lehetőleg menjenek vissza a falujukba mezőgazdasági munkát végezni.⁵⁷⁵

Az 1955 márciusában meghirdetett újabb politikai fordulat azután ebben a kérdésben is újabb szemléletváltást hozott. A korábbi „liberális” gyakorlat a párt osztálypolitikája eltorzításának minősült. Az OM titkárságának 1955 áprilisában kelt előterjesztése szerint „a munkás, dolgozó paraszt származású diákok bukási arányszáma és a lemorzsolódás növekedett az általános iskolától az egyetemekig. A szakmai színvonal gyors emelésére irányuló törekvés mellett háttérbe szorul az oktató-nevelő munka állandó javítása, a szegényebb előképzettségű hallgatók gondos segítésére.”

573. *UMKL Koll.* 1954. augusztus 5. Jegyzőkönyv

574. *UMKL Koll.* 1953. szeptember 10. Az 1953/54. évi iskoláztatási munka értékelése, 1954/55. évi iskoláztatási terv-feladatok, a feladatok végrehajtásának politikai, szervezeti feltételei.

575. *UMKL Koll.* 1954. november 11. Az általános gimnáziumot végzett... Az érettségizett parasztfiatalok elhelyezkedési nehézségeire lásd *UMKL Koll.* 1956. június 22. Az általános és középiskolák 1955/56. évi munkájáról és az 1956/57. évi fő feladatokról.

Itt látszólag ugyanarról van szó, mint az előző évben: a fokozott tanári segítségről, legfőljebb a hangsúlyok változtak. A javaslati rész azonban nem hagy kétséget a változás valódiságát illetően: „A középiskolai és egyetemi beiskolázásnál – olvashatjuk – biztosítani kell a megfelelő szociális összetételt, szigorúan ellenőrizni kell a végrehajtását.”⁵⁷⁶ Meg kell jegyezni, hogy a vitában Jóboru Magda csak az 1955/56-ra várható helyzetet tartotta aggasztónak és kitarított azon álláspontja mellett, hogy az előző évi néhány százalékos csökkenés nem is jelentős és kárpótol érte a színvonal emelkedése.⁵⁷⁷

A kialakult helyzet azonban a felsőoktatási beiskolázási arányokat veszélyeztette, így 1956 márciusában a Politikai Bizottság is napirendjére tűzte a kérdést és olyan határozatot hozott, hogy a munkás és dolgozó paraszti származású fiatalokat nagyobb arányban kell a gimnáziumok felé irányítani, míg a technikumokban – ahol a beiskolázási arányok mindig jobbak voltak – a tanulók 35%-a erejéig értelmiségi, alkalmazott és egyéb származásúakat kell felvenni. A határozat egyben rosszállását fejezte ki a pedagógustársadalom irányában, amiért nem nyújtanak elég segítséget a dolgozók gyerekeinek sőt esetenként ellenséges magatartást tanúsítanak velük szemben. Másfelől azonban a pártvezetés arra kényszerült, hogy enyhítsen a származás megállapításának módján. Az új eljárás szerint csak a szülők 1938-as foglalkozását kellett figyelembe venni, tekintet nélkül a nagyszülőkre és egyéb rokonokra.⁵⁷⁸ A gimnázium perspektíva-vesztésével kapcsolatos beiskolázási nehézségek tehát 1955-től még azáltal is fokozódtak, hogy a politika éppen azt várta volna el a gimnáziumtól elsősorban, aminek teljesítésére szorongatott helyzetében a legkevésbé volt képes: hogy még inkább a munkások és parasztok mobilitásának szolgálatába álljon.

3. A gimnázium új szerepköréből – hogy tehát a továbbtanulás mellett a fizikai munkára is előkészít – közvetlenül következett a harmadik feladat, a *tananyag* átalakítása. Itt természetesen kapcsolódott össze a politikai nevelés ideológiai-politikai követelménye a valóságos kihívásokkal. Az OM Vezető Kollégiuma már 1934 végén megvitattott egy a tárggyal foglalkozó előterjesztést, amely a gyakorlati foglalkozások bevezetésével vélte megoldani a problémát. A koncepció szerint mind a négy évfolyamon – a természettudományos tárgyakhoz kapcsolódóan, minden évben más tantárgy keretében – olyan gyakorlatokat kell szervezni, amelyek a természettudományok termelésben való alkalmazására világítanak rá, és így készítik elő a gyakorlati életre.⁵⁷⁹ Bonyolította a helyzetet, hogy a tartalmi átalakítást (pontosabban bővítést) olyan időszakban kellett megvalósítani, amikor a gimnáziumokban is a túlterhelés elleni harc volt napirenden. Ez esetenként valóban „harc” volt a tanügyigazgatás és egyes igényesebb tanárok között, akik a tananyagcsökkentő utasításokat, sőt a tankönyvet is mellőzve a saját fejük szerint, a tanulók jegyzetelésére alapozva tanítottak.⁵⁸⁰

Az általános gimnázium 1955/56. évi tantervéről szóló 45/1955. (O. K. 11.) OM sz. utasítás a kettős feladatot úgy ötvözte, hogy egyrészt heti 30-31-re csökkentette a gimnáziumi tanulók óraszámát, másrészt a reáltagozatokon a természettudományos tárgyak órakeretén belül gyakorlati foglalkozásokat tett kötelezővé, azok óraszámát is pontosan megszabva. A gimnázium két tagozata között egyébként egyre halványabb lett a különbség: míg a reáltagozaton csak orosz, a humán tagozaton még egy idegen nyelvet tanítottak, viszont nem volt ábrázoló geometria, és hiányoztak az említett természettudományos gyakorlatok.

576. UMKL Koll. 1955. május 5. Javaslat az MDP Központi Vezetősége márciusi határozatának a közoktatás területére való alkalmazása.

577. Uo. Jegyzőkönyv

578. PI Arch. F.PB/2663 Előterjesztés az egyetemi...

579. UMKL Koll. 1954. december 30. A politikai oktatás elemeinek fejlesztése az általános gimnáziumban az új tantervek bevezetéséig.

580. Vö. UMKL Koll. 1955. március 31. Javaslat az általános gimnáziumi tanulók túlterhelésének megszüntetésére, átmeneti intézkedésekre az új tantervek bevezetéséig. Erdely-grúz Tibor: Az elmúlt tanév értékelése, feladataink az új tanévben. Köznevelés, 1955. augusztus 15. 337. o.

Mint láttuk, a gimnázium feladatának új felfogása az 1955/56. tanév előtt, annak előkészítése-ként tisztázódott. A változásokat mintegy összefoglalta a Politikai Bizottság 1955. augusztus 25-i határozata, amely kettős feladatot fogalmazott meg a gimnáziumok számára: egyrészt előkészít a felsőoktatásra, másrészt „alapot ad a termelőmunkára való gyors felkészülésre, valamint adminisztrációs és egyéb munkakörök betöltésére”.⁵⁸¹

A szakképzés

Az ötvenes évek elejét jellemző erőltetett ütemű és túlspecializált középfokú szakképzés természetes módon került ellentmondásba az 1953 után megvalósított mérsékeltebb gazdasági növekedéssel. Mint arról már volt szó, az időszakot a technikai képzés radikális visszafogása jellemezte:⁵⁸²

Tanulólétszámok a középfokú szakképzésben				
	1.	2.	3.	4.
1952/53	23 778	7 285	18 254	13 083
1953/54	27 063	8 565	18 604	14 001
1954/55	23 855	7 911	16 405	9 993
1955/56	19 828	6 065	14 423	7 051
1956/57	19 933	5 349	13 839	4 988

(1. Iparitechnikumok, 2. Mezőgazdasági technikumok, 3. Közgazdasági technikumok, 4. Tanító- és óvónőképzők)

Bármilyen gyors és radikális is azonban az oktatási rendszer válasza a gazdasági-politikai kihívásokra, annak hatása csak késleltetetten érvényesülhet. A vizsgált időszakban értelemszerűen a korábban beiskolázott évfolyamok végeztek, és elhelyezkedésük korántsem volt olyan problémamentes, mint idősebb társaiké.

A Politikai Bizottság 1955. március 24-én tárgyalta az OM, az OT és a KV tudományos és kulturális osztálya közös előterjesztését a szakképzett ifjúság elhelyezéséről. A jelentés megállapította, hogy a technikumokban 1955-ben várhatóan végző 10 783 tanuló 40-50%-át igényli az Országos Tervhivatal, és a folyamatban lévő racionalizáció nem zárja ki a további létszámcsökkentéseket ezekben a munkakörökben. Igaz, számos képzettséget igénylő munkakört szakképzetlenek töltnek be – olvashatjuk az anyagban –, de a minőségi cserével szemben csaknem mindenütt nagy ellenállás tapasztalható. A jelentés felvetette, hogy a szervezett elosztás korábbi rendszerét legalább részlegesen meg kellene szüntetni, illetve pályázati rendszerrel kellene felváltani, amelynek keretei között a végzősök mintegy versengésének a meghirdetett állásokért. A testület elvetette ezt a javaslatot, állást foglalt a kötelező elosztás fenntartása mellett, de kimondta, hogy akiket nem lehet technikus munkakörben elhelyezni, azokat fizikai munkára kell küldeni azzal, hogy néhány év gyakorlat után technikusokká léphetnek elő.⁵⁸³

Öt nappal később a PB újra visszatért a kérdésre, és most már hosszabb távú, általánosabb megoldásra törekedett. „A technikumot végzettek szakmunkásként kezdik munkájukat – szögezte le a határozat –, belőlük néhány évi gyakorlat után műszaki, illetve gazdasági középkader (művezető,

581. *PI Arch.* F.PB/2135. Gimnáziumok és technikumok célja és feladata (1955. augusztus 25.)

582. *MűvStat.* 143. o.

583. *PI Arch.* F.PB/1987. Előterjesztés a szakképzett ifjúság elhelyezkedésével kapcsolatos problémákról (1955. március 24.)

technikus stb.) lehet.”⁵⁸⁴ Míg tehát márciusban még csak egy akut probléma megoldásáról volt szó, ekkor már a középfokú képzettségű szakkáderek kibocsátásának általános lassítására került sor. Ezt a jelleget erősíti az is, hogy az előterjesztés az utólagos szakmai gyakorlat szükségességét a technikumot végzett fiatalok zseme életkorával, a gyakorlati tapasztalatok hiányával is alátámasztotta – nyilván nem jogtalanul. A testület elfogadta az előterjesztést, sőt azzal egészítette ki, hogy 1956/57-től már a technikumokba is elsősorban olyan fiatalokat vesznek fel, akik egy év szakmai gyakorlattal rendelkeznek. Az *utólagos* szakmai gyakorlatot így módon egy *előzetes* szakmai gyakorlat egészítette ki, amely a gyakorlati képzés és tapasztalat presztízisének erősítésén túl nyilván a túljelentkezések mérséklését is szolgálta.

Az utólagos szakmai gyakorlatot és általában a gyakorlati képzés nagyobb súlyát az ipari technikumokról szóló 1955. évi 37. sz. törvényerejű rendelet kodifikálta, az egy éves *kötelező* előzetes üzemi gyakorlatot pedig 1956-ban minisztertanácsi határozat mondta ki.⁵⁸⁵ Ugyancsak a gyakorlati orientáció jegyében fogalmazták újra 1955-ben a közgazdasági technikum feladatait (38. sz. törvényerejű rendelet), majd 1956-ban a mezőgazdasági technikumét is. A 10. sz. törvényerejű rendelet kimondta, hogy a mezőgazdasági technikum 4 évfolyamos, és ezzel az 1954 óta fennálló helyzetet kodifikálta.⁵⁸⁶ (1950 és 1954 között az iskolatípus 3 éves képzést nyújtott.)

A technikumok száma (a háromféle típusban összesen) 1953-54-re elérte a 76-ot. Az ilyen mérvű szakosítás előbb-utóbb akkor is elhelyezkedési nehézségeket okozott volna, ha a gazdasági növekedés nem ütközik korlátokba, az adott helyzetben azonban mindenképpen fontos feszültségforrásnak számított. Az 1954-es párthatározat előírta, hogy az OM és a szakminisztériumok gondoskodjanak a technikumok túlzott szakosításának felszámolásáról, és az egyik feladata lett a középfokú oktatás reformjának előkészítésére 1954 végén kiküldött kormánybizottságnak.⁵⁸⁷ A bizottság tervezeteket dolgozott ki a szakok összevonására, amelyekben a szükséges specializációk száma 46 és 55 között mozgott,⁵⁸⁸ és valószínű, hogy a gyakorlatban is végbement ezen a téren bizonyos redukció, bár a kérdés későbbi alakulását – ismereteim szerint – még nem dolgozták fel.

A felnőttoktatás

A középiskolai fékezést előidéző okok természetesen a felnőttoktatásra is hatottak. Erre az időszakra esik a *szakérettségi tanfolyamok* történetének zárófejezete: az 1952-ben elfogadott menetrend szerint a tanfolyamokat 1955-ig felszámolták.⁵⁸⁹

A szakérettségisek létszámának alakulása					
1.	2.	3.	4.	5.	6
1952/53	4 219	372	1 455	7 793	20,3
1953/54	4 189	395	kb. 1 000	6 026	17,9
1954/55	988	310	kb. 700	5 000	15,3

(1. A tanfolyam éve, 2. Az OM által szervezett tanfolyamok létszáma az év elején, 3. Az FM által szervezett tanfolyamokon érettségizők, 4. Szakérettségisek a felsőoktatás 1. évfolyamán a következő tanévben, 6. Az előbbi szám az összes hallgató százalékában.)

584. *PI Arch.* F.pb/2135. Gimnáziumok és Technikumok...

585. *Simon – Szarka* 1965. 150. o.

586. *Vendég* 1984. 66. o.

587. A bizottság munkáját részletesen ismerteti *Kornidesz* 1987.

588. *Uo.* 131. o.

589. *Diószegi – Koncz* 1987.

Jelentős visszafejlesztés figyelhető meg a *dolgozók esti középiskolaiban* is:⁵⁹⁰

Esti tagozatos középiskolai tanulók száma					
	1.	2.	3.	4.	5.
1952/53	3 622	11 436	3 105	156	980
1953/54	4 491	15 075	3 522	–	1 306
1954/55	4 112	12 918	3 082	–	761
1955/56	2 791	10 202	2 330	–	275
1956/57	3 786	10 249	3 017	–	–

(1. Gimnáziumok, 2. Ipari technikumok, 3. Közgazdasági technikumok, 4. Tanítóképzők, 5. Óvónőképzők)

A keretszámok csökkentésén kívül a túlméretezett felnőttoktatás visszafogását szolgálta a munka mellett tanuló dolgozók kedvezményeinek megszüntetése és az – egyébként nem magas – tandíjak bevezetése is 1954-ben.⁵⁹¹ Ezzel párhuzamosan csökkenést tapasztalunk a *dolgozók esti tagozatú általános iskoláiban* is, jóllehet a tanulólétszámok még az 1957/58-as mélypontra is elérték az 1950/51-e 10-11 ezres szintet.⁵⁹²

Tanulólétszámok a dolgozók esti általános iskolájában:

1952/53	41 849
1953/54	42 505
1954/55	26 535
1955/56	14 103
1956/57	13 740

A vizsgált időszak jellegzetessége ezzel szemben a *levelező oktatás* nagyobb arányú beindulása. Míg az esti tagozatos képzés alapvető iránya az volt, hogy munkásokból tömegesen képezzen ki középszintű szakembereket, és a gazdaság ilyen típusú igényei 1953–54 után lényegesen mérséklődtek, addig a levelező oktatás döntően már funkcióban lévő, de szakképzetlen vezetők utólagos kiképzését célozta.⁵⁹³ A szakképzettség hiánya pedig éppen akkortól számít zavaró anomáliának, amikor a frissen végzett és elhelyezkedni csak nehezen tudó középkáderek nagyobb számban kezdenek dörömbölni a kapukon. Lássuk a létszámok alakulását:⁵⁹⁴

590. Diószegi – Koncz 1987.

591. Sáska 1985. 27. o.

592. MűvStat. 144. o.

593. Vö. Sáska 1985. 28–29. o.

594. MűvStat. 144. o.

	Levelező tagozatos középiskolai tanulók száma				
	1.	2.	3.	4.	5.
1951/52	–	–	133	–	–
1952/53	–	–	753	–	–
1953/54	6 949	1 462	1 108	652	166
1954/55	1 124	3 285	1 934	2 489	29
1955/56	10 652	4 877	2 130	2 865	27
1956/57	14 098	3 770	2 727	4 613	25

(1. Gimnáziumok, 2. Ipari technikumok 3. Mezőgazdasági technikumok, 4. Közgazdasági technikumok, 5. Tanítóképzők.)

A levelező tagozatokon a tanulmányi követelmények kezdetben megegyeztek a nappali középiskolákéival; de az első tanév (1953/54) tapasztalatai alapján a tananyagot mintegy 30%-kal csökkentették. 1954 novemberében azonban olyan párthatározat született, amely szerint fokozatosan vissza kell állítani a nappali tanterv követelményeit.⁵⁹⁵ A tanulmányi eredmények nem nevezhetők kedvezőeknek. Egy 1936 elején kelt jelentés szerint a technikumokban 40-30%-os volt a lemorzsolódás. Az ekkor hozott határozat ennek ellenére nem tért vissza a csökkentett tananyaghoz, de döntés született a munkaidő-kedvezmények: felemeléséről, az útiköltségekhez való hozzájárulásról stb.⁵⁹⁶

1953-ban indult be a dolgozók általános iskolájának levelező tagozata is, amelynek létszámai némileg ellensúlyozták az esti tagozatos képzés visszafejlesztését, jóllehet a tendencia itt is csökkenő volt.⁵⁹⁷

Tanulólétszámok a dolgozók általános iskolájának levelező tagozatán:

1953/54	15 581
1954/55	13 236
1955/56	6 407
1956/57	6 982

4. A pedagógusképzés

Tanárfölösleg

A középiskolák vonalán megvalósított fékezés a korábban ugyancsak rendkívül dinamikus fejlesztett tanárképzés területén olyan torlódáshoz vezetett, amelynek nyomán újra napirendre kerültek az egész pedagógusképzést érintő strukturális kérdések, és – különösen 1954 első felébe – mindez az oktatásügy szinte központi problémájává vált. Indokolt tehát, hogy az előző két résztől eltérően most külön fejezet foglalkozzék a témával.

1954. február 11-én, egy nappal a középiskolai növekedés megállítását kimondó PB-határozat végleges szövegének elfogadása után az GM Vezető Kollégiuma már foglalkozott a kérdéssel.⁵⁹⁸ A

595. *PI Arch.* F.PB/2337. Előterjesztés a levelező oktatás helyzetéről (1956. március 29.)

596. Uo.

597. *MűvStat.* 45. o.

598. Lásd *PI Arch.* 276. f. 89. cs. 204. ő. e. Feljegyzés az egységes tanárképzésről (Kálmán György feljegyzése, 1954.

kiinduló probléma az volt, hogy már 1954-ben, majd az azt követő években még inkább a tudományegyetemeken frissen végző tanár szakosok száma jelentősen meghaladta a középiskolai tanár-szükségletet. (Az így képződő tanárfölösleg egyes kalkulációk szerint 1954-ben 944, 1957-ig 2600 fő, mások szerint 400, illetve 3000 fő lett volna.)⁵⁹⁹ Az OM első javaslata a helyzet megoldására az *egységes tanárképzés* koncepciójának felvetése volt. Míg ugyanis a középiskolákban a tanár-szükséglet csökkenése volt várható, addig az általános iskolákban éppen ellenkezőleg a nagyarányú szakosítási tervek a felső tagozat növekvő szaktanárigényét jelezték előre. Kézenfekvő volt, hogy a végző középiskolai tanárok jelentős részét az általános iskolába kell irányítani. Ha azonban ez hossz távú tendencia – és a jelek azt mutatták, hogy erről van szó –, akkor vagy vissza kell fogni az egyetemi képzést – a főiskolák egyidejű fejlesztése mellett –, „és az értelmiségünk legképzettebb, legértékesebb részében méltán elkeseredést szülnek”,⁶⁰⁰ vagy fordítva: a főiskolákat kell visszafejlesztetni, sőt megszüntetni, és a tanárképzés két formáját az egyetemeken egységesíteni. Éppen ez utóbbi volt a minisztérium javaslatának lényege. Ezeket az elképzeléseket alátámasztotta az az értékelés is, amely szerint a főiskolákat hiányos szakmai és jó módszertani képzés jellemzi, míg az egyetemeken magas szintű szakképzés párosul gyenge pedagógiai képzéssel. Az egységesítés tehát eszerint tartalmi szempontból is előrelépést jelenthetett volna.⁶⁰¹

Az OM javaslatát már februárban élesen bírálta Kálmán György, a Minisztertanácsi Hivatal munkatársa. Érvelése szerint elhamarkodott dolog lenne a pedagógiai főiskolák felszámolása, hiszen így kárba veszne eddigi tapasztalatuk, ami azért is veszélyes lenne, mert az egyetemeken rendkívül alacsony a pedagógiai képzés színvonala. Másrészt az egyetemi oktatók sem lelkesednének az általános iskolai tanárok képzéséért.⁶⁰² A Politikai Bizottság 1954. március 10-én elutasította az egységes tanárképzés bevezetésére vonatkozó javaslatot. Kijelölt egy bizottságot az OM, az OT, az agitációs és propaganda osztály és a pedagógus-szakszervezet képviselőiből, hogy új javaslatokat dolgozzanak ki, egyben kimondta, hogy ki kell vizsgálni hogyan történt a pedagógusok túlképzése és ki a felelős érte.⁶⁰³

Az utóbbival kapcsolatos elemzőmunka április végére hozott eredményeket. Az agitációs és propaganda osztály jelentése kiemelte, hogy a pedagógusképzés terve nagyjából arányos volt a közoktatás felemelt ötéves tervével. „A fő hibát – így a jelentés – az Országos Tervhivatal, illetve a Közoktatásügyi Minisztérium *a közoktatás fejlesztésének túlzott méretű előirányzatával követte el.*”⁶⁰⁴ Az anyag azonban azt is leszögezte, hogy a pedagógus-tervek jórészt becsléseken alapultak, és nem vagy csak megkésve folyt komoly vizsgálódás például a kiöregedés ütemének felmérésére. Kétségtelen, hogy helytelen volt az első ötéves terv tendenciáinak kivetítése az ötvenes évek végére (amikor a jelenleg beiskolázottak kilépnek az egyetemekről), de ki a felelős ezért a „tévedésért”? A jelentés mind a minisztérium, mind a tervhivatal, mind a KV agitációs és propaganda osztálya felelősségét aláhúzta, bár maga is megállapította, hogy például a népfront 1953-as választási felhívásából az OM joggal vonhatott le később voluntaristának bizonyult következtetéseket.

Az imént idézett anyag is, de néhány korábban keletkezett dokumentum még élesebben felhívta a figyelmet arra, hogy a pedagógus fölösleget nem szabad elvontan, megítélni. „Helytelennek tartom – írta Kálmán György – a tanító- vagy tanárfeleslegről beszélni önmagában, elszakítva ezt a kérdést a tárgyi feltételek összefüggéseitől.”⁶⁰⁵ Ezt emelte ki érthető módon a pedagógus-szak-

február 19.).

599. Uo. id. irat és javaslat egységes tanárképzés bevezetésére (Erdey-grúz Tibor javaslata, 1954. február 27.)

600. *PI Arch.* 276. f. 89. cs. 194. ő. e. Javaslat a tanárképzés egységes szabályozására (Erdey-grúz Tibor javaslata, 1954. február 15.).

601. *PI Arch.* F.PB/1572. Javaslat egységes tanárképzés bevezetésére (1954. március 10.).

602. *PI Arch.* 276. f. 89. cs. 204. ő. e. Feljegyzés az egységes...

603. *PI Arch.* F.PB/1572. Javaslat egységes tanárképzés...

604. *PI Arch.* 276. f. 89. cs. 194. ő. e. Jelentés a pedagógus képzéssel kapcsolatos tervezési munka hiányosságairól (1954. április 29.)

605. *PI Arch.* 276. f. 89. cs. 204. ő. e. (Kálmán György feljegyzése 1954. április 5.)

szervezet anyaga is rámutatva, hogy ötéves létszámterv volt, de ötéves beruházási terv nem. Ezt csak évente állapították meg.⁶⁰⁶ Az ötvenes évek elején kétségkívül eluralkodott egy olyan szemlélet, amely a tárgyi hiányokat emberekkel akarta pótolni. 1950 végén például így foglalt állást a KV Agitációs és Propaganda Bizottsága: „A fejlesztésnél abból kell kiindulni, hogy ha a költségvetésből lefaragnak, nem szabad ugyanolyan mértékben csökkenteni a tanulók számát, hanem a tanulmányi körülmények rosszabbodása esetén is arra kell törekedni, hogy a tanulólétszám megmaradjon”.⁶⁰⁷ A pedagógusok beiskolázása ezt a megalapozatlan létszámfejlesztést követte, és később maga vált e torz mechanizmus egyik fenntartójává. Az OM tervgazdasági főosztálya így írt 1956 tavaszán: „A (tanulócsoport-bontási – K. I.) tervszámot országosan túlléptük főleg a nevelő elhelyezési problémák miatt, mivel helyenként több pedagógust kellett elhelyezni, mint amennyi tanulócsoport-bontási lehetőség volt”.⁶⁰⁸ Az általános iskolák szaktanár éhsége tehát maga is meg lehetett volna relatív volt, és nem kis mértékben a politikai megítélés változásával függött össze, hogy ott továbbra is hiány, míg a középiskolákban immár felesleg mutatkozott.

Az egységes tanárképzés elképzelésének visszautasítása után az OM-nek (pontosabban a több hatóságot képviselő bizottságnak) új tervezetet kellett kidolgoznia a tanárfölösleg rövid- és hosszú távú levezetésére. Az új koncepció a következő elemekből tevődött össze: 1. Lassítani kell az egyetemek és főiskolák tanárkibocsátását a képzési idő felemelésével. A feszített ütemű tanárképzés időszakában ugyanis a főiskolai képzés két, az egyetemi pedig négy évre zsugorodott össze. Ez különösen a főiskolákon teremtett abnormális helyzetet, és a képzési idő módosítása a tanárfölöslegtől függetlenül is megoldandó feladat volt. 2. Az időtartam csökkentésével párhuzamosan vezették be az egy szakos tanárképzést az egyetemeken és átmenetileg a főiskolákon is. A várható álláshiány időszakában viszont a két szakos képzés visszaállítása növelhette a pedagógusok elhelyezkedési esélyeit. Míg a képzési idő növelésével mindenki egyetértett, csak az anyagi khatások gátolhatták realizálását, addig a kétszakosság bevezetésének terve az egyetemeken elkeseredett ellenállást váltotta ki a színvonal védelme érdekében, és kezdetben az agitációs és propaganda osztály is az egyetemi álláspontot támogatta.⁶⁰⁹ 3. Csökkenteni kell a beiskolázási létszámokat mind az egyetemeken, mind a főiskolákon, és hogy a főiskolai tanulólétszámok az egyes intézményekben ne zuhanjanak abnormálisan alacsony szintre, meg kell szüntetni egy pedagógiai főiskolát. (Az OM az egri főiskola bezárását javasolta.)⁶¹⁰ 4. A tanárfölösleg elhelyezése érdekében csökkenteni kell az általános és középiskolai tanárok kötelező óraszámát, és új, órakedvezményes vagy teljesen függetlenített adminisztratív és nevelői állásokat kell szervezni (pl. mozgalmi vezető, tanulmányi vezető, igazgatóhelyettes stb.).⁶¹¹

A Politikai Bizottság június 30-i ülésén – alighanem gazdasági megfontolásokból – az újabb tervezetet is elutasította.⁶¹² A kérdés július 14-én szerepelt ismét a testület napirendjén, és ekkor született határozat a pedagógiai főiskolák képzési idejének három évre emeléséről és a két szakosság visszaállításáról. A középiskolai tanárok képzésében feszültségekkel terhes változás következett be: a 4 éves képzési idő változatlanul hagyása mellett bevezették a két szakos oktatást. Döntés

606. Uo. Feljegyzés az Oktatásügyi Minisztérium pedagógusképzéssel kapcsolatos tervezési munkáról (Rácz János feljegyzése, 1954. április 7.)

607. Uo. jelentés a pedagógusképzéssel kapcsolatos tervezési munka hiányosságairól (1954. április 21.)

608. *UMKL Koll.* 1956. április 25. Az 1955. évi fejlesztési, beruházási és költségvetési terv teljesítése.

609. *PI Arch.* 276. f. 89. cs. 204. ő. e. Feljegyzés a tanárképzés helyzetével kapcsolatos OM intézkedésekről (1954. május 6.)

610. *PI Arch.* 276. f. 89. cs. 204. ő. e. Határozati javaslat a Minisztertanácshoz az Oktatásügyi Minisztérium felügyelete alá tartozó tudományegyetemek tanárképző szakjai, valamint a pedagógiai főiskolák 1954. évi tervszámának módosításáról (1954. április 1.)

611. A tereztett intézkedések összefoglalását lásd *PI Arch.* F.PB/1689. Javaslat a pedagógusképzés megjavítására és a pedagógus felesleg felhasználására (1954. június 10.)

612. Uo.

született egy pedagógiai főiskola 1955-ben történő megszüntetéséről is.⁶¹³ (Az 1017/1955 (II. 6.) Mt. h. sz. kormányhatározat a budapesti intézményt szüntette meg.) A tanárok kötelező óraszámában ugyanakkor nem történt változás.

A pedagógusképző intézményekben is – akárcsak a felsőoktatás egészében – bekövetkezett a beiskolázási létszámok erőteljes csökkentése. Az alábbi táblázat a teljes hallgatólétszám alakulását vizsgálja a nappali tagozaton:⁶¹⁴

	A hallgatók száma	
	Bölcsészet- és természettudományi karok	Pedagógiai főiskolák
1949/50	3 811	1 255
1950/51	5 175	2 019
1951/52	6 040	2 795
1952/53	7 025	3 461
1953/54	1 440	3 359
1954/55	6 138	1 850
1955/56	4 643	685
1956/57	3 653	1 084

Tanítófölösleg

Láttuk, hogy az új tanítók elhelyezése már 1953 előtt is okozott bizonyos gondokat, 1954 elejére pedig még inkább kiéleződött a helyzet. Ebben az évben egyes számítások mintegy 500 frissen végzett tanító állás-problémájának megoldását tartották problematikusnak, az ötvenes évek második felére pedig a minisztérium a 4000-et is meghaladó tanítói fölösleget jósolt, hozzátevé, hogy ez a szám 5000 új tanterem megépítése esetén jelentkezik.⁶¹⁵ Az osztatlan és részben osztott iskolák fejlesztése, az alsó tagozat oktatási feltételeinek javítása mindig deklarált cél volt, valójában azonban a csoportbontás megvalósításához szükséges erőforrásokat mind 1953 előtt, mind azután elsősorban a felső tagozatra, a szakosított oktatás megvalósításaira koncentrálták az oktatásirányítás. Így a tanítóképzés ütemének felpörgetése az ötvenes évek elején eleve átgondolatlan intézkedésnek látszik. Annak azonban, hogy helyzet éppen ekkor éleződött ki, más oka is volt, és összefüggött az előzőekben taglalt tanárfölösleggel. Korábban ugyanis a tanárhiány enyhítésének egyik útja tanítók tanfolyami vagy a főiskolák esti tagozatain történő átképzése és a felső tagozatba való irányítása volt. Most a tanítóknak ez a „felfelé irányuló mobilitása” is lefékeződött, és ennek megfelelően az iskolák új tanítók iránti igénye is csökkent.

A minisztérium és a tervhivatal reagálása – összhangban azzal, hogy minden szakirányú középiskolában csökkentették a beiskolázási keretszámokat – a felvételi létszámok drasztikus csökkentése volt. Míg 1953-ban 2980 tanuló iratkozott be a tanítóképzők első osztályaiba, addig 1954-ben ez a szám 650-re zuhant.⁶¹⁶ Ez az osztálylétszámok számottevő csökkentése mellett is elkerülhetetlenné tette a tanítóképzők jelentős részének megszüntetését, pontosabban az első évfolya-

613. *PI Arch.* F.PB/1707. a pedagógusképzés megjavítására vonatkozó javaslat ügyében kiküldött bizottság jelentése (1954. július 14.).

614. *MűvStat.* 162. o.

615. *PI Arch.* 276. f. 89. cs. 204. ő. e. Feljegyzés a tanítók és tanárok képzéséről (Kálmán György feljegyzése, 1954. február 27.).

616. *UMKL Koll.* 1954. október 13. A közoktatás 1955. évi tervjavaslata.

mok gimnáziumként való beindítását. A 49 intézményből 1954 és 1958 között 21 fokozatos visszafejlesztése történt meg.⁶¹⁷ Ezek az intézkedések érthetően nyugtalanságot keltettek a nevelők körében, a pedagógus-szakszervezet is megpróbált interveniálni a pártközpontban a redukciós tervek mérséklése érdekében,⁶¹⁸ anélkül azonban, hogy ez az események végső kimenetelét befolyásolta volna.⁶¹⁹

A tanítóképzős tanulók létszáma

1952/53	10 137
1953/54	10 350
1954/55	7 463
1955/56	5 494
1956/57	4 112
1957/58	2 000

A tanító kibocsátás mérséklésére irányuló törekvés itt is – akárcsak a pedagógiai főiskolák és a tudományegyetemek esetében – felvetette a tanulmányi idő meghosszabbításának régóta aktuális követelését. Az 1950-ben létrehozott új típusú tanítóképzők négy évesek voltak, pontosabban a négy éves képzésre egy ún. gyakorlóév épült, a jelöltek csak annak letöltése után tehettek képesítő vizsgát. A gyakorlatban azonban a gyakorlóéves tanárjelöltek teljes állásban dolgoztak, elméleti képzésben nem részesültek, így a képzés joggal tekinthető négy évesnek, ismeretes, hogy a felszabadulás előtt a magyar tanítóképzés öt éves volt, sőt 1933-ban egy hat éves konstrukció jött létre, így érthető a tanítóképzős tanárok panasza: a diákok zsúfolt, túlterhelő képzésben részesülnek, műveltségük ennek ellenére távol áll a gimnáziumot végzett fiatalokétól.⁶²⁰ Itt kell megjegyezni, hogy ugyanekkor vetődött fel az 1950-ben bevezetett 3 éves óvónőképzés 4 évre való felemelésének szükségessége. Az OM Vezető Kollégiuma már 1953. október 29-én elvileg állást foglalt az óvónők képzési idejének felemelése mellett,⁶²¹ a pártközpont viszont azzal hárította el az OM javaslatát, hogy a PB foglalkozni fog a pedagógusképzés egészével, és ekkor kerülhet sorra az óvónőképzés reformja is.⁶²² A testület azonban 1956-ig nem tűzte napirendjére a kérdést.

A tanítóképzés problémáját azonban – a tanárképzés kérdéseivel együtt – megvitatta a Politikai Bizottság korábban említett 1954. júniusi és júliusi ülése. Az utóbbi végül elvetette a javaslatot, és a képzési idő változatlanul hagyása mellett foglalt állást.⁶²³ Az indulatok ennek ellenére sem ültek el, a kérdésben érdekelt szakemberek később sem mulasztották el hangsúlyozni a négy éves képzés tarthatatlanságát,⁶²⁴ a pártvezetés azonban csak 1956 júliusában tűzte ismét napirendjére a tanítóképzés átszervezését – ezúttal az óvónőképzéssel összekapcsolva. A Politikai Bizottság ekkor elfogadta, hogy 1958-ban vagy 1959-ben át kell térni az érettségire épülő két éves szakiskolai jelle-

617. *MűvStat.* 142. o. Vö. *UMKL Koll.* 1955. május 26. Beszámoló jelentés a közoktatás 1954. évi tervének teljesítéséről.

618. Lásd pl. *PI Arch.* 276. f. 89. cs. 204. ő. e. (Kovács József levele Horváth Mártonnak, 1954. április 23.)

619. *MűvStat.* 143. o.

620. Lásd pl. *PI Arch.* 276. f. 89. cs. 204. ő. e. Az ötéves tanítóképzés bevezetésének szükségessége és lehetősége (1954. április 30.).

621. *UMKL Koll.* 1953. október 29. Az óvónőképzés reformja.

622. *PI Arch.* 276. f. 89. cs. 204. ő. e. Feljegyzés Mód Aladár elvtárs részére (Az OM pedagógusképző főosztályától, 1954. január 21.).

623. *PI Arch.* F.PB/1707. A pedagógusképzés megjavítására...

624. *UMKL Koll.* 1954. augusztus 5. Jegyzőkönyv

gű tanító- és óvónőképzésre.⁶²⁵ Ez az elképzelés azután 1959-ben, a három éves tanítóképző főiskolák létrehozásakor realizálódott.

5. Az alapfokú szakképzés

A gazdaságpolitikai lépésváltásra természetesen a gazdaságilag legerősebben determinált szakmunkásképzés reagált a legérzékenyebben. A pártvezetés már 1953 júliusában arra kényszerült, hogy számba vegye, milyen foglalkoztatáspolitikai gondokat okoz egyfelől a nehézipar fejlesztésének visszafogása, másfelől a leszerelő katonák, az amnesztiával szabadulók, és azok helyzete, akik az adminisztratív racionalizálás során válnak fölöslegessé. Reális veszélynek látszott ugyanis, hogy a néhány éves munkaerőhiányos helyzetet ismét a munkaerő fölösleg, esetleg a munkanélküliség megjelenése váltja fel. A munkaerő átirányításával kapcsolatos sürgős intézkedéseken túl a Politikai Bizottság hosszú távú lépéseket is elhatározott, így kimondta, hogy az 1953-ban első éves ipari tanulónak beiskolázandó tervezett 26 500 fős létszámát 18 000-re, 18 500-ra kell csökkenteni.⁶²⁶ A munkaerőhelyzet tényleges alakulása azonban nem indokolta a munkanélküliséggel kapcsolatos félelmeket (1954-ben Csatár György már újra a munkaerő-hiányt tartotta a legfontosabb problémának),⁶²⁷ így 1954-től megkezdődött a szakmunkástanulók számának fokozatos emelkedése is.⁶²⁸ Ezt az emelkedést másfelől indokolta a középiskolai beiskolázási létszámok 1954-től kezdve megmutatkozó csökkenése is.

Ipari tanulók száma	
1952/53	10 137
1953/54	10 350
1954/55	7 463
1955/56	5 494
1956/57	4 112
1957/58	2 000

Figyelemreméltó ugyanakkor a képzés szakmai struktúrájának bizonyos módosulása az ötvenes évek derekán. 1955-ben átmenetileg csökkent a lakatosok, a forgácsoló és kohászati szakmunkások száma a tanulók között, viszont az átlagosnál jobban növekedett egy sor könnyű- és szolgáltatóipari szakma képzési volumene (pl. víz-, gáz- és csőszerelők, asztalosok, textilipari, ruhaipari, bőr- és szőrmeipari szakmunkások, a főleg szolgáltatásokat fedő vegyes iparok dolgozói, vendéglátó ipari dolgozók). Növekedett a mechanikai műszerészek, motorszerelők és építőipari szakmunkások képzése is.⁶²⁹ Noha a szakmunkástanulók száma 1956-ban már túllépte az 1952/53-as szintet, ez nem jelenti azt, hogy az éves szakmunkás-kibocsátás is a korábbi szintre állt volna vissza az 1953-ban érte el csúcspontját (30 400), és az ezt követő hosszú hullámvölgy csak 1960-ban ért véget (34 890).⁶³⁰ A jelenség hátterében a képzési idő megnövekedése áll. A gyorsított képzés időtartamát mindenki rövidnek tartotta, és általános volt a panasz a frissen szabadult szakmunkások hiányos szaktudására.⁶³¹ A három éves képzés bevezetése már a PB 1953. december 30-i ülésén is fel-

625. *PI Arch.* F.PB/2452. Javaslat az óvónő- és tanítóképzés átszervezésére (1953. július 26.).

626. *PI Arch.* F.PB/1224. Az 1953. év II. felében jelentkező munkaerő gazdálkodási kérdésekről (1953. július 22.).

627. Csatár György: Nép gazdaságunk munkaerő helyzetének...

628. *MűvStat.* 46. o.

629. *Uo.* 51–75. o.

630. *Uo.* 106–107. o.

631. Lásd pl. Csatár György: Nép gazdaságunk munkaerő helyzetének... 62. o., *PI Arch.* 276. f. 89. cs. 195. ő. e. Az ifjúság nevelésének néhány kérdése (A DISZ KV anyaga, 1954. március 15.)

merült, de döntés akkor még nem született.⁶³² 1955-ben viszont a szakmák többségében megvalósították a három évig tartó oktatást.⁶³³

Egyidejűleg módosult az oktatás tartalma is: a technikumi képzés átalakulásához hasonlóan itt is megnőtt a termelési gyakorlatok aránya, míg korábban a tanulóidőnek általában 60%-át, 1955-től mintegy 80%-át tették ki a gyakorlatok.⁶³⁴ Az elméleti képzés összeszűkülése aligha tekinthető előrelépésnek, az viszont igen, hogy 1953 után csökkent a termelési gyakorlatok alávetettsége a termelési terveknek, így az oktatás sajátos szempontjai szabadabban érvényesülhettek.⁶³⁵

6. Az oktatás irányítása

Országos szint

A Nagy Imre-kormány megalakulása változást hozott a közoktatás központi igazgatásában is. Nyilván az állami adminisztráció egyszerűsítése, az apparátus csökkentése tette szükségessé a Közoktatásügyi Minisztérium és a kevésbé korábban létrehozott Felsőoktatási Minisztérium összevonását. Az ekkor létrejött Oktatásügyi Minisztérium élére a korábbi felsőoktatási miniszter, Erdey-Grúz Tibor került. A jeles fizikus az MDP KV júliusi határozatait követően (július 30-án) adta át helyét *Kónya Albertnek*.

Ami az irányítás módjában bekövetkezett változásokat illet, itt két újabb tendenciát kell kiemelni. Az egyik a tartalmi irányítás szakmai háttérének újrafelfedezése. A Pedagógiai Tudományos Intézet létrehozása egyrészt közvetlenül is módosította a feladatok elosztását, amennyiben a tantervkészítés folyamata függetlenedett a minisztériumban folyó napi hivatali munkától, másrészt kifejezte azt a törekvést, hogy a döntéshozók erőteljesebben kívánnak támaszkodni valamiféle pedagógiai szakértelmiség közreműködésére. Ezért hívta fel a figyelmet az 1954-es párthatározat a pedagógiai gyakorlat tudományos elemzésének és a széleskörű szakmai vitának a fontosságára. Mennyiben beszélhetünk itt az 1949-es szakmai helyzethez való visszatérésről? Az Országos Neveléstudományi Intézetet annak idején meglehetősen drasztikus módon számolták fel, és az oktatásirányítás teljes elbürokratizálódása 1950 után következett be. Valószínű azonban, hogy az elméleti szakemberek a pedagógiai gyakorlattól való elszakítása, hatalmi pozícióba való helyezése és az ideológiai életben jelentkező türelmetlen dogmatizmus fordulatszerű intézkedések nélkül is bürokratikus irányba tolták volna el magának az intézetnek a működését és kontraszelektációs folyamatokat indítottak volna be. Ilyen jelek természetesen mutatkoztak az ONI-ban is. Ezt kell tehát figyelembe venni, ha most részletesebb elemzés nélkül – és ezért talán kinyilatkoztatásszerűen – azt állapítjuk meg, hogy 1954 után sem következett be a magyar neveléstudomány olyan minőségi fellendülése, amelyre az oktatásirányítás vagy a pedagógusok komolyan támaszkodhattak volna. Az is valószínű persze, hogy a PTI által képviselt szellemi színvonal már kezdetben sem volt egyenértékű az ONI-éval. Végül arra kell utalni, hogy az irányítás és különösen a felügyelet – lényegi változatlansága miatt a tudományos kutatásokkal szembeni elvárásokban is inkább a normatív ellenőrzés, mint a valóságfeltárás vagy a pedagógia érzékenység szempontjai domináltak, az 1955-ös dogmatikus fordulat pedig ideológiai szempontból torlaszolta el a fejlődés útját.

A másik megemlíthető tendencia a pártirányítás bizonyos módosulása. Nehéz lenne erről a kutatás jelenlegi szakaszában bizonyosat mondani, de valószínűnek látszik, hogy a pártapparátus és az állami szervek viszonya a közoktatás terén sem maradt teljesen változatlan 1953 után. Érthetővé teszi ezt az „új szakasz” időszakában jelentkező önkritikai hullám, amely szertefoszlatta a párt csálthatatlanságának és bírálhatatlanságának illúzióját. Az agitációs és propaganda osztály tovább-

632. *PI Arch.* F.PB/1475. A munkaerő-gazdálkodás terén 1954-ben végrehajtandó feladatok. (1953. december 30.)

633. *Vendég* 1984. 53. o.

634. Uo.

635. *Darvas – Gyekiczky* 1986. 104. o.

ra is keményen, bírálta a minisztériumot – ezúttal leginkább az 1954-es párthatározat szerinte nem megfelelő teljesítéséért – újszerű azonban, hogy a miniszter úgyszólván az egyenrangú partner pozíciójából utasíthatta vissza a vádakát.⁶³⁶ Megemlíthető meg a pedagógiai főiskolák visszafejlesztésének ügye. A pártapparátus ugyanis nem értett egyet az OM azon javaslatával, hogy egy főiskolát meg kell szüntetni. A minisztérium azonban kitartott eredeti elképzelése mellett, és valóban meg is szűnt – igaz, nem a miniszter által javasolt, de a köznevelési alosztály által kifogásolt egri, hanem – a budapesti pedagógiai főiskola.⁶³⁷

Végül meg kell említeni, hogy 1953 után ismét nagy mértékben kicserélődött az OM káderállománya. Míg korábban a munkáskáderek tömeges bevitele volt a jellemző tendencia, most a fenti folyamatokkal összhangban a munkás káderek távozása és a szakemberek térnyerése volt megfigyelhető.⁶³⁸

Tanügyigazgatás és felügyelet

Az MDP III. kongresszusát követően lezajlott a tanácsigazgatás általános átszervezése (az 1954. évi X. törvény keretében), amely természetesen az oktatásirányítást sem hagyta érintetlenül. Az átszervezés fő jelszavai a racionalizálás és a decentralizálás voltak. Az oktatásügyi igazgatásban elsősorban a járási oktatási osztályok hatáskörének növekedését figyelhetjük meg: feladatuk lett a középfokú oktatási intézmények gazdálkodásának irányítása is, az általános iskolákra vonatkozó felügyeleti feladatkörük pedig kiegészült a szakfelügyelet ellátásának kötelezettségével (korábban csak az általános iskolák általános tanulmányi felügyeletében vettek részt). A 33/1955. (O. K. 8.) OM sz. utasítást egyébként a fentiekén túl az egész oktatásügyi igazgatást egységes rendszerbe foglalta. A hatásköri decentralizáció azonban az irányítás további centralizációjával egészült ki. A második tanács törvény a szakigazgatási szervek kettős alárendeltségének elvét vezette be, amely szerint például az oktatási osztályok nemcsak az illetékes tanácsi végrehajtó bizottságnak, hanem az oktatásügyi miniszternek és a felettes szakigazgatási szerveknek is alá voltak rendelve, ezek utasításait kötelesek voltak végrehajtani, illetve fordítva: rendelkezéseiket a felsőbb szakigazgatási szervek célszerűtlenségi okból is megsemmisíthették vagy megváltoztathatták.⁶³⁹

A tanácsreform összekapcsolódott más oktatásügyi átszervezésekkel is. Így például már 1954 őszén ismét különválasztották az 1951-ben egyesített általános és középiskolai szakfelügyeletet.⁶⁴⁰ Sajátos volt a budapesti helyzet, ahol a Budapesti Pedagógus Továbbképző Intézet tanszékei látták el továbbra is mind az általános, mind a középiskolai szakfelügyeletet. Az átszervezés mindenestre nem váltott ki egyértelműen pozitív visszhangot az érintettek körében. „Az OM soha nem próbál ki elég hosszú ideig egy-egy szervezeti formát – olvashatjuk egy hangulatjelentésben, amely iskolai és hivatali körök véleményét tolmácsolta a felső vezetésnek –, rendszerint a kezdeti nehézségek alapján máris rossznak minősíti, s mikor már kezdenek kialakulni az eljárások, jön az újabb átszervezés, ami ismét visszaesést jelent a munkában.”⁶⁴¹

Fontos változások játszódtak el a felügyelet *stílusában*. Az 1954-es párthatározat után a Köznevelés több cikke bírálta a korábbi felügyeleti eljárást, amelyet a hibák gyakran rosszindulatú kérésére, hivatalnokai szellemben megszabott normák teljesítésének bürokratikus számonkérése jellemezett. Ekkor fogalmazódtak meg olyan elvárások, mint hogy a felügyelő értsen a szakmájához, tudjon pedagógus módon gondolkodni, inkább tanácsokat, mint utasításokat adjon, és mindezt kellő

636. *PI Arch.* 276. f. 91. cs. 21. ő. e. (Erdey-Grúz Tibor feljegyzése, 1954. július 12.)

637. *PI Arch.* 276. f. 89. cs. 204. ő. e. (Különféle iratok 1954 áprilisából)

638. *PI Arch.* 276. f. 91. cs. 21. ő. e. Jelentés a Központi Vezetőség 1954. februári „A közoktatás helyzete és feladatai”-ról szóló határozat végrehajtásának állásáról. (Keltezés nélkül)

639. *Verebélyi* 1987. 77. o.

640. *UMKL Koll.* 1955. augusztus 4. A középiskolai általános- és szakfelügyelet elmúlt évi munkájának értékelése.

641. *PI Arch.* 276. f. 91. cs. 24. ő. e. Informatív jelentés (1954. december 27.) Lásd még: *UMKL Koll.* 1955. november 3. A tanügyigazgatási apparátus helyzete a racionalizálás után.

tapintattal tegye. A felügyelőkkal szemben elvárásoknak ez a változása – amelyet Halász Gábor nyomán az autoriter politikai stílus felől egy paternalista szakmai stílus felé való elmozdulásként jellemezhetünk – tartós tendenciának bizonyult, bár a tényleges gyakorlatot nyilván csak fokozatosan alakíthatta át.⁶⁴²

7. Politikai és tartalmi változások 1955–56-ban

A dogmatikus restauráció kísérlete

A közoktatás főbb ágazatainak áttekintése után befejezésül célszerű lesz visszatérni az oktatás-politikai irányvonal alakulásához, amelynek fonalát az első fejezetben 1954 végén ejtettük el. Az 1954-es párthatározat formálisan a következő években is érvényben maradt, és ez nemcsak abban mutatkozott meg, hogy hivatalosan nem vonták vissza, hanem abban is, hogy mind a pártközpont apparátusában, mind az OM-ben egyre-másra készültek a jelentések még 1955 végén is a határozat végrehajtásának állásáról. Valójában azonban itt kicsiben ugyanaz játszódott le, mint az 1953. júniusi határozat esetében: 1955 márciusa után minden lényeges ponton megtörtént a határozat visszavonása, noha nyilvánosan csak a dokumentum jobboldali eltorzítása elleni harcról esett szó.

A KV köznevelési alosztályán már márciusban megkezdődött az újabb politikai fordulat oktatásügyi konzekvenciáinak levonása,⁶⁴³ az OM Vezető Kollégiuma május 5-én tárgyalta egy részletes platformtervezetet,⁶⁴⁴ amelyet a vita alapján átdolgozva részben a Köznevelés hasábjain hozott nyilvánosságra,⁶⁴⁵ részben jelentősen kibővítve a miniszter ismertetett a megyei oktatási osztályvezetők és VB elnökhelyettesek május 9-én tartott értekezletén.⁶⁴⁶ Az alábbiakban ezen megnyilvánulások alapján tekintem át az „új” oktatáspolitikai törekvések főbb elemeit.

1. A márciusi határozat szellemében és betűjével teljes összhangban megkezdődött a korábbi éles *kritikai hangvétel tompítása*, az 1948 és 1953 között elért eredmények előtérbe tolésa és felértékelése. A nagy nyilvánosság előtt is hangot kapott – például a miniszter beszédében –, hogy nem helyes „kiélezni” az általános iskolai oktatás tárgyi feltételeinek hiányosságait, a szakosítás elégtelenségét, a váltakozó oktatásból fakadó gondokat, ehelyett az elért eredményekre kell függeszteniünk tekintetünket. A középiskolák és egyetemek növekvő zsúfoltságát sem szabad eltúlozni, hiszen az elsősorban a tanulólétszámok növekedésének öröndetes tényét tükrözi.

2. A júniusi határozat óta a káderpolitikában túlzottan előtérbe került a szakmai és *háttérbe szorult a politikai szempont*. „Előléptetések, kitüntetések, jutalmazások alkalmával világosan kifejezésre kell juttatni azt – mondta Erdélyi-Grúz Tibor –, hogy nem közömbös számunkra a pedagógusok világnézete, iskolán kívüli magatartása, társadalmi munkája.”⁶⁴⁷ Ez egyben az ideológiai továbbképzés súlyának megnövelésével is együtt járt. Itt tehát ismét oda került a hangsúly, ahonnan az 1954-es határozat levette, a tendencia az ellenkezőjére fordult.

3. Mint arról a 3. fejezetben már volt szó, ismét előtérbe került a középiskolák és az egyetemek *szociális összetételének kérdése*. Ez részben a beiskolázásra vonatkozó instrukció volt, részben a pedagógusok részesültek figyelmeztetésben: ha nem foglalkoznak többet a munkás- és parasztszarmazású fiatalokkal (értsd: ha azok rossz tanulmányi eredményeket érnek el), ez politikai megbízhatóságukat teszi kérdésessé. Ennek a fényében kell értelmezni az 1955-ben végrehajtott újabb

642. A kérdés elemzését lásd Halász 1984. 37–43. o.

643. *PI Arch.* 276. f. 91. cs. 3. ő. e. Feladataink a KV 1955. március 2-3-4-én hozott határozatai alapján (1955. március 19.)

644. *UMKL Koll.* 1955. május 5. Javaslat az MDP Központi Vezetősége márciusi határozatának a közoktatás területére való alkalmazására.

645. Feladataink a Központi Vezetőség márciusi határozata alapján. Köznevelés, 1955. június 1. 244–245. o.

646. *Erdey-Grúz Tibor*: Oktatásügyünk értékelése a Központi Vezetőség márciusi határozata alapján. Köznevelés, 1955. május 15. 217–221. o.

647. Uo. 218. o. (Az eredeteiben az egész mondat kiemelve)

tananyagcsökkentést is, mert míg az előző évben a „maximalizmus elleni harc” a minőség jelszavával zajlott, addig most – akárcsak 1950-ben – a munkás-paraszt fiatalok tanulmányi problémáival kapcsolódott össze. „Az igazgatók és felügyelők gondosan ellenőrizték – emelte ki a miniszter –, hogy a tananyagcsökkentést végrehajtsák-e a pedagógusok, mert a maximalizmus veszélyes tényezője pártunk osztálypolitikája eltorzításának.”⁶⁴⁸

4. Újabb kampány kezdődött az antimarxista nézetek, különösen a *nacionalizmus ellen*. A vezetők megdorgálták a pedagógusokat, amiért nem mutatják be megfelelően a nép nyomorát felszabadulás előtti történelmünkben, nem méltatják eléggé az utóbbi 50-100 év haladó hagyományait, különösen a kommunisták harcait, nem nevelnek a Szovjetunió szeretetére. E megnyilatkozások szerint az elmúlt másfél évben nem folyt megfelelő harc a burzsoá pedagógiai nézetek, a *pedológia ellen* sem, háttérbe szorultak a szovjet pedagógia elvei.

5. Szemben a pedagógusok adminisztratív terhelését csökkentő 1953–54-es intézkedésekkel, Erdély-Grúz Tibor most azt tette szóvá, hogy vannak pedagógusok, „akik semmiféle *munkatervet, óravázlatot* nem készítenek, óráikra nem készülnek fel, és ezt az igazgatók elnézik”. (Az én kiemelem – K. I.) Hozzátette, hogy „az igazgatók és felügyelők túl kevésbé bírálják az oktatómunkát, s ezzel megfosztják a pedagógusokat fejlődésük egyik lényeges tényezőjétől”.⁶⁴⁹

6. Külön kell szólni a hitoktatással és általában a *vallásos világnézettel* kapcsolatos magatartás változásairól. A Vezető Kollégium által tárgyalt eredeti tervezet az 1954-es hittanbeíratások 35,5%-os eredményét, mint a vallásos világnézet elleni harc gyengülését mutató adatot értékelte. Figyelemreméltó, hogy a vitában ezt Jóboru Magda elutasította, és a korábbi adminisztratív módszerek által okozott politikai károkra hívta fel a figyelmet.⁶⁵⁰ A végleges változat már valóban nem utalt az arányszámok változására, de továbbra is élesen elítélte azokat a pedagógusokat, akik látszólag materialista szellemben tanítanak, valójában azonban vallásosak, templomba járnak, gyermekeiket hittanra járatják. Az 1955. évi hittanbeíratások alkalmával mindenesetre ismét előkerültek a korábban alkalmazott eszközök: a szervezett hitoktatás elleni agitáció a családlátogatások, a bürokratikus időhúzás, a beíratkozás megnehezítése, ennek eredményeként az általános iskolai beírások 29,4%-ra csökkentek.⁶⁵¹ A kérdéssel kapcsolatos magatartás korábbi egyértelműsége azonban ekkor már a múlté volt. Az irányítás különböző tényezői különféle elvekhez tartották magukat, és tehették, mert egymásnak ellentmondó elvi állásfoglalások voltak egyszerre érvényben – az újabb fordulatot reprezentáló írárok tagadták, hogy fordulatról lenne szó, érvényesnek hirdették az 1953. júniusi és 1954. februári határozatokat –, így itt is, mint a politikai élet szinte minden kérdésében, a legnagyobb bizonytalanság mutatkozott a hatalmi apparátuson belül is.

A fent ismertetett elveket mégsem lehet egyszerűen egy sikertelen restaurációs kísérlet pusztá szimptomáiként zárójelbe tenni. Összekapcsolódva más, a közoktatáson kívüli álló tényezőkkel számottevően rontották a lakosság hangulatát fokozták az elégedetlenséget. Itt először az értelmiségről, mindenekelőtt az értelmiségi szülőkről kell megemlékezni, akik az 1955-ös beiskolázási időszakban megint úgy érezhették, hogy hátrányos helyzetbe kerültek. Másodszor – és elsősorban – a pedagógustársadalom hangulatát, közérzetét, munkához való viszonyát rongálta az oktatáspolitikai dogmatikus fordulata. A tanítók, tanárok joggal féltek attól, hogy a rövid fellélegzésnek vége szakad, ismét nőni fog a munkájuk feletti adminisztratív és politikai kontroll, folytatódik – amint egy minisztériumi vitán éppen a vallásos világnézettel kapcsolatban elhangzott – „a képmutatás magasiskolája”.⁶⁵²

Először úgy látszott, a *pedagógusbérek* ügye ugyanezt a tendenciát erősíti. „Előfordulnak olyan hangok – olvashatjuk az OM titkárságának 1955. április végén kelt jelentésében –, hogy a márciu-

648. Uo. 220. o.

649. Uo. 221. o.

650. *UMKL Koll.* 1955. május 5. Javaslat az MDP Központi Vezetősége...

651. *UMKL Koll.* 1955. július 14. Jelentés az 1955/56. évi hittanbeíratás tapasztalatairól

652. Uo. Jegyzőkönyv

si határozat megjelenése után »szó sem lesz a pedagógusok béremeléséről«, mert most »megint a nehézipart fejlesztjük«...⁶⁵³ A miniszter többször idézett májusi beszéde ezt közvetve megerősítette, amennyiben kifejtette: „helytelen és indokolatlan” a pesszimizmus, „ha nem tudjuk az oktatás és oktatók összes anyagi igényeit azonnal kielégíteni...”⁶⁵⁴ Azt sugallta tehát, hogy a pedagógusok tanuljanak meg együtt élni a szűkös viszonyokkal. Június közepén azonban megjelent a kormány 35/1955 (VI. 19.) M. T. sz. rendelete az alsó- és középfokú oktatási intézményekben foglalkoztatott pedagógusok bérének felemeléséről. A bérrendezés mintegy 14,7 millió forint felhasználásával történt, a havi fizetések átlagosan 220 forinttal emelkedtek. Nagyobb volt az emelkedés a hosszabb szolgálati idővel rendelkező pedagógusok és különösen a vezetők esetében. Az OM titkársága szerint megoldatlan problémák közül itt egyet emelek ki: az óradíjak továbbra sem feleltek meg az alapfizetésnek. Ez annál inkább fontos probléma volt, mert a heti kötelező óraszám csökkentése még ekkor sem került le a napirendről – igaz, még hosszú évekig ott is maradt –, és ez megvalósulása esetén tovább élezte volna a havi fizetés és az óradíjak közötti feszültséget.⁶⁵⁵

„Olvadás” és szakmai önvizsgálat

1955-ben a hatalom kísérletét az idő visszafordítására eleve kilátástalanná tette részben saját belső bizonytalansága, részben az egyre mélyülő szakadék az emberek gondolkodása és a „hivatalos irányvonal” között. A XX. kongresszus eszmei üzenete tovább élezte ezeket az ellentmondásokat. Egy március végi információs jelentésből megtudhatjuk, hogy ekkor már a pedagógusok is meglehetősen élesen vetették fel a kérdéseket, és helyesen észlelték, hogy az SZKP kongresszusának Magyarországon is alapvető változásokat kell hoznia. Miért hallgatnak a mi vezetőink? Miért nincs nálunk is a moszkvaihoz hasonló őszinte légkör? – kérdezték a KV március 12–13-i ülésére utalva a tanárok. Megfogalmazódott, hogy a személyi kultusz kérdésében is nyíltabb önkritikát várnak Rákositól, hogy a párt tekintélye nagyobb kockán forog, mint beszámolója szerint, és hogy tisztázni kellene a Jugoszláviához való viszonyunkat.⁶⁵⁶

A hivatalos oktatáspolitikai csak nagyon óvatosan reagált a megváltozott helyzetre. Jellemző a Köznevelés áprilisi cikke, amely arról szólt, hogyan célszerű feldolgozni a kongresszus anyagát a középiskolai osztályfőnöki órákon. Az írás szerint foglalkozni kell a kongresszusok általános jelentőségével, szerepükkel a párt életében (tehát semmi esetre sem *ennek* a kongresszusnak a *sajátos* szerepével), majd meg kell beszélni, hogy gazdasági és kulturális téren milyen eredményeket ért el a Szovjetunió az előző kongresszus óta. Végül röviden utal arra, hogy azokban az osztályokban, ahol megfelelő a tanulók politikai érdeklődése és előképzettsége, ott érdemes kitérni a Hruscsov által felvetett „néhány elvi kérdésre” is.⁶⁵⁷ E bátortalanságért persze nem a szerző és nem is a Köznevelés a felelős, hiszen meglehet, az írás éppen zsilipeket nyitott meg: adott esetben nyugodtan beszéljenek a tanárok gyerekeiknek a XX. kongresszus elvi jelentőségű eredményeiről is.

Rátérve a közvetlen közoktatási hatásokra, először a *tananyag újabb revízióját* kell megemlíteni. A KV Titkársága 1956. június végén, a tanévzárás után, a már erősen éleződő politikai légkörben tűzte napirendjére az iskolai és egyetemi tananyagok politikai szempontú átvizsgálását. Az elfogadott határozat megállapította, hogy a hazai tudományos életben és közoktatásban a személyi kultusz, a dogmatizmus és az elméleti munka elhanyagolása – a szovjet eredmények mechanikus alkalmazása miatt – még erősebben jelentkezett, mint a Szovjetunióban. Tankönyveinkre jellemző – így a határozat – egyes tételek skolasztikus ismételtetése, az önkényes aktualizálás. „Nem megfelelő más szocializmust építő országok, különösen Jugoszlávia gazdasági életének, történetének,

653. UMKL Koll. 1955. május 5. Javaslat az MDP Központi Vezetősége...

654. Erdey-Grúz Tibor: Oktatásügyünk értékelése... 217. o.

655. UMKL Koll. 1955. december 7. Jelentés a pedagógus bérrendezésről.

656. PI Arch. 276. f. 91. cs. 21. ö. e. A XX. kongresszus és pártunk Központi Vezetősége ülésének és határozatainak hatása a közoktatás dolgozóira. (1956. március 26.)

657. Békés Miklósné: A kongresszus anyaga az osztályfőnöki órákon. Köznevelés 1956. április 1. 153–154. o.

irodalmának tárgyalása sem.”⁶⁵⁸ A tankönyvek azonnali és teljes kicseréléséhez a dokumentum megállapítása szerint hiányoztak mind a szellemi, mind az anyagi feltételek, de a tíz leghibásabb könyvet már 1956-ban, illetve 1957-ben ki kellett (volna) cserélni.

A tananyag kérdéséhez még két rövid megjegyzés kívánczik. Az egyik a *politechnikai oktatással* kapcsolatos, amelyet a XX. kongresszus változatlanul erőteljesen propagált, és ez a hazai terjesztési kísérleteknek is újabb lökést adott.⁶⁵⁹ A másik a *hitoktatás* problémája. A politikai légkör változására mindig érzékenyen reagáló beíratási arányszám 1956-ban némileg emelkedett, elérte a 30,2%-ot, Érthető, hogy az emelkedés mérsékelt maradt, hiszen olyan robbanásszerű változás most nem volt, mint 1953–54-ben, az állami attitűd alapvetően változatlan maradt, legföljebb a beíratások adminisztratív szabotálása maradt el. A jelentkezéseket antiklerikális előadások előzték meg, igaz, feljegyezték, hogy emiatt már sok helyen felháborodtak a szülők.⁶⁶⁰

Az inkább csak 1956 nyaratól érzékelhető „oktatásügyi olvadás” egyik fontos jelensége a vezetés *pedagógusokkal* szembeni magatartásának lassú átalakulása volt. Egy minisztériumi előterjesztés már június közepén élesen bírálta a továbbképzésben és a kádermunkában eluralkodó világnézeti-politikai türelmetlenséget. Eszerint hiba volt az ideológiai továbbképzésben résztvevő pedagógusok számának mechanikus emelése, az alacsony színvonalú előadások, ankétok mértéktelen halmozása éppúgy, mint a kádermunka 1953 előtti szektás-bürokratikus módszereinek újjáéledése. Az ideológiai problémákat ezzel szemben szabad és nyílt vitákban kell feltárni. „Fokozni kell – teszi hozzá a Vezető Kollégium által elfogadott előterjesztés – a pedagógusok bevonását közoktatási politikánk, tanterveink, tankönyveink, az apparátus munkamódszerei stb. kidolgozásába szabad, bátor hangú viták útján.”⁶⁶¹

Ezek a megfogalmazások már a készülő értelmiségi határozat szellemét tükrözték, a dokumentum nyilvánosságra hozása után pedig a minisztérium kimondott elvévé vált, hogy „egyetlen fontos utasítás sem mehet ki a minisztériumból a pedagógusok véleményének meghallgatása nélkül”.⁶⁶² Az idők változását tükrözi az is, hogy október 1-jén a Köznevelés közzétett egy cikket, amely a pedagógusok véleményét foglalta össze a párt értelmiségpolitikai határozatáról (az összeállítást a Budapesti Pedagógus Továbbképző Intézet készítette), és az az elismerően kívül kritikai megjegyzéseket is tartalmazott. A pedagógusok többek között azt kifogásolták, hogy a fontos dokumentum csak korlátozott nyilvánosságot kapott, mintha a pártvezetés a munkásosztály előtt titkolni akarná az értelmiség fokozottabb megbecsülését. Szóvá tették azt is, hogy a határozat főleg az értelmiség felső rétegével foglalkozik és elhanyagolja az értelmiség széles közép- és alsó rétegeiben jelentkező (főleg anyagi) gondokat.⁶⁶³ Nyilván a határozat nyomán alakult ki az OM-ben az az elképzelés is, hogy meg kell szüntetni a pedagógusok káderanyagát, és azt csak az igazgatók és oktatásirányítók esetében kell megőrizni.⁶⁶⁴

Az értelmiségi politika változása másrészt a tanulók *szociális származásának* eltérő megítélésében mutatkozott meg. A Köznevelés már májusban közölte az OM főosztályvezetőjének írását, amely néhány kirívó esetet gyűjtött össze értelmiségi származású tanulók hátrányos megkülönböztetéséről. A középiskolai beiskolázás szociális arányszámainak megtervezését azonban ez a cikk még természetes eljárásnak tekintette, csak a valóságos viszonyokat figyelmen kívül hagyó, bürokratikus besorolást bírálta, továbbá a szociális keretszámok iskolákra való lebontását nevezte

658. *PI Arch.* 276. f. 54. cs. 402. ő. e. Előterjesztés egyes iskolai, egyetemi tananyagok, tankönyvek átvizsgálására. (1956. június 28.)

659. Lásd pl. *PI Arch.* 276. f. 91. cs. 24. ő. e. A politikai oktatásról. (Az OM terjedelmes elaborátuma 1956 júniusából)

660. *PI Arch.* 276. f. 91. cs. 24. ő. e. Információs jelentés az 1956/57. tanévi hittan-beíratásokról. (1956. augusztus 3.)

661. *UMKL Koll.* 1956. június 22. Az általános és középiskolák 1955/56. évi munkájáról és az 1956/57. évi fő feladatairól

662. *UMKL. Koll.* 1956. augusztus 29. Munkaterv.

663. Az első visszhang. Köznevelés, 1956. október 1. 429–430. o.

664. *PI Arch.* 276. f. 91. cs. 21. ő. e. Feljegyzés a Központi Vezetőség július 18–21-i közoktatás területén. (1956. augusztus 17.)

„nem mindig megfelelő módszernek”.⁶⁶⁵ Júniusban a korábban is idézett kollégiumi előterjesztés már szóvá tette, hogy „a középiskolai felvételeknél és a munkás-paraszt tanulók haladásának értékelésénél olyan hibák” történtek, „melyek sértették a pedagógusok és az ifjúság igazságérzetét”. Az anyag az egész felvételi rendszer felülvizsgálatát szorgalmazta annak érdekében, hogy az arra alkalmas értelmiségi és egyéb származású tanulók is mind középiskolába kerülhessenek.⁶⁶⁶ Október közepén már teljes egyértelműséggel felvetődött, hogy a középiskolai felvételeknél meg kell szüntetni a szociális kategorizálást. Igaz, a kollégium ebben a kérdésben nem határozott.⁶⁶⁷

Hiba lenne természetesen mindezeket a fejleményeket kizárólag vagy akár elsősorban egy központi akarat változásaiból levezetni. Az igazság az, hogy az oktatás irányítóira 1956 nyarától egyre erősödő társadalmi nyomás nehezedett. Az általánosan megélénkülő politikai légkörnek különálló vonulata volt a széles értelemben felfogott *pedagógiai szakma* önvizsgálata, önkritikája és az állami oktatáspolitikát illető kritikája, amely őszre valóságos mozgalommá szélesedett. Ez az időszak eszmetörténeti szempontból rendkívül gazdag és érdekes – egy időben elterjedt a „szocialista felvilágosodás” kifejezés – részletes vagy akár futólagos elemzésére azonban itt nincs tér. Az alábbiakban csak az események külső történetének főbb állomásait tekintem át.

Az MTA Pedagógiai Főbizottsága 1956. június 30-án vitaülést tartott, amelyen a bevezető előadást Ágošton György, az 50-es évek elejének reprezentatív pedagógiai szakírója tartotta, aki már június közepén élesen kritikus és antisztálinista hangvételű cikkben tett kísérletet a XX. kongresszus pedagógiai konzekvenciáinak levonására.⁶⁶⁸ Itteni előadása is – miként az egész ankét – lényegében ezt célozta, és az önkritika elemeit sem nélkülözte. A megbeszélés mégsem erről lett nevezetes, hanem arról, hogy megtörtént az, ami még márciusban is szélsőséges túlzásnak számított volna: az ülésen megjelent és felszólalt a korábban tudatos ellenségnek minősített és a pedagógiából kiátkozott Mérei Ferenc. Mérei elmondta, hogy a haladás és a szocializmus oldalán áll, hogy soha nem állította, hogy nincs szükség nevelésre, és hogy vissza kell hozni a neveléstudományba a gyermeket. Az ülésen felszólalt még az Országos Neveléstudományi Intézet több volt szakembere, valamint Lázár György, aki most önkritikát gyakorolt a „pedológia” elleni „elméleti” hajszában játszott vezető szerepéért. A vitában felmerült a pedagógusok szakmai társaságának hiánya, megszervezésének szükségessége is.⁶⁶⁹

Már ezen a vitán szóba került – éppen Mérei vetette fel –, hogy tudományosan foglalkozni kellene a népi kollégiumok történetével, tapasztalataik hasznosításával. Szeptemberre már e tapasztalatoknak a gyakorlatba való átültetése került napirendre. A Politikai Bizottság határozata leszögezte, hogy a népi kollégiumi mozgalom – „egyres hibái ellenére is” – a magyar *kommunista* ifjúsági mozgalom alapján egészséges hajtása volt, és a most kialakítandó önkormányzaton alapuló kollégiumi mozgalomban tudatosan fel kell használni a NÉKOSZ nevelési tapasztalatait.⁶⁷⁰ A szeptemberi Társadalmi Szemlében Pataki Ferenc pedagógiai szempontból méltatta a népi kollégiumi hagyományokat, és síkra szállt a „kísérlet” folytatása mellett. Mondanivalóját alátámaszthatta a szovjet pedagógiának – a XX. kongresszuson meghirdetett – internátusi programjával is.⁶⁷¹

A pedagógusok vitája szeptember 28-án a Petőfi Kör széles nyilvánossága előtt folytatódott. Az egyik „szenzáció” ismét Mérei Ferenc szereplése (és Lázár ismételt önkritikája) volt. Mérei ezúttal az egyéniség elnyomása, az iskolák uniformizálása ellen szállt síkra. (Nevezetessé vált KÖZÉRT-hasonlata: minden üzletben ugyanazt lehet kapni, ugyanannyiért.) Feltűnést keltett Ale-

665. Vadász Ferencné: „Ezek már a mi gyermekeink”. Köznevelés, 1956. május 1. 195–196. o.

666. UMKL Koll. 1956. június 22. Az általános és középiskolák...

667. UMKL Koll. 1956. október 15. Az Oktatásügyi Minisztérium 1957. évi tervjavaslata

668. Ágošton György: Töretlenül a XX. kongresszus szellemében. Köznevelés, 1956. június 15. 277–278. o.

669. A magyar pedagógia a kibontakozás útján. A Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Főbizottságának 1956. június 30-i vitaülése. Pedagógiai Szemle, 1956. 4. sz.

670. PI Arch. F.PB/2503. Javaslat kollégiumi mozgalom kialakítására. (1956. szeptember 14.)

671. Pataki Ferenc: A szocialista nevelés és a népi kollégiumi mozgalom. Társadalmi Szemle, 1956. 9. sz. A szovjet vonatkozásokra lásd Az SZKP XX. kongresszusa. Szikra, Bp. 195. 98–99. o.

xits György, a volt minisztériumi államtitkár szereplése is. Az indulatos felszólalás a közoktatásnak igen sok problémáját érintette, a legfigyelemreméltóbb mégis az volt, amit az általános iskoláról mondott. Alexits, aki annak idején éppen az általános iskola körüli harcokban védelmezte a kommunista álláspontot, most arról beszélt, hogy a nyolc osztályos iskola csak formálisan valósult meg, és megfontolandó, nem kellene-e átmenetileg visszalépni egy hat osztályos iskolatípus felé. E kiragadott gondolatok csak érzékeltetni próbálják azt a légkört, amelyben korábban tabunak számító témák hirtelen vitathatókká váltak, és egyre alapvetőbb kérdések kerültek terítékre. A vitában Rákosit közvetlenül bíráló gondolatok is megfogalmazódtak (Litván György) éppúgy, mint az oktatásügyi bürokrácia elutasítása, a pedagógusok oktatási és nevelési szabadságának követelése (Kemény István).⁶⁷²

A Petőfi Körben megkezdett vita Balatonfüreden folytatódott. A pedagógiai szakma képviselői – Kónya Albert miniszter részvételével – egyhetes táborozáson vitatták meg a magyar oktatásügy és a pedagógiai kutatások radikális megújításának fő feladatait. A vita bemutatásáról le kell mondanunk, hiszen gondolati gazdagsága végképp szétfeszítené e rövid áttekintés kereteit. Mind a vita,⁶⁷³ mind a hatvanhárom aláírással közzétett „füredi platform”⁶⁷⁴ legerősebben hallható szövege ekkor már a szovjet mintától való szabadulás vágya, egy magyarabb pedagógia megteremtésének igénye volt. A konferencia 1956. október 6-án ért véget.

672. A Petőfi Kör vitája. Köznevelés, 1956. október 15.

673. A tábor jegyzőkönyvét lásd Balatonfüredi pedagógus konferencia 1956. október 1–6. (Rövidített jegyzőkönyv) Kézirat, Pedagógiai Tudományos Intézet, 1957

674. A füredi platform. Köznevelés 1956. október 15. (belső borító)

IV. Jegyzetek

A felhasznált szakirodalomra rövidítésekkel utalok. Ugyancsak rövidítem a levéltárak nevét és a tipikusabb jelzeteket. Levéltári anyagok esetében a cím után zárójelben közlöm az irat keltezését, kivéve, ha azt már a szövegben megadtam. Határozatok idézésekor a dátum mindig a határozatot hozó testületi ülés időpontjára vonatkozik. *UMKL Koll.* Rövidítés után – mintegy a jelzet részeként – annak a kollégiumi ülésnek az időpontját közlöm, amelynek anyagai között az idézett irat található.

V. Felhasznált irodalom és rövidítések

- Andor 1987* *Andor Mihály*: Dolgozatok az iskoláról. Művelődéskutató Intézet, Bp. 1987.
- Bakonyi 1965* *Bakonyi Pál*: A pedagógusok átképzése és továbbképzése. In: *Nevelésügyünk*.
- Balogh 1973* *Balogh Sándor*: A fakultatív vallásoktatás kérdése és az egyházak (1947 tavasza). Századok, 1973. 4. sz.
- Balogh 1975* *Balogh Sándor*: Parlamenti és pártharcok Magyarországon 1945–1947. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1975.
- Balogh – Izsák 1979* *Balogh Sándor – Izsák Lajos*: Pártok és pártprogramok Magyarországon (1944–1948). Tankönyvkiadó, Bp. 1979.
- Balogh M. – Knausz 1988* *Balogh Margit – Knausz Imre*: Az iskolák államosítása 1948-ban. Párttörténeti Közlemények, 1988. 2. sz.
- Barla Szabó 1981* *Barla Szabó Ödön*: Gazdaságpolitika és gazdasági fejlődés az MDP KV 1953. júniusi ülése után. Párttörténeti Közlemények, 1981. 2. sz.
- Bizó 1965* *Bizó Gyula*: Az általános iskolai nevelőképzés. In: *Nevelésügyünk*.
- BNB* A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1946. Szerkesztette: *Gáspár Ferenc* és *Halasi László*. Bp. 1975.
- Darvas – Gyekiczky 1986* *Darvas Péter – Gyekiczky Tamás*: A középfokú szakoktatás rendszerének átalakulása 1949–1956 között. Oktatókutató Intézet, Bp. 1986.
- Diószegi – Koncz 1987* *Diószegi Csipetits György – Koncz Endre*: Volt egyszer egy szakérettségi. Népszava, Bp. 1987.
- DISZ* A DISZ és a KISZ 1953–1957. Dokumentumok az ifjúsági mozgalom történetéből. Összeállította *Feitl István* és *Ólmosi Zoltán*. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1987.
- Dokumentumok* Dokumentumok a magyar közoktatás reformjáról 1945–1948. A kötetet összeállította és a bevezetőt írta *Dancs Istvánné*. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1979.
- Fabiny 1987* *Fabiny Tibor*: Az evangélikus egyház. In: A magyar protestantizmus története 1918–1948. Szerkesztette: *Lendvai L. Ferenc*.
- Földes 1984* *Földes György*: Egyszerűsítés, mechanizmus, iparirányítás. Párttörténeti Közlemények, 1984. 2. sz.
- Gergely 1977* *Gergely Jenő*: A politikai katolicizmus Magyarországon 1890–1950. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1977.
- Gergely 1985* *Gergely Jenő*: A katolikus egyház Magyarországon 1944–1971. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1985.
- Halász 1984* *Halász Gábor*: Felügyelet és oktatásirányítás: történeti-szociológiai elemzés 1945-től napjainkig. Oktatókutató Intézet, Bp. 1984.
- Horváth 1975* *Dr. Horváth Márton*: A népi demokrácia közoktatási rendszere

1945–1948. Tankönyvkiadó, Bp. 1975.

- Horváth 1978* *Horváth Márton*: Közoktatás-politika és általános iskola. Akadémiai Kiadó, Bp. 1978.
- Horváth 1985* *Horváth Márton*: Beszélgetések a közoktatásról. Tankönyvkiadó, Bp. 1985.
- Jakab 1979* *Jakab Miklós*: Társadalmi változás és magyar értelmiség 1944–1948. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1979.
- Jóboru 1972* *Jóboru Magda*: A köznevelés a Horthy-korszakban (Alsó- és középfokú oktatás). Kossuth Könyvkiadó – Tankönyvkiadó, Bp. 1972.
- Knausz 1985* *Knausz Imre*: Az MDP és a közoktatás kérdései az iskolák államosítása után. Párttörténeti közlemények, 1985. 3. sz.
- Knausz 1986* *Knausz Imre*: A magyar „pedológia” pere 1948–1950. Pedagógiai szemle, 1986. 11. sz.
- Knausz 1987* *Knausz Imre*: A közoktatás pártfelülvizsgálata 1950 tavaszán. Párttörténeti Közlemények, 1987. 1. sz.
- Komlósi 1965* *Komlósi Sándor*: Az iskola és a család kapcsolata. In: Nevelésügyünk
- Korom 1981* *Korom Mihály*: Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormányja és a fegyverszünet (1944–1945). Akadémiai Kiadó, Bp. 1981.
- Kornidesz* *Kornidesz Mihály*: Középiskolai reformok (1945–1965) É. h. n. (Kandidátusi disszertáció kézírata)
- Kornidesz 1987* *Kornidesz Mihály*: A középiskola az 50-es években I–II. Pedagógiai Szemle, 1987. 1–2. sz.
- Kovács 1978* *Kovács József*: Tegnaptól holnapig. Egy pedagógus visszaemlékezései. Tankönyvkiadó, Bp. 1978
- Ladányi 1986* *Ladányi Andor*: Felsőoktatási politika 1949–1958. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1986.
- Lukács 1982* *Lukács Sándor*: Iskolapolitikánk a felszabadulást követő években. Valóság, 1982. 8. sz.
- Mezei* *Mezei Gyula*: A magyar közoktatásirányítás fejlődésének történeti áttekintése. Országos Pedagógiai Könyvtár és múzeum, Bp. é. n.
- MT* Minisztertanács Irattára
- Molnár 1987* *Molnár Lajos*: A Szociáldemokrata Párt művelődéspolitikája 1944–1948. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1987.
- MStat* Magyar Statisztikai Évkönyv ... KSH, Bp.
- MTörv* Magyar Törvénytár ... évi törvénycikkek, Franklin Társulat, Bp.
- MűvStat* Művelődésszatisztikai adattár. KSH, Bp. 1968
- Nagy P. 1985* *Nagy Péter Tibor*: Az állami Oktatás totalitárius átszervezése Magyarországon (1935–1945). Pedagógiai Szemle, 1985. 2. sz.
- Nagy P. 1986* *Nagy Péter Tibor*: A közoktatásirányítási reform keretei a

	harmincas években. Magyar Pedagógia, 1986. 3–4. sz.
Nagy P. 1987	Nagy Péter Tibor: Közoktatás-politikai döntésmechanizmus 1945–46-ban (Kézirat, 1987)
Nagy S. 1965	Nagy Sándor: A didaktika fejlődése. In: Nevelésügyünk.
Nehéz esztendők	Nehéz esztendők krónikája 1949–1953. dokumentumok. Szerkesztette és a bevezetést írta Balogh Sándor. Gondolat, Bp. 1986.
NemzN 45	Az 1945. évi november hó 29-ére összehívott Nemzetgyűlés naplója. Bp.
Nevelésügyünk	Nevelésügyünk húsz éve 1945–1964. Tanulmányok a magyar népi demokrácia neveléštörténetéből. Szerkesztette Simon Gyula. Tankönyvkiadó, Bp. 1965.
Orbán 1962	Orbán Sándor: Egyház és állam. A katolikus egyház és az állam viszonyának rendezése. 1945–1950. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1962.
PI Arch	Az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének Archívuma
Póth 1985, a	Póth Piroska: A koalíciós pártok kultúrpolitikája 1945–1948 között. Századok, 1985. 2. sz
Póth 1985, b	Póth Piroska: A nemzeti Parasztpárt kultúrpolitikájának néhány kérdése. In: Tanulmányok a magyar népi demokrácia negyven évéről. Szerkesztette: Molnár János, Orbán Sándor, Urbán Károly. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1985.
Rácz 1962	Rácz Béla: Az Ideiglenes Nemzeti Kormány Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumának történetéhez. Levéltári Közlemények 1962. 1. sz.
Sáska 1985	Sáska Géza: Oktatáspolitikai, társadalompolitika, gazdaságpolitika. A rendhagyó képzés a negyvenes és az ötvenes években. OPI, Bp. 1985.
Simon 1965	A köznevelésügy fejlődésének néhány sajátossága. In: Nevelésügyünk
Simon 1979	Simon Gyula: A polgári iskola és a polgári iskolai tanárképzés története Magyarországon. Tankönyvkiadó, Bp. 1979
Simon–Szarka 1965	Simon Gyula – Szarka József: A magyar népi demokrácia nevelésügyének története. Tankönyvkiadó, Bp. 1965.
Stat	Statisztikai évkönyv... KSH, Bp.
UMKL	Új Magyar Központi Levéltár
UMKL Koll	Új Magyar Központi Levéltár, XIX-I-1-r. a VKM, KM, OM Vezető Kollégiumának iratai.
UMKL ONI	Új Magyar Központi Levéltár, XIX-I-18. Az országos Neveléstudományi Intézet iratai.
Urbán 1981	Urbán Károly: Az 1953-as fordulat és a magyar értelmiség. Párttörténeti közlemények, 1981. 4. sz.
Varga 1983	Varga Júlia: Osztályteremhiány és beruházások az általános

iskolában. In: Társadalom, oktatáspolitiká, általános iskola. Szerkesztette: Várhegyi György. Oktatóskutató Intézet, Bp. 1983.

Vaskó 1980

Vaskó László: A köznevelésügy fejlődése a tiszántúli tankerületben 1944–1950. Debrecen, 1980.

Vendéggh 1984

Vendéggh Sándor: A szakképzés a közoktatás rendszerében. Tankönyvkiadó, Bp. 1984.

Verebélyi 1987

Verebélyi Imre: A tanácsi önkormányzat. Közigazgatási és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1987.

Welker

Dr. Welker Ottó: A művelődésügyet irányító minisztériumok szervezete, ügybeosztása és vezető tisztviselői. 1945–1948. É.h.n. (Kézirat az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeumban)

VI. A szövegben előforduló betűszók feloldása

ÁVH	Államvédelmi Hatóság
BNB	Budapesti Nemzeti Bizottság
FKGP	Független Kisgazdapárt
FM	Földművelésügyi Minisztérium
KM	Közoktatásügyi Minisztérium
KV	Központi Vezetőség
MDP	Magyar Dolgozók Pártja
MKP	Magyar Kommunista Párt
MTH	Munkaerő-tartalékok Hivatala
NPP	Nemzeti Parasztpárt
OKT	Országos Köznevelési Tanács
OM	Oktatásügyi Minisztérium
ONI	Országos Neveléstudományi Intézet
OT	Országos Tervhivatal
PB	Politikai Bizottság
PTI	Pedagógiai Tudományos Intézet
SZDP	Szociáldemokrata Párt
SZKP	Szovjetunió Kommunista Pártja
VKM	Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium